شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى

مۇنبەر

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى

新疆社科论坛

TRIBUNE OF SOCIAL SCIENCES IN XINJIANG

5

2001

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى

قوش ئايلىق ھەممىباب ئىلمىي ژۇرنال 2001 - يىلى 5 - سان ئومۇمىي 53 - سان

يېڭى ئەسىر، پەن ۋە تۇرمۇش .... ژۇرنىلىمىزنىڭ ئوبزورچىسى 1

ئىقتىساد، ئىگىلىك، سودا

ئىقتىسادىي تەرەققىيات كۆزنىكىدە لوپنۇر .... لوپنۇر ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى 5

كىلاسسىك ئەسەر، مۇزىكا

ئەلشىر نەۋائىينىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە تەلقىنلىق سۆھبەت.............. غەيرەتجان ئوسمان 10
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە شىنخەي ئىنقىلابى................................ ئارزىگۈل نىياز، ئىلھام ئۆمەر 22

مەدەنىيەت، مائارىپ

مەدەنىيەتتىكى ھەقىقەت.. يۇسۇپ ھۈسەيىن 24
ئۆچقاندەك ئۆرلەۋاتقان ئوقۇش راسخوتىغا يەنە بەرداشلىق بېرەلەمدۇق - يوق؟ .... شاۋشۇخۇي 34

تارىخ، ئارخېئولوگىيە، ئاسارە ئەتىقە

يالتا كېلىشىمى ۋە جۇڭگونى تىنچ بىرلىككە كەلتۈرۈش سىياسىتى........................ سوتاڭ 40
يۇرتىمىز بىلەن سۇمېرلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە....................ئابلىكىم ئابدۇرەشىد 48
«تارىم» نامىنىڭ ئېتمولوگىيىسى ھەققىدە .... پالتاخۇن ئەۋلاخۇن، گۈلنار ئىسمائىل 52

تەھلىل، تەنقىد

بىزگە لازىمى تەپرىقىچىلىك ئەمەس، تەنقىدچىلىك.................................. يۇسۇپ ئىگەم 56

نەشرىيات ئاخبارات

نەشرىياتچىلىقنى چوڭقۇرلاپ تونۇش، نادىر ئەسەرلەرنى بايقاش ھەققىدە.............. مۇھەممەد پالتا 60

قامۇسچاق

كوسوۋودىكى مىللىي زىددىيەتنىڭ تارىخى مەنبەسى .... قۇربان سوپى تەرجىمىسى 62

باش مۇھەررىر: بەختىيار سايىتوف
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر ۋە بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتور: مەرۇپ مەمتىمىن

يېڭى ئەسىر، پەن ۋە تۇرمۇش

ژۇرنىلىمىزنىڭ ئوبزورچىسى

يېڭى ئەسىردە بىز ئاجايىپ زور ئۈمىد ۋە ئۈمىدنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇشقا توسقۇن بولىۋاتقان كىرىزىسلەر ئالدىدا بىلىم ئىگىلىكىنى باشلىدۇق. ئەمما، بۇ ئىگىلىكنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بىلىم كامالىتىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن زامانغا لايىقلىشىش ئىستىكىدە جىددىي تەقەززالىق تۇيغۇسىغا كىرىپ قالدۇق. كىرىزىس بىزدىلا ئەمەس، تەرەققىي تاپقانلاردىمۇ كۆرۈلۈۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار تېخىمۇ يۈكسەك چارە - تەدبىرلەر بىلەن دۇنيانىڭ قالاق رايونلىرىدىن يۇلۇپ ئېلىش پىلانلىرىنى يولغا قويدى. ئېلىمىزدە «ئارقىدا قالساق تاياق يەيمىز» دېگەن شوئار ئاستىدا كۆتۈرۈلگەن زامانىۋىلىشىش دولقۇنى ئەنە شۇ دۇنيانىڭ نوچىلىرىمۇ كىرىزىستا قېلىۋاتقان ۋەزىيەتتە مىللەتلىرىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۆتۈرۈلدى. بىزنىڭ ساپا قايغۇسىدا قاتمۇقات چوڭقۇر پىلانلار بىلەن توختاپ قالماي، مائارىپنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، پۈتكۈل جەمئىيەتنى گويا يېڭى تەپەككۇر ئۇپۇقىغا تۇتىشىپ تۇرىدىغان مەكتەپكە ئايلاندۇرۇش بويىچە ئىلگىرىلىشىمىز، ئىجادىي مائارىپنى بارلىق تەلىم - تەربىيىنىڭ سەركىسى قىلىشىمىز ئەنە شۇ دولقۇن ھارپىسىدىكى ئىجادچانلىقتا بېسىلغان غالىپ قەدەملەردۇر. بۈگۈنكى كۈندە، ئەگەر بىز ئۇزاق مەدەنىيلىك تارىخىمىزنى زامانىمىزغا ئۇلاپ بىزنى مەدەنىي مىللەتلەر قاتارىدا ساقلاپ قالىدىغان ئىجادچانلىقتا سۇس قاراپ، يەنىلا ئاددىي ھېسسىياتپەرەسلىك كوچىسىغا مېڭىپ، باشقىلار دۇنيا بويىچە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىۋاتقان مائارىپقا، پەن - تېخنىكىغا جان ۋە قېنىمىز بىلەن پەرۋانە بولمايدىكەنمىز. مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادتا ئارقىدا قالغىنىمىز قالغان.

توغرا، ئارقىدا قېلىش، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادتا گادايلىشىپ كېتىش دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ بېشىغا ئوخشىمىغان دەۋرلەردە نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان بىر خىل ئەرۋاھ، لېكىن پەلەكنىڭ گەردىشى يالغۇز بىزنىڭ بېشىمىزدىلا تەتۈر چۆرگىلىمەيدۇ. ئۇنى توغرا ھەل قىلىپ كۈچەيگەن مىللەتلەرلا بەختلىك تارىخنى ئۇزارتىدۇ. تەجرىبە ۋە ساۋاقلار بويىچە تارىخنى ئەسلىگەندە، مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىشنىڭ چارىسى ئىجادىيەت بىلەن مەدەنىيەت روھىنى ئۇلاشتۇر. چۈنكى «مەدەنىيەت بىر خىل روھ سۈپىتىدە پايانسىز زېمىننى ئارىلاپ يۈرىدۇ. ئەگەر ھەربىر مەدەنىيەت تىپىنى بىر يېگانە ئارالغا ئوخشاتساق، مەنىۋىيەت قۇتۇپلىرىنىڭ تۈرلۈك بۇرجەكلىرىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان نۇرغۇن ‹يېگانە ئارال›لارنى دەل مەدەنىيەت روھى تاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. تارىخنى ۋاراقلاپ كۆرسەك، مەدەنىيەت روھى ئەقلىنى سەگەكلەشتۈرىدىغان يارقىن نۇر قۇيۇنى بولۇپ، بەزىدە كىرىت ئارىلىنى، بەزىدە ۋېنزانتىيە، مېسوپوتامىيىلەرنى، بەزىدە نىل دەريا ۋادىلىرىنى، بەزىدە تارىم ئۇزلەڭلىكىنى ئارىلاپ يۈرىدۇ. بۇ خۇددى كۈچلۈك بىر دولقۇن چەمبىرى پۈتۈن سۇ يۈزىنى ئارىلاپ قىرغاققا ئۇرۇلۇپ، يەنە لەرزە قايتۇرغاندەك بىر ئىش. تارىم ئېتەكلىرىدە تۈرلۈك تىل - يېزىق، دىن، مەدەنىيەت ۋە قانلار ئۇچرىشىپ بۈگۈنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا چىقاردى، تەكلىماكاننىڭ قەدىمىي باغرى زارا ئاستىر، ساكيامۇنى، ئېيسا ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مەرىپەتلىرى ئوغۇزخان، بىلگە قاغانلارنىڭ باھادىر چۆقانلىرى بىلەن جۇشقۇن بىر ئېقىنغا ئايلاندى. بۇ ئېقىندىن ھاسىل بولغان لاتقىلار بېھىساپ يوشۇرۇن بايلىقلارنى ئۆزى بىلەن يۇغۇرۇپ مۇنەججىم سۈپەت كەيپىيات بىلەن يۇلتۇزغا قاراپ قاغجىراپ ياتماقتا. بىزدە، ‹ئاۋىستا›، ‹بۇددا نوملىرى›، ‹ئىنجىل›، ‹تەۋرات› لارنىڭ ئۆزىمىزگە لايىقلاشقان ۋارىيانتلىرى بار. تەپەككۇرىمىزنىڭ ھالقىلىرى سوقرات، ئەپلاتون، ئارىستوتېللارنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن مۇناسىپ سۇغۇرۇلغان. چۆچەكلىرىمىزدىكى قەھرىمانلار ئەرەپ، ھىندى، پارس، گرېك، رىم دالالىرىنى كېزىپ يۈرىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەجدادىمىز تۇتاشتۇرغان مەدەنىيەت رىشتىلىرىنىڭ نەقەدەر ئۇزۇن، كەڭلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، بىز باشقىلارنى چۈشىنىش، ئۆزىمىزنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈش، ئەقىل - پاراسەت جەۋھەرلىرىنى دەل ۋاقتىدا قوبۇل قىلىپ قۇدرەت تېپىش جەھەتتە ئۆزگىچە ئەنئەنىگە ئىگە خەلق، بىراق بۇنداق ئەنئەنە يىللار سېرى ھەيۋەتلىك تۇسىنى يوقىتىپ، تار

جىلغا سۇيىگە ئوخشاپ قالدى»① . بۇ ھال بىزنىڭ دۇنيادا تېخىچە سىر بولۇپ كېلىۋاتقان خىسلەتلەرگە ئىگە تارىخىمىزنىڭ سۈپىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، شۇ ۋەجىدىن تار جىلغىدىن زامان تەلپىنىدىكى ئەزىم دەرياغا ئۆتۈش ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزنىڭ پۈتكۈل ئىنسانلار تارىخى بويىچە مەدەنىيەت روھىنى ئۇلاش ئىجادىيىتىنى زامان تەلپىدە ئورۇنداش بىزگە ۋىجدانىي بۇرچتۇر.

ئەجدادلىرىمىز نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيلىك تارىخىمىزنى ئۈزۈپ قويماي تۇتاشتۇرۇپ مېڭىشتا گادايلىق ياكى جەڭ ئەرۋاھلىرى بېشىمىزغا قارا بالا قىلىپ قويغان مەسىلىلەر بىلەن ئىللەتلەرنى توغرا ھەل قىلدى، دەۋر ئېتىبارىدىكى ئىجتىمائىي ھەقىقەتلەرگە مەردانىلىك قىلىشتىن باشقا، ئىجادچانلىق كۆز قارىشىنى خۇددى نامايىشچى قوشۇننىڭ ئالدىدا بىر سەپكە مەشئەل كۆتۈرۈپ ماڭغاندەك جەۋلان قىلدۇرۇپ ماڭدى، ئۆزىنىڭ خاسلىقىنى كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىدەك ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇردى، مىللىي خاسلىقنى ھەربىر دەۋر ئېتىبارىدا دۇنياۋى سەۋىيىدە ئىنسانىيەت مەنىۋىيىتىگە قوشىدىغان سەپ - سەپ ئالىم - ئۆلىمالىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، بىزنى دۇنيانىڭ كاتتا مىللەتلىرى قاتارىغا كىرگۈزدى. بىز مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ئۈچۈن بۈگۈنكى مىللىي خاسلىقىمىزنى يەنە شۇ مەدەنىيەت داۋامچانلىقى ۋە ئۇنىڭ يېتەكچى ئورنىدىكى «بىلىك»، «بىلگە»، «ئەردەن»، «ئەزگۇ» گېنىنىڭ يىلتىزى بىلەن ئۇلاپ يېڭى نوتىلارنى كۆكلىتىشىمىز كېرەك. بۇ نوتىلارنىڭ مېۋىلىشى ئېلىمىز جۇڭگونىڭ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن خاسىيەتلىك دورا. ئارقىدا قېلىش، گادايلىشىش ياكى چىرىپ چېكىنىپ كېتىشلەر مۇشۇنداق ئۇلۇغ ئەجدادلارنىڭ مەدەنىيەت روھىغا زامان تەلپىدە ۋارىسلىق قىلالمىغانلىقىمىزدىن كېلىپ چىققان. مەدەنىيەت ئۆلىنىشىدىكى بۇنداق ئىزچىللىقتىن كۆرۈلىدۇكى، بىزدىكى ئىجادچانلىق خۇددى ئۇلۇغ بوزرۇكۋارلىرىمىزنىڭ قەبرىسى ئالدىدىكى بولۇقلىما ھاسىل قىلغان مۇھەببەتلىك كۆز يېشى بىلەن قىلغان دۇئا - تىلاۋەتلىرىمىزدەك مۇقەددەس، بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىغا ئەگىشىپ ئۇچۇۋاتقان لاچىنلار توپىدەك ھەيۋەتلىك ھەرىكەت. بىز پەقەت ئىجاد قىلغاندىلا، باشقىلار خۇددى ناغرا - سۇنايلىرىمىزنى ئاڭلاپ بىزنىڭ يىراق مەدەنىيەت گېنىمىزنىڭ سەنئەتلىك ئۆلىنىشىنى كۆرگەندەك، بىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك ساھەسىدە مىللەت تارىخىمىزنى ئۇلاپ كېتىۋاتقانلىقىمىزنى كۆرىدۇ، ئىجادىيەت سەۋىيىمىزگە قاراپ مەدەنىيەت بويىمىزنىڭ ئېگىز - پەسلىكىنى ئۆلچەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلىش، ھۆرمەت قىلىش، باشقىلارغا ھەم ئېتىراپ قىلدۇرۇش دېگىنىمىزنىڭ مېغىزلىق مەزمۇنى ئەنە شۇ خاسلىق - ئىجادچانلىقتۇر.

ئارقىدا قالماي تاياق يەيمىز دېگەن نېمە؟ - دەيدۇ پروفېسسور فالىڭ نىڭ «جۇڭگونىڭ چىقىش يولى» دېگەن كىتابىدا، - مېنىڭچە، ماددىي قالاقلىقتىنمۇ قورقۇنچلۇق بولغىنى مىللىي روھنىڭ يوقىلىشىدۇر. «بىر مىللەتنىڭ روھىي جەھەتتە يىلىگەدەپ كېتىشى ئېلىپ كەلگەن ئاجىزلىق نوقۇل ئىقتىسادىي قالاقلىقتا قارىغاندا يەڭمەك تېخىمۇ تەس بولغان بىر پۈتۈن مەدەنىيەت قالاقلىقىدۇر». مەن بۇ سۆزنى بىزدىكى زامانىۋىلىشىشقا لايىقلىشىش ئىستىكىدە يۈرىكىمىزدە پەيدا بولغان ئىجادىيەت تەقەززالىقىنى قاندۇرۇشقا بېرىلگەن دەلمۇ دەل جاۋاب دەپ قارايمەن. «بەرپاچىلىق بىر مىللەتنىڭ تەرەققىياتىدىكى جان» دېگەن سۆزنى بولسا، ئاشۇ بۈيۈك ئالىملار مەسلىھەتىدىكى «بىر پۈتۈن مەدەنىيەت قالاقلىقى» نى تۈگىتىشتىكى ئاچقۇچ دەپ قارايمەن.

ئۇنداق بولسا، بىز مۇشۇ يەكۈن بويىچە ئۆتكەن ئەسىرنى ۋە ھازىرقى خەلقئارا ئىشلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ باقايلى: XX ئەسىردە ئىختىرا، ئىجادىيەتنى بايراق قىلغان پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى ئىنسانىيەتنىڭ ئىقتىسادىنى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدۇردى. پەن - تېخنىكا ئەمەلىيەتتە ئىنسانلار ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن قۇياش. پەن - تېخنىكىدىكى تەرەققىيات ئىنسان مېڭىسى تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ئىنسانلار مېڭىسى توختىماستىن مەدەنىي روھلارنى دۇنياۋى تۇتاشتۇرۇپ ماڭغانلىقتىن يۈز بەردى. بۇ تەرەققىيات ئىنسانلارنىڭ بىلىپ ئېلىنغان بىلىملەرنى ئۈزلۈكسىز جۇغلاش ۋە بىلىپ ئېلىنمىغان دۇنيا ئۈستىدە ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىشى ئارقىسىدا قولغا كەلدى. شۇ ۋەجىدىن بىز XX ئەسىرنىڭ ئىجادىيەت قاتلىمى بويىچە قۇچاق ئېچىۋاتقان XXI ئەسىرنى مەدەنىيەت قالاقلىقىنى يېڭىش ئۈچۈن تالانتنىڭ يېڭى گۈللىرىنى ئېچىلدۇرىدىغان ئىجادىيەت ئەسرى دېگەن يەرگە كېلەلەيمىز.

---

① ئابدۇقادىر جالالىدىن: «بىزنىڭ ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىمىز ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى» ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى، 1998 - يىل 21 - سان 166 - بەت.

ھازىرقى دۇنيا مانا مۇشۇنداق قاراشقا ئورتاقلاشقانلىقتىن، ئادەمدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەت ۋە ئادەم ئازادلىقىنى كونا مۇقامدىن تامامەن پەرقلىق ھالدا بىر پۈتۈن چۈشىنىشكە باشلىدى. يەنى ئادەم ئازادلىقىنى سىياسىي ئازادلىق، ئىقتىسادىي ئازادلىق، پىكىر ئازادلىقى ۋە پاراسەت ئازادلىقىدىن ئىبارەت تۆت تەرەپنىڭ بىرلىكىدە چۈشىنىپ، يېڭى ئەسىردە پىكىر ۋە پاراسەت ئازادلىقى ئارقىلىق ئالدىنقى ئىككى تەلەپنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلاش ئۈچۈن تالانت جېڭىگە چۈشتى.

پۈتۈن دۇنيا مۇشۇ جەڭدە ئىكەن، ئۇنداقتا، قايسى ئادەم، قايسى جاي، قايسى خەلق ئىجادچانلىقنى قوزغاشتا ئېگىشلىك شەرتلەرنى ھازىرلاپ، كۆزگە كۆرۈنىدىغان ۋە كۆرۈنمەيدىغان تۈرلۈك ئىدىيۋى ئاسارەتلەرنى پاچاقلاپ تاشلىيالىسا، ئادەم ئازادلىقىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولغان تالانت - پاراسەت ئازادلىقىنى ئورۇنداپ، ئادەمدە يوشۇرۇن تۇرغان ئەقلىي ئىقتىدار بايلىقىنى ئېچىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتىش بويىچە جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلالايدۇ.

راست، ھازىرقى كۈندە ئادەمدىكى مەنىۋى دۇنيادىن باشقا بايلىقلار ئاساسەن ئاشكارا بولۇپ بولدى، باشقىلارغا سىرلىق تۇيغۇ بېرىدىغان پەقەت ئەقىل - پاراسەت بولۇپ قالدى. بۇ بايلىق تېخىچە كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدە يوشۇرۇن ئۇخلىماقتا، شۇڭا، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا ئەللىرىدىكى تەسىرى كۈچلۈك ئالىملار دۇنيانىڭ يېڭى ئىش، يېڭى شەيئىلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشنى، بولۇپمۇ ئادەمدىكى يوشۇرۇن ئىقتىدارنى ئېچىش ھەققىدە ئىزدىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. پەننىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشىچە، ھەربىرىمىزدە خىيالىمىزدىكى بارلىق شېرىن چۈشلەرنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇشقا قادىر تالانت ۋە پاراسەت بار. بىز پەقەت ئۆزىمىزدىكى ئاشۇ يوشۇرۇن ئىقتىدارنى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان نەتىجىلەرگە ئايلاندۇرالمىغانلىقىمىز ئۈچۈنلا ئۇتۇق قازانغان سەر خىللار قاتارىغا كىرەلمىدۇق. بىز گەرچە بەزى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولساقمۇ، پەقەت ئەقلىمىزدىكى پاراسەتنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىنىلا ئىشقا سالدۇق. بىزدە يەنىلا ناھايىتى يۈكسەك قىممەتكە ئىگە بايلىقلار يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ. بىزدىكى مېڭە بايلىقى شۇنداق زوركى، ئەگەر بىز مېڭىمىزنىڭ يېرىمىنى ئىشقا سالغان تەقدىردە 40 خىل چەت ئەل تىلىنى بىمالال ئۆگىنىۋالالايمىز، چوڭ قامۇسلارنى يادلاپ چىقالايمىز. 12 تۈرلۈك پەندە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالالايمىز. دېمەك، بىزدىكى پاراسەت يېڭى ئەسىردىكى ئىگىلىكىمىزنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۇنيا مىللەتلىرى قاتارىدا قەد كۆتۈرۈشكە كاپالەت بېرىدىغان غايەت زور خەزىنە. ئۇ بىزنىڭ ئېچىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا، ئۇ ھەربىر ئادەم ۋە خەلقنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەتلىنىشىگە باغلىق. مەدەنىيەت تارىخى بىزگە ئېچىپ بەرگەن ھەقىقەت بويىچە قارىغاندا، تالانتلىق دەپ ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسى، دۇنيا تەرەققىياتىدا باشقىلارنىڭ ئالدىغا كىرىۋالغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق تالانتى بىلەن ئۆز تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ چولپان بولغانلاردۇر. تالانت ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئازاد قىلغانلىقىنىڭ، ئۆزىگە ئىشىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەقلىدە سۇس تەرەپلىرىنى يېڭىپ، تۆۋەن ھالەتتىن ھالقىپ كەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى؛ ئۆزىنىڭ ئەقلىنى بوغلايدىغان ناچار تەرەپلىرىنى تېپىپ تۈزىتىپ، سەر خىل ئادەملەر توپىغا كىرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. بۇنداق ئىكەن، بۇ تەرەققىيات جەريانى بىزگە تالانت ئازادلىقىنى ئادەم ئازادلىقى، ئىقتىدار ئازادلىقى ۋە قەلب ئازادلىقىنىڭ يۈكسەك بىرلىكىدە قولغا كەلتۈرۈشنى، زامانىۋى مىللەت بولۇش ئۈچۈن بەرپاچىلىق يولىغا مېڭىپ، ئۈممىدنى مىللەتتە يېتىلىۋاتقان ئىجادچان ئەۋلادقا باغلاشنى شەرت قىلىدۇ. بىزدىكى بىھېساپ يوشۇرۇن بايلىق ئەنە شۇ چاغدا - ئاشۇ ياش ئالىملىرىمىز يېتىلگەندە، خەلقىمىز ئۆزىدىكى ئىجادىي قۇدرەتكە ئىشەنگەندە ئېچىلىدۇ.

تەرەققىي تاپقان دۆلەت، مىللەت دېگەنلەر نېمە؟ ئەنە شۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىپ يەتكەنلەردۇر. ئەمەلىيەتكە قارىساق، ئۇلار ئۆز ئەللىرىدە تالانت ئازادلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەن توختىماي، دۇنيا بويىچە تالانت كۆرۈشىدىمۇ سەزگۈر ئىنسانلار بولدى. ئىشسىزلىق، ئۈمىدسىزلىك، نامراتلىقنى ئەنە شۇ تالانت بايلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى ئىككى يول بىلەن ھەل قىلدى. ئەنە، ئامېرىكا تالانت تالىشىش بويىچە بىزگە تونۇشلۇق دۆلەت. ئۇ XX ئەسىردە دۇنيا بويىچە تالانتنى قەدىرلەش ۋە ئىجادچانلىقنى قوزغاش بىلەن ئۈتۈپ چىقتى. ياۋروپا، ئامېرىكا، ياپونىيەلەرنىڭ 10 يىل بۇرۇنقى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. بۈگۈنكى كۈندە، كومپيۇتېر يۇمشاق دېتاللىرى، بىئو تېخنىكا ۋە ئالاقە تورى بولغان ئىنتېرنېت ساھەسىدە نېمە ئۈچۈن ئامېرىكا شىركەتلىرى دۇنيا بازىرىنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالدى؟ ياۋروپا بىلەن ياپونىيە تالانت ئازادلىقىنى ئۆز ئەللىرىدە ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەن قانائەت ھاسىل قىلغان بولسا، ئامېرىكا پۈتۈن دۇنياغا تور سېلىپ. تالانت بېلىقلىرىنى تۇتۇش بىلەن شىركەتلىرىنى دۇنيانىڭ جاي - جايلىرىدىكى دانىشمەنلەر بىلەن تولدۇرۇۋالدى. ئامېرىكىنىڭ تالانت

ئازادلىققا ئېرىشكەن يەرلىك خەلق بىلەن چەتتىن كەلگەن دانىشمەنلەر بىرلىكتە ئۇنىڭ ئىقتىسادىنى مۆجىزە خاراكتېرلىك ئۈستۈرۈپلا قالماي، ئۇنىڭ يۇقىرى پەن ـ تېخنىكا سانائىتىدىكى دۇنياۋى ئۈستۈنلۈكىنى تۇرغۇزۇپ بەردى. دېمەك، دۇنيا XX ئەسىردە ئىجادچانلىق بىلەن ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئۇلاپ شۇنچە كۈچلۈك باي دۆلەتلەرنى، ئىلغار مەدەنىي مىللەتلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇنداق ئىلگىرىلەش قانۇنى دۇنيانىڭ بارلىق مىللەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ! بىز ئۇنداق ئۇلاشنىڭ نۇرغۇن ھالقىلىرىدا بىمار تۇرۇپلا قالماي، يەنە بىر مۇنچە تارىخىي مىراس سۇپىتىدىكى سانائەت، تېبابەت ۋە تېخنىكا تۇرلىرىنى دەۋر تەلىپىدە زامانىۋىلاشتۇرماي يوقىتىپ قويدۇق. يوقىتىپ قويۇش بىزدىكى ئىجادچانلىقنىڭ كەملىكىدىندۇر. بۇنى تونۇپ يەتمىسەك، يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى يوقىتىپ قويىمىز، مەنۋىلىكتە يوقىتىش ئاخىرلاشمايدىكەن، يوقىلىپ كېتىش ئۈستىدىكى ئەنسىزلىكمۇ تۈگىمەيدۇ.

ئەنە، ھەقىقەت شۇنداق يورۇق. ئارقىدا قالغان تاياق يېمەسلىك ئۈچۈن بىزگە تالانت ۋە ئىجادىيەت بويىچە ئىلگىرىلەپ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت قالاقلىقىنى يېڭىشتىن باشقا يول يوق. ئىجادىيەت قۇدرىتى مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد قالاقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەرۋاھنى قوغلايدىغان كۈچ. ئەڭ مۇھىم سۆز شۇكى، بىلىم ئىگىلىكى مىسلىسىز بىر ئىنقىلاب، بۇ يەردە بىر مۇنچە ئادەملەر توپى يوقىلىپ، بىرمۇنچە يېڭى جامائەتلەر باش كۆتۈرىدۇ، ئەمما جەڭ قۇراللىرى كۆپ ئىشلىمەيدۇ، بىلىم قورالى ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. ئىجادچانلىق بىلىم قورالىنى ئاخىرغىچە مۇستەقىل تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ بىردىنبىر دەسمايىسىدۇر. بىلىم جېڭى قورال ـ ياراغ جېڭى بىلەن ئوخشاش، بەلكىم قورال ـ ياراغ جېڭىدىن يامان. جەڭ بولغانىكەن. ئۇنىڭغا ئۆتكۈر قورال كېرەك بولىدۇ. مەن بۇ قورالنى ئالىم، دوكتور فاڭ نىڭنىڭ مۇنۇ سۆزى بىلەن ئىپادىلەيمەن. «جۇڭگولۇقلار يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان بوران ـ چاپقۇنلاردىن قورقماسلىقى ياكى كەينىگە چېكىنمەسلىكى كېرەك. ئىستېلا چىلار ئالدىدا ياشاپ قېلىش ياكى ئۆلۈپ تۈگىشىپ كېتىش بىزنىڭ ئالدىمىزدىكى مەسىلە، ئۆزىنى دالدىغا ئالغىلى بولمايدى-غان چېلىش ئالدىدا كىشىلەر ئۈمىدلىك ۋە ئۈمىدسىزلىك بىلەن نۇرغۇن سەۋەبلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما بىز ئۈمىدۋار بولىمىز، بىز شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، ئىقتىسادىي جەھەتتە باشقىلاردىن تۆۋەن بولۇش، تېخنىكىدا ئارقىدا قېلىش، ھەربىي كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىدا ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرۇش قاتارلىق ئامىللار مۇھىم، لېكىن، ئۇ ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس. تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن ئارىلىقنى قىسقارتىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتى مىللىي روھنى ئۇرغۇتۇش ۋە غەربنىڭ ئىدىيە ھەم سۆز ـ چۆچەك زومىگەرلىكىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشتۇر. مىللىتىمىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ياشاپ قېلىش ماھىيەتتىن ئالدىدا تۇرىدۇ، ياشاپ قېلىشقا جۈرئەت قىلغانىكەنمىز، ياشاپ قېلىشنىڭ ھەقىقە-تىنى تاپالايمىز، ياشاپ قېلىشنىڭ يولىنىمۇ تاپالايمىز. ھەربىر جۇڭگولۇقنىڭ يۈرەك قېتىدىكى مىللىي ئاڭنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتۇپ، ۋەتەننى پەرۋاز قىلدۇرۇش ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن يېڭى ئەسىر بورانلىرىنى كۈتۈۋالايلى!»① . روشەنكى، مىللەتتىكى ئىجادچانلىقنى قوزغاش بىر پۈتۈن مەدەنىيەت قالاقلىقىنى يېڭىپ ھەقىقەت ۋە چىقىش يولىغا يېتىپ بېرىشنىڭ تۈگۈنىدۇر. ھازىرقى كۈندە، ئەگەر بىر زېيالىيدا، ھەتتا بىر تىجارەتچىدىمۇ شۇنداق بۇرچ تۇيغۇسى، خەلقى ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولمايدىكەن، ئۇ ھېچقانداق ئىجابىي رول ئوينىيالمايدۇ. بىر مىللەتتە بۇنداق تۇيغۇلار كۈچلۈك بولمايدىكەن، زامان رىقابىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇۋاتقان جاھان بازىرىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھاياتىمىزغا تاقىشىدىغان بۇ ئەنسىزلىكلەر ئالدىدا داۋاملىق ياشاش ئۈچۈن، بىز ئىجادچانلىقتىن ئىبارەت ھازىرقى زامان ئىنسانىيەت ھەقىقىتىگە سەمىمىي مۇئامىلىدە بولۇشىمىز كېرەك، ئەجدادلىرىمىز ئۆز تارىخىدا ئىجادچانلىق بىلەن بىزنى ھازىرقى كۈنگە ئۇلىدى، بىزمۇ بۇ ھەقىقەتكە بولغان ساداقەتلىك ۋە ئىززەتلەش ھېسسىياتى بىلەن ئۇلارغا ئۇلىنىشىمىز كېرەك. بىر ئادەم، بىر مىللەت ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ سەۋەبلەردىن نۇرغۇن خاتالىقلارنى ئۆتكۈزىدۇ، تۈزىتىدۇ. بۇ خاتالىقلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭى ئۆز كاللىسى بىلەن ئويلاش، ئۆز پۇتى بىلەن يول مېڭىش، ئۆز قولى بىلەن ئىشلەش روھىدىن يىمىرىلىش، بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ھاياتلىقىنىڭ بۇلىقى بولغان ئىجادىيەت قۇدرىتىگە سەل قاراشتۇر. بۇنداق خاتالىقنى تۈزىتىش توغرىسىدا «ئەتە» دېيىشكە بولمايدۇ. ئۇنى «بۈگۈن» لا تۈزىتىش كېرەك. چۈنكى پەن مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىجادىي روھنىڭ ئۆلۈشى مىللىي روھنىڭ ئۆلۈشى، مىللىي غورۇرنىڭ يەرگە ئۇرۇلىشىدۇر.

---

① «جۇڭگونىڭ چىقىش يولى» خەنزۇچە نەشرى، 8 ـ بەت.

ئىقتىسادىي تەرەققىيات كۆزنىكىدە لوپنۇر

لوپنۇر ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى

ئىلاۋە :لوپنۇر ـ ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ناھايىتى مۇھىم مەدەنىي يادىكارلىقلار مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماستىن ، ھازىرقى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىستىقبالى ناھايىتى پارلاق بولغان بىر ناھىيە . شۇڭا ، بۇ يەر ئۇزاقتىن بۇيان ژۇرنىلىمىزنىڭ نۇقتىلىق ئەتىقات ۋە تەشۋىقات نىشانى بولغان . ناھىيىلىك پارتكوم ، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى زور تىرىشچانلىقى بىلەن بۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، مەركەزنىڭ غەربىي رايوننى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىسىگە يېقىندىن ماسلىشىپ ، بۇ ناھىيىنى قەدىمكى شەھەر ـ خانلىقلىرىدىن ھالقىغان گۈزەل ھەم بەختلىك ماكان قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئىرادىسى ھەسسىلەپ كۈچەيدى . بىز ئالىي مۇھەررىرى ئىسلامجان شىرىپنىڭ 3 قېتىملىق زىيارىتى ئارقىلىق رەھبەرلىك ۋە خەلق ئاممىسىدىكى بۇنداق قىزغىنلىق ، لوپنۇرنىڭ زېمىن بايلىقىدىكى مولluq ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىدىكى پارلاق ئىستىقبالىغا بولغان ئىشەنچىمىز تېخىمۇ ئۆستى ـ دە ، بۇ ناھىيىنىڭ جەمئىيەت ، مەدەنىيەت ، ئىقتىساد ۋە كېلىچەك تەرەققىياتى ھەققىدە نۇقتىلىق ئەتىقات ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ ، بۇ ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزدىكى باشقا ناھىيىلەرنىمۇ پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە مەلۇماتلار بىلەن تەمىن ئەتمەكچى بولدۇق . شۇڭا ، ناھىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەتىقات ، تونۇشتۇرۇش ماقالىلىرىنى بىزگە يوللاپ بېرىشىنى ، زور ۋە زۆرۈر ئىشلاردا بۇ سەھىپىمىزنىڭ رىياسەتچىسى ئوبۇلقاسىم زۇنۇن (باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى) دىن يوليورۇق سوراشنى ، ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇقتىلىق مەسىلىلەردە ھاكىم جېلىل ناسىر بىلەن مەسلىھەت قىلىشنى ، بىزگە يوللايدىغان ماتېرىياللارنى مۇئاۋىن رىياسەتچى يۈسۈپجان ئابدۇرېھىم (لوپنۇر ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇدىرى) بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇرۇشنى سورايمىز .

لوپنۇر ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ، باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزىي رايونىغا ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان . جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي مېرىدىئان 84°02′50″ ـ 89°58′50″ ، شىمالىي پاراللېل 40°10′33″ ـ 41°39′47″ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . ناھىيىنىڭ غەرب تەرىپى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ، كۇچا ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ ، شىمال تەرىپى بۆگۈر ، باغراش ، خوشۇت ناھىيىلىرى ۋە تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ توقسۇن ناھىيىسى ، تۇرپان شەھىرى ۋە پىچان ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ ، شەرقىي ـ جەنۇبىي تەرىپى چاقىلىق ، چەرچەن ناھىيىلىرى بىلەن قوشنا . ناھىيە زېمىنىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 502.8 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 165 كىلومېتىر ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 59 مىڭ 760 كۋادرات كىلومېتىر . ناھىيە بازىرى كورلا شەھىرىگە 52 كىلومېتىر ، ئۈرۈمچى شەھىرىگە 530 كېلومېتىر كېلىدۇ (تاشيول بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىق) .

ناھىيىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىي قىسمىنى قۇرۇقتاغ (شەرقىي بۆلىكى) توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ ، يەر شەكلى كۆتۈرۈلۈپ چىققان بولۇپ ، شەرقىي جەنۇپقا پەسىيىپ بارىدۇ ، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 2000 مېترچە كېلىدۇ . ئوتتۇرا قىسمى كۆنچى دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىدىن ھاسىل بولغان تىنما تۈزلەڭلىك . تارىم دەرياسى غەربىي شىمالىي تەرەپتىن ، كۆنچى دەرياسى شىمال تەرەپتىن كېلىپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ . ناھىيىنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل بەلباغنىڭ

قۇرۇقلۇق تىپىدىكى چۆل كىلىماتىغا كىرىدۇ ، ئىسسىق بىلەن سوغۇقنىڭ پەرقى ۋە تېمپېراتۇرىنىڭ يىللار ، ئايلار بويىچە پەرقى چوڭ ، ئەڭ ئىسسىق ئاي بىلەن ئەڭ سوغۇق ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى تەخمىنەن 36℃ بولىدۇ . بىر كۈن ئىچىدىكى تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆزگىرىش پەرقى ئوتتۇراھېساب بىلەن 17℃ — 18℃ قايتىدۇ . تۆت پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ ، قىشتا قۇرۇق سوغۇق ، يازدا تومۇز ئىسسىق بولىدۇ ، ئەتىيازدا تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ ، ئەمما تۇراقلىق بولمايدۇ ، كۈزدە تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10.1℃ بولىدۇ . يىللىق ھۆل — يېغىن مىقدارى 30 مىللىمېتىردىن 150 مىللىمېتىرغىچە بولىدۇ ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردا يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 70 مىللىمېتىردىن 150 مىللىمېتىرغىچە ، تۈزلەڭلىكلەردە 30 مىللىمېتىردىن 40 مىللىمېتىرغىچە بولىدۇ . سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2700 مىللىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ ، يىللىق ئوتتۇرىچە قىراۋسىز مەزگىل 185 كۈن ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 212 كۈن ، ئەڭ ئاز بولغاندا 144 كۈن بولىدۇ . ناھىيە دائىم قۇم - بوران ، قىراۋ ئۇششۇكى ، قۇرغاق ئىسسىق شامال ، تۆۋەن تېمپېراتۇرا ، يامغۇر (شورلىشىپ كېتىش) ۋە مۆلدۈر قاتارلىقلارنىڭ زىيىنىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ . يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12 كۈن قۇرغاق ئىسسىق شامال چىقىدۇ ، بۇ جاي مەملىكەت بويىچە ئەڭ قاتتىق قۇرغاق ئىسسىق شامال چىقىدىغان جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . (تۇرپان ئويمانلىقىدىن كېيىن تۇرىدۇ)

1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش جەھەتتە تۆت يېزا ، بىر بازار ، ئىككى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ، بىر ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئايرىلدى ، ناھىيە تەۋەسىدە يەنە شىنجاڭ «قىزىل بايراق» ماشىنا زاۋۇتى ، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 2 - شىسىنىڭ تارىم بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بار . ناھىيىدىكى جايلار ۋە يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن مەيدانلىرىدا ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، خۇيزۇ قاتارلىق 17 مىللەت ئولتۇراقلاشقان ، ئومۇمىي نوپۇسى 73 مىڭ 561 ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە تەۋە نوپۇس 31 مىڭ 753 ، ناھىيىگە تەۋە نوپۇس ئىچىدە ئۇيغۇر 70.3 % نى ، خەنزۇ 25.5 % نى ئىگىلەيدۇ ؛ ناھىيىدىكى جايلار ۋە يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىدا نوپۇسنىڭ زىچلىقى جەھەتتە ، ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 1.23 ئادەم توغرا كېلىدۇ . ناھىيە بازىرى ھېسابلىنىدىغان لوپنۇر بازىرى ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ، قاتناش قولايلىق ، ئۇ ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىقتىساد ، سىياسەت ، مەدەنىيەت مەركىزى . 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئائىلە 1173 ، نوپۇس 4826 ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 2155 بولۇپ ، 44.65 % نى ئىگىلەيدۇ .

لوپنۇرنىڭ تارىخى ئۇزۇن ، ئۇ قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك ئىچىدىكى شەھەر دۆلىتى لوپنۇر ۋە كۆچمەن ئەللەر دۆلىتى قۇرۇقتاغ ئېلىنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرى ئىدى . ئۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ، ساۋساۋ قۇرغان ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە كىنگىت بەگلىكى ئۇنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان . چىڭ سۇلالىسى خانى چيەنلۇڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، لوپنۇر ئاۋۋال تۇرپان ۋاڭى (ئىمىنچى خانى) ئىمىنخوجىغا تەۋە بولدى . چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان قاراشەھەر خان ئامبىلىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتتى . گۇاڭشۈينىڭ 16 - يىلى (1891 - يىلى) ئىگېنقىر (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 2 - شى 31 - تۈەن - مەيدان) دا نەپىقە - دالالەت ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ ، يەرلىككە ئائىت ئىشلار بىر تەرەپ قىلىنىدى . گۇاڭشۇ 25 - يىلى (1899 - يىلى) شىنپىڭ ناھىيىسى تەسىس قىلىنىدى ، مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) لوپنۇر ناھىيە-

ىسىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە قارا شەھەر ۋىلايىتى ،
قاراشەھەر مەمۇرىي رايونى (8 ـ رايون) مەمۇرىي
مەھكىمىسى ، قارا شەھەر مۇپەتتىش ۋالىي مەھكە-
مىسىگە قارىدى . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كې-
يىن ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ، قارا شەھەر
ۋىلايىتى ، كورلا ۋىلايىتى ۋە بايىنغولىن موڭغول
ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .

لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ يېرى كەڭ ، تەبىئىي
بايلىقى مول . ناھىيە بويىچە 1985 ـ يىلدىكى
ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر 317 مىڭ 700 مو ، بۇنىڭ
ئىچىدە ناھىيىگە تەۋە نەق تېرىلغۇ يەر 104 مىڭ
200 مو ، يېزا ئىگىلىك 2 ـ شىسى تارىم بوزيەر
ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 213 مىڭ
500 مو ؛ 2 مىليون 549 مىڭ 700 مو تۇرلۇك
ئورمانلىق بار ، بۇنىڭ ئىچىدە توغراقلىق 996
مىڭ 700 مو بولۇپ ، بۇ جاي ئاپتونوم رايونىمىز
بويىچە توغراق ئورمىنى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان
رايونلارنىڭ بىرى . ناھىيە تەۋەسىدە كۆل ناھايىتى
كۆپ ، سۇيى ئەلۋەك ، ئوت ـ چۆپ مول بولۇپ ،
چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن ياخشى سو-
رۇن بىلەن تەمىنلەنگەن . ناھىيە بويىچە 1985 ـ
يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئوتلاق 15 مىليون 562 مىڭ
800 مو ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە تەۋەسى 15 مىل-
يون 416 مىڭ مو . ھازىر ۋېرمىكۇتىت ، كۆمۈر ،
فوسفور ، تۆمۈر ، ھاك تېشى ، سۇرمە تاش ، تاش-
پاختا قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى تەكشۈرۈپ ئې-
نىقلاندى ، بۇنىڭ ئىچىدە ۋېرمىكۇتىت زاپىسى
مەملىكەت بويىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ۋېرمىكۇ-
تىت زاپىسىنىڭ 93 .92 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ .
ناھىيە تەۋەسىدە دۆلەت تەرىپىدىن 2 ـ دەرىجىلىك
قوغدىلىدىغان ياۋايى ھايۋانلار قاتارىغا كىرگۈزۈل-
گەن ياۋايى ھايۋانلاردىن ياۋا تۆگە ، قارا تايغان بۆغا
قاتارلىقلار بار .

5000 ـ 6000 يىللار بۇرۇن ئەجدادلىرىمىز لوپ-
نۇردىن ئىبارەت بۇ تۇپراقتا ئەمگەك قىلىپ ، يا-
شاپ كۆپەيگەن ، يەرلىك ئاھالىلەر تېرىقچىلىق
قىلماي ، چارۋىچىلىق قىلاتتى . مىڭ سۇلالىسىنىڭ
يۇڭلې 3 ـ يىلى (1509 ـ يىلى) دىن كېيىن
ئانچە ـ مۇنچە تېرىقچىلىق ئىشلىرى بارلىققا كەل-
گەن . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي 17 ـ يىلى
(1891 ـ يىلى) شىنىغا ئۆستەڭ (مىنگونىڭ
دەسلەپكى يىللىرىدا لوپنۇر ئۆستىڭى دەپ ئۆزگەر-
تىلدى) چېپىلىپ ، بوز يەر ئېچىلىپ ، ئاشلىق
زىرائەتى تېرىلدى .لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ يېزا ئى-
گىلىكى تېز راۋاجلاندۇرۇلدى . ناھىيە تەۋەسىدىن
بۇغداي ، شال ، كۆممىقوناق ، پاختا ، ياغلىق دان
قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى چىقىدۇ .
1985 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ئومۇ-
مىي مەھسۇلات قىممىتى 14 مىليون 829 مىڭ
700 يۈەنگە يېتىپ ، 1976 ـ يىلدىكى 4 مىليون
897 مىڭ يۈەندىن 03 .2 ھەسسە ئاشتى ؛ ئېلىن-
غان ئومۇمىي ئاشلىق 1976 ـ يىلدىكى 14 مىل-
يون 45 مىڭ جىڭدىن 25 مىليون 703 مىڭ
جىڭغا يېتىپ ، %83 ئېشىپ ، كىشى بېشىغا ئوت-
تۇرا ھېساب بىلەن 4 .809 جىڭدىن توغرا كەل-
دى ؛ ئېلىنغان ئومۇمىي پاختا 1 مىليون 382 مىڭ
جىڭغا يەتتى ؛ ئېلىنغان ئومۇمىي ياغلىق دان 595
مىڭ 600 جىڭغا يېتىپ ، 1976 ـ يىلدىكىدىن
94 .3 ھەسسە ئاشتى . دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا
توغرا كەلگەن يىللىق ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 06 .
459 يۈەنگە يەتتى .

چارۋىچىلىقتا كالا ، قوي ، ئات ، ئېشەك قاتار-
لىقلار بار . لوپنۇر ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە
ئەلتىرە قويى ئاساسلىق بېقىلىدىغان رايونلارنىڭ
بىرى . چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئانچە تۇراقلىق
بولمىسىمۇ ، قالدۇق چارۋا ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەك-
تە . 1949 ـ يىلى 113 مىڭ تۇياق چارۋا بار
ئىدى . 1985 ـ يىلى 230 مىڭ 100 تۇياققا
يېتىپ ، %104 كۆپەيدى . 1978 ـ يىلدىن كې-
يىن ، قاشالانغان ئوتلاق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرى-
لىپ ۋە ئوتلاق ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى
يولغا قويۇلۇپ ، بىر قىسىم چېكىنىپ كەتكەن ئوت-
لاق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى . چارۋىچىلىق تۈزۈلمى-
سىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى بىلەن كەڭ چارۋىچىلار-

نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغالدى .
1985 ـ يىلى چارۋىچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات
قىممىتى 6 مىليون 77 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى .
1985 ـ يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت ، يېزا
ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 21 مىل-
يون 469 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىپ ، 1976 ـ
يىلدىكىدىن 3.7 ھەسسە ئاشتى ؛ كىشى بېشىغا
توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 686 يۈەنگە يې-
تىپ ، 1976 ـ يىلدىكىدىن 9ـ .2 ھەسسە كۆپەي-
دى .

خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگە-
شىپ ، خام چوت ئىچىدىكى مالىيە كىرىمى يىلدىن
ـ يىلغا كۆپەيدى . 1985 ـ يىلى مالىيە كىرىمى
1 مىليون 491 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ ، 1976
ـ يىلدىكىدىن % 4 .76 ئاشتى ، ئەمما يەنىلا دۆ-
لەتنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ كۈن ئۆتكۈزۈشتەك قى-
يىنچىلىق تۈگىمىدى .

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، مائارىپ ،
پەن ـ تېخنىكا ، سەھىيە ، مەدەنىيەت ، تەنتەربىيە
ئىشلىرىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەل-
دى . ناھىيە بويىچە 1985 ـ يىلدىكى باشلانغۇچ
مەكتەپ 12 ، مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ ئىككى ،
ئوقۇغۇچىسى 6551 ؛ 1986 ـ يىلى لوپنۇر ناھى-
يىسى ئاپتونوم ئوبلاست ، ئاپتونوم رايوننىڭ ئادەت-
تىكى مائارىپ ۋە ئىشتىن سىرتقى مائارىپىنى تەك-
شۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لاياقەتلىك بولدى ، ناھى-
يىگە ئادەتتىكى مائارىپ ۋە ئىشتىن سىرتقى مائا-
رىپنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش لاياقەتنامىسى
تارقىتىپ بېرىلدى ، ناھىيە ، ئاپتونوم ئوبلاست ،
ئاپتونوم رايوننىڭ ئادەتتىكى مائارىپ ۋە ئىشتىن
سىرتقى مائارىپى جەھەتتە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى .
1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى تۈرلۈك پەن ـ تېخ-
نىكا خادىمى 809 بولۇپ . بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا
دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كەسپىي تېخنىكا ئۇنۋانى
بار خادىم 750 ؛ 1978 ـيىلدىن بېرى پەن ـ
تېخنىكا ئاپپاراتلىرى كۈندىن ـ كۈنگە مۇكەممەل-
لەشتى ، دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ، مال دوختۇر-
لۇق قاتارلىق 13 پەن ـ تېخنىكا مۇلازىمەت ئاپپارا-
تى قۇرۇلۇپ ، تۈرلۈك يېڭى تېخنىكا ، يېڭى قورال
ـ سايمانلار كېڭەيتىلدى ، تۈرلۈك پەن ـ تېخنىكا
ئالماشتۇرۇش يىغىنلىرى چاقىرىلدى ، بۇ ، ئىجتى-
مائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى-
نىڭ ئۆسۈشىدە مۇھىم رول ئوينىدى . 1984 ـ
يىلى دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق ، چارۋىچىلىق ،
سۇچىلىق ، تىببىي داۋالاش قاتارلىق ساھەلەردە 11
ئىلمىي جەمئىيەت قۇرۇلۇپ ، دېھقانچىلىق ، چار-
ۋىچىلىق مەركەز قىلىنغان پەن ـ تېخنىكا تورى
شەكىللەندى . 1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر
ناھىيە بويىچە 50 پەن ـ تېخنىكا تورى ناھىيىدىن
يۇقىرى دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا نەتىجىسى مۇكا-
پاتىغا ئېرىشتى . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن
پەقەت بىرلا تىببىي داۋالاش ، سەھىيە ئاپپاراتى بار
ئىدى ، 1985 ـ يىلى 11 گە يەتتى ، بۇنىڭ ئىچىدە
يېزا ، كەنت شىپاخانىسى سەككىز ، كېسەل كارى-
ۋىتى 66 ، كەسپىي سەھىيە تېخنىكا خادىمى 121 .
ھازىر يېزىلاردا دوختۇر يېتىشمەسلىك ، دورا كەم-
چىل بولۇش ۋەزىيىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى ؛
يەرلىك كېسەللىكلەر ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر
تىزگىنلەندى ؛ خەلقنىڭ ساغلاملىق سەۋىيىسى خې-
لى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . خەنزۇ ئا-
ھالىلەر ئارىسىدا يولغا قويۇلغان پىلانلىق تۇغۇت
خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجە قولغا كەلدى ،
1985 ـ يىلى ئاھالىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبە-
تى % 04 .13 تە تىزگىنلەندى . شۇنىڭ بىلەن
بىللە ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى ئارىسىدىمۇ
پىلانلىق تۇغۇتقا دائىر يېڭى كەيپىيات بارلىققا كەل-
دى . ناھىيە بازىرىدا يەنە مەدەنىيەت يۇرتى ، كۈ-
تۈپخانا ، شىنخۇا كىتابخانىسى ، كىنوخانا (ئەت-
رەت) ؛ رادىئو ئۇزېلى ، تېلېۋىزىيە كۈچەيتىش
ئىستانسىسى قاتارلىق مەدەنىيەت مۇئەسسەسەلىرى
بار ، يېزا ـ بازارلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا مەدەنى-
يەت پونكىتى ، رادىئوئۇزېلى ، كىنو قويۇش ئەترە-
تى قاتارلىقلار قۇرۇلدى . دېھقانچىلىق ، چارۋىچە-
لىق رايونلىرىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسى

ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لوپنۇر ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش، ئات بەيگىسى قاتارلىق ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەنتەربىيە ئىشلىرى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى، ناھىيە بازىرىدا بىر ئۈنۈۋېرسال تەنھەرىكەت مەيدانى ياسالدى. تەنھەرىكەت بازار - يېزىلاردا ئومۇملىشىپ، ماھارەت كۆرسىتىش سەۋىيەسى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، بولۇپمۇ ئەنئەنىۋى مىللىي تەنتەربىيە پائالىيىتى بەكرەك ئومۇملاشتى، ھېيتبايراملاردا بازار - يېزىلاردا مول مەزمۇنلۇق مەدەنىيەت، تەنتەربىيە پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

لوپنۇر ناھىيەسى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى، لېي فېڭدىن، ئىلغار، نەمۇنىچى شەخسلەردىن ئۆگىنىشنى ئەستايىدىل چىڭ تۇتۇپ، «تۆت گۈزەل، بەش بولۇش، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش»، «ئۈچتە ئەلا بىردىن ئۆگىنىش»، «سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشىۋېلىش، ياردەم بېرىش» قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئەخلاقلىق، غايىلىك، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان يېڭى كىشىلەر، ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلار ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كەلدى. بازار - يېزىلاردىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئۆز ئارا ئۆگىنىپ، ئۆز ئارا ياردەملىشىپ، ئۆز ئارا ھۆرمەتلىشىپ، بىرلىكتە سوتسىيالىستىك يېڭى لوپنۇر قۇرماقتا. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1982 - يىلى چاقىرىلغان ئاپتونوم رايونلۇق 1 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىدىن كېيىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيەسىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە بىر تۈركۈم ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلىدى، شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، دېگەن ئىدىيە كىشىلەرنىڭ قەلبىگە تېخىمۇ چوڭقۇر ئورنىدى.

لوپنۇر ناھىيەسى تەۋەسىدە ناھايىتى كۆپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ياردائىلىق قەبرىستانلىقى ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە تەۋە قەبرىستانلىق بولۇپ، ئۇ كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان، كۆلىمى 1600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، قەبرىستانلىقتا 42 قەبرە بار، لەھەت قۇم يەرگە تىك كولانغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ياقۇرۇل تۈرى، بارىگاھ خارابىلىكى، قۇرۇقتاغ قىياتاش رەسىملىرى، قارا چۆگۈن قەدىمكى شەھىرى خارابىلىكى، شەھەردۆڭ قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى، پىچان شەھىرى خارابىلىكى قاتارلىقلار بار. بۇ يادىكارلىقلار مۇۋاپىق باشقۇرۇلمىغانلىقتىن، كۆپ قىسمى بۇزۇۋېتىلگەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدا، لوپنۇر ناھىيەسىدە ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىش بولدى، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئالغا ئىلگىرىلەش قەدىمى تېزلىتىلدى، ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، لوپنۇر ناھىيەسى يەنىلا بىر قەدەر قالاق. لوپنۇر ناھىيەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش دولقۇنىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر ئاساسىدا، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدا تېخىمۇ مەزمۇت قەدەم تاشلاپ، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان رايونلارغا يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

خەير - خوش، لوپنۇر ھەققىدىكى تېخىمۇ يېڭى خەۋەرلەرنى كېلەر ساندىن كۆرۈڭلار.

ئەلشىر نەۋائىينىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى ھەققىدە تەلقىنلىق سۆھبەت

غەيرەتجان ئوسمان

B . ئەلشىر نەۋائىينىڭ تەۋەلىكىنى ئايرىشتا نېمە بىرىنچى ئۆلچەم قىلىنىدۇ . «تارىخىي رەشىدى» دىكى پاكىتلار ئازلىق قىلامدۇ ـ قانداق ؟

A . دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ تەۋەلىكىنى ئايرىشتا مىللىي كېلىپ چىقىشى بىرىنچى ئۆلچەم قىلىنىدۇ . چۈنكى ھەرقانداق جانلىقلارنىڭ تىپى ئۇرۇق ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ . قانداق ئۇرۇق سېلىنغان بولسا ، شۇنداق ھوسۇل چىقىدۇ ، باشقىچە بىر تىپ يارىتىلىشى مۇمكىن ئەمەس ، ئەلشىر نەۋائىينىڭ دادىسى ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ ئىكەن ، ئۇنداقتا نەۋائىينىڭ باشقا مىللەتكە تەۋە بولۇشى تارىخىي مەنتىقىگە ماس كەلمەيدۇ . ئۇنداق بىمۇناسىپلىقتىن دۇنيادا يەنە بىرى تەكرارلىنىپ قالماس ، مىللىي كېلىپ چىقىشتا ئىجتىمائىي مۇھىت ، پسىخىكىلىق ئالاھىدىلىك ۋە تىل پەرقى دېگەنلەر قوشۇمچە ، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان پەرقلەندۈرۈش ئامىلى . بىر ئادەم باشقا بىر مىللەت ئىجتىمائىي مۇھىتىدا تۇغۇلۇشى ، شۇ مىللەتنىڭ ياكى يەنە باشقا بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشى ، باشقا بىر مىللەتنىڭ تىلىدا سۆزلەپ ، ئىجاد قىلىشى مۇمكىن . شۇنداقلا بۇ نامەلۇم ئادەم ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى ، تارىخىنى ، مەدەنىيىتىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن ، بۇنىڭلىق بىلەن مەزكۇر ئادەمنى باشقا مىللەتكە تەئەللۇق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ . ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزى ئاپىرىدە بولغان مىللەتكە تەۋە بولىدۇ . ھازىر ، بەزىلەر ، نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ئارقىلىق ، يەنە بەزىلەر ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مىللىي ئۆزلۈك ۋە خاسلىق ئالامەتلىرى ئارقىلىق نەۋائىينىڭ تەۋەلىكىنى ئايرىشقا تۇتۇنۇپ كۆرمەكتە . ئەل فارابى ، مەھمۇد كاشغەرىلەر ئەرەب تىلىدا ، گۈەن يۈنشى ، سادۇللا قاتارلىقلار خەنزۇ تىلىدا ، سۇلتان مالىك كاشغەرى ، مىرزا ھەيدەرلەر پارس تىلىدا مۇرات ھەمىرايېڭ روس تىلىدا ئەسەر يازغان ، تىلنى ئادەملەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى ئايرىشنىڭ ئاساسلىق ئۆلچىمى قىلىنمىدىغان بولسا ، بۇ ئالىم ـ مۇئەللىپلەرنى قانداقمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ گېگانتلىرى دېگىلى بولىدۇ . ئەسەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مىللىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرى ۋە مىللىي خاسلىق بويىچە تەۋەلىكنى ئايرىدىغان ئىش بولىدىغان بولسا ، «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانىنىڭ پىرسوناژ ، ۋەقەلىكلىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى خەلقلەرگە تالىق بولۇپ ، بۇ داستاننىڭ ئۇيغۇرلارغا ئالاقىسى بولمايدۇ . ئۇنداقتا . نەۋائىي ئەرەبلەر ئۈچۈن ئەسەر يېزىپ بەرگەن بولىدۇ . ئەنگلىيە يازغۇچىسى شېكسپىرنىڭ ئەسەرلىرىدە دانىيە ، ئىتالىيە خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇشى ، ۋاڭ يۇخۇ ، ۋاڭ مىڭ ئەسەرلىرىدە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ، بۇ خىل ئەھۋالغا قاراپ شېكسپىرنى ئەنگلىيە ئېنگىلىز ئەدەبىيات ساھەسىدىن ، ۋاڭ يۇخۇ ، ۋاڭ مىڭلارنى خەنزۇ ئەدەبىيات ساھەسىدىن ئايرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ ، ئۇنداقتا ، بۇ تولىمۇ بىمەنىلىك ھېسابلىنىدۇ . دېمەك ، ھەرقانداق بىر ئادەم قانداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئۆسمىسۇن ، قانداق تىلنى قوللانمىسۇن ، قانداق ئىدىيىنى ئەكس ئەتتۈرمىسۇن ، ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزىنى تەۋەللۇت قىلغان مىللەتنىڭ بالىسى ، بۇ بىرىنچى ، ھەممە ئورتاق چۈشىنىدىغان ۋە ئاسان قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان ئۆلچەم . بۇنىڭدىن قىيىپ كېتىلسە ، ئۆلچەملەر كۆپىيىپ كېتىدۇ ، زىددىيەتنىڭ ئاساسى تەرىپى بىلەن ئاساسى بولمىغان تەرىپى ئارىلىشىپ كېتىپ ، مەسىلىنىڭ ماھىيىتى تۇتتۇۋېلىنمايدۇ . تۇتەك ئىچىدە گاڭگىراپ قىلىنىپ ، توغرا يولغا چىققىلى ، ئىلمىي ، دورۇس يەكۈنگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ . ئۇنىمۇ ئۆلچەم قىلماي ، بۇنىمۇ ئۆلچەم قىلماي ، ھەممە ئادەم ئۆزى بىلگەن مۇقامنى توۋلاۋەرسە ، بۇ ئىلىم

ـ يەن ھەقىقەتكى مۇھاكىمە بولماي، چارۋا مال بازىرىدىكى بىدىكلەر بىلەن ساتارمەنلەرنىڭ ھايۋانلارنى سېتىشىدەك ئەھۋال بولۇپ قالىدۇ. ئۇ مالنى كىم كۆپ پۇل ساناپ سېتىۋالسا شۇنىڭ بولىدىغان، پۇلى ئازلارتىرنىقىنى چىشلەپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بېرىپ، ئىلمىي نەزەرىيە ۋە ماتېرىيالىزملىق تارىخ قارشى ئۆز قىممىتىنى يوقىتىدۇ.

«تارىخىي رەشىدى» دىكى ئەلشىر نەۋائىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا ئېيتىلغان بايانلار ئاز بولسىمۇ، ئەمما ۋەزنى ئىنتايىن ئېغىر، يېتەرلىك بايانلار بولۇپ، قەدىمكى زامان ئالىملىرىنىڭ ھايات پائالىيىتىگە دائىر تارىخىي پاكىتلارغا سېلىشتۇرغاندا ئاددى كېلىپ قالىدىغان پاكىتلار ئەمەس. ئۇ زاماندا، ھازىرقىغا ئوخشاش ئانكېت تارقىتىپ تەرجىمىھالىنى تولدۇرىدىغان ياكى ئىش پائالىيەتلىرىنى تەپسىلى يېزىپ ئېلان قىلىدىغان ئەھۋاللار يوق. بولۇپمۇ، تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى بەك كەمتەر، ئۆزىنى كۆرسىتىشنى، نامىنى كۆز ـ كۆز قىلىشنى خالىمىغان. ھەتتا ئىسىم فامىلىسىنىمۇ ئېنىق دېمەي، تەخەللۇسىنىلا قالدۇرغان. زامانداشلىرى ۋە كېيىنكىلەر كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، ئەشۇ بىر قىسىم ئالىملارنىڭ تەرجىمىھالى توغرىسىدا ناھايىتى قىسقا، ئەمما تولىمۇ قىممەتلىك تارىخىي پاكىتلارنى قالدۇرغان. نەۋائىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدا «تارىخىي رەشىدى» دە قالدۇرۇلغان پاكىتلاردىن ئارتۇق بىر نەرسە تەلەپ قىلىش، ئوشۇقچە زورۇقۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. قالغان پاكىتلارنى قەدىمكى دەۋردە ئۆتكەن باشقا ئاپتورلارنىڭ بايانلىرى ئارقىلىق تولۇقلاپ كەتكىلى بولىدۇ. ئەمما بۇنداق بايانلار چوقۇم قەدىمكى زامان ئاپتورلىرىنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولۇشى، ياسالغان تارىخ بولماسلىقى، كېيىنكىلەرنىڭ پەرەز ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ساختا نەزەرىيىسى تېخىمۇ بولماسلىقى كېرەك. شۇنداق قىلىنغاندىلا ھەقىقەتەن ئۆزىنىڭ يۈكسەكلىكىنى خىرەلەشتۈرمەيدۇ.

B . نەۋائىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى دېگەندە، ئۇنى پۈتۈن تۈركىي مەدەنىيەت سەھنىسىدە جەۋلان قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىززەت ئابرويىنى تېخىمۇ يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە قىلغىلى بولاتتى. مۇبادا مەلۇم بىر مىللەتكە تەۋە دېيىلسە بىرلا مىللەت دائىرىسى بىلەن چەكلەپ قويغانلىق بولمامدۇ.

A . بۇ مەسىلىنى يەنە بىر قېتىم چوڭقۇرراق مۇلاھىزە قىلىشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ. مەيلى ئاددىي كىشىلەر بولسۇن، مەيلى ئۇلۇغ ئەربابلار بولسۇن، ئۇلار ئالدى بىلەن ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللەت دائىرىسىدە ئۆز ئىناۋىتىنى تىكلىگەن بولىدۇ، ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. نەۋائىي ياشىغان زاماندىلا تۈركىي تىلى ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەر بىر قانچە مىللەت بولۇپ تارىخ سەھنىسىدە پائالىيەت قىلىپ تۇرغان. شۇڭا ئەشۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلى ئائىلىسىدىكى خەلقلەرنى «تۈرك» دېگەن ـ بىر مىللىي نام بىلەن ئاتاش، بۈگۈنكى رېئاللىق قوبۇل قىلالمايدىغان بىر خىل ئۇقۇم. بۈگۈنكى دۇنيادا «تۈرك» دېگەن چوڭ بىر مىللەت توپى ئېتىراپ قىلىنمىغان ئىكەن، ئەشۇ دەۋردە يېتىشىپ چىققان مەلۇم بىر ئالىمنى «تۈرك شائىرى» دېيىش تارىخىي، مىللىي تەۋەلىك مۇجمەللىكىدىن باشقا لوگىكىلىق مۇجمەللىككە ئېلىپ بارىدۇ. «تۈركىي شائىر» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى لوگىكىلىق فورمۇلا بويىچە چۈشەندۈرۈپ ئۆتسەك. «تۈرك» مەزمۇن خاراكتېرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا توپلام ئۇقۇم، چۈنكى ئۇ نۇرغۇن تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقئارانى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مەلۇمكى، توپلام ئۇقۇم شەيئىلەرنىڭ توپىنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇقۇمغا قارىتىپ ئېيتىلغان. «تۈرك» دىن ئىبارەت بۇ توپلام ئۇقۇم ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، قازاق، تۈركمەن، ئەزەربەيجان دېگەندەك بىرقاتار غەيرى توپلام ئۇقۇملاردىن تەركىب تاپقان. ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار . . . دېگەنگە ئوخشاش 30 دىن ئارتۇق تۈركىي تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولغان مىللەتلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم مىللەت دەپ ئېتىراپ قىلغان ئىكەنمىز، بىر پۈتۈن «تۈرك مىللىتى» دېگەن ئۇقۇممۇ ئېتىراپ قىلىنسا، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق 30 نەچچە مىللەتمۇ ئېتىراپ قىلىنسا، ئۇنداقتا بۇ تەستىقى ئۇقۇم بولماي، مەنپى (ئىنكار) ئۇقۇم بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئۇقۇملارنى ئېنىق تەبىر بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن ئەمەس. «تۈرك» توپلام ئۇقۇم بولغان ئىكەن «تۈركىي شائىر» ياكى (تۈرك شائىرى) مۇ توپلام ئۇقۇم كاتېگورىيىسى بويىچە چۈشەندۈرۈلۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋاھالەنكى، «تۈركىي مىللەت (ياكى تۈرك مىللىتى)» ئېتىراپ قىلىنمىغان ئىكەن، «تۈركىي شائىر» (ياكى تۈرك شائىرى) دېگەن ئۇقۇم

تەستىقى ئاساسقا ئىگە بولالمايدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭغا توغرا ئېنىقلىما بەرگىلى بولمايدۇ. مەنتىقە ئىلمىدە بىر ئۇقۇم ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىكەن، چوقۇم ئۇنىڭ ئېنىقلىمىسى بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنداق ئېنىقلىما سۆزسىزكى ماس بولۇشى، ئۇقۇمنىڭ ئېنىقلىغۇچىسى ئېنىقلانغۇچىنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق هالدا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماسلىقى، ئومۇمەن تەستىق جۈملە ۋە مۇسبەت ئۇقۇملار ئىشلىتىلمىشى، ئېنىقلىما ئېنىق، توغرا بولۇشى كېرەك.① دېگەن تەلەپ بار. شۇنداق ئىكەن، نەۋائىي ياكى تۈركىي شائىر بولۇشى ياكى ئۇيغۇر شائىرى ياكى ئۆزبېك شائىرى بولۇشى كېرەك. ئۈچ كاتېگورىيىگە تەڭ تەۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

تارىختىكى بىر شەخس ئۇلۇغ بولسا، ئۇنى بىر تىل ئائىلىسىدىكى باشقا بارلىق مىللەتلەرگە ئورتاق قىلىش دۇنيا تارىخىدا مەۋجۇت بولمىغان بىر خىل قائىدە. مۇبادا شۇنداق بولىدىغان بولسا، ئوسمانلى تۈرك شائىرى شەيخئوغلى مۇستافا (1340 ـ 1401)، ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى (1141 ـ 1209)، تۈركمەن شائىرى مەختۇمقۇلى، قازاق شائىرى ئاباي (1845 ـ 1904)، مۇختار ئەۋىزوۋ، ئۆزبېك يازغۇچىسى ئايبېكنى بارچە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۆزىنىڭ قىلۋالسا بولۇۋېرىدىغان؛ ئىتالىيان يازغۇچىسى دانتى (1265 ـ 1321)، ئاستورونوم گالىلى (1564 ـ 1642)، ئېنگلىز شائىر شېكىسپىر، نېمىس مۇتەپەككۇرى گېگېل، شائىرى گېيۇتى، ئىسپان يازغۇچىسى سىرۋاننىس قاتارلىقلارنى بارچە هىندى ياۋروپا تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرگە ئورتاق ئەربابلار بولۇشقا تېگىشلىك دەپ بېلىشكە توغرا كېلىدۇ، مەلۇمكى بۇنداق بولۇش تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

«نەۋائىي تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى» دېيىلسە ئۇ بىر تەپەككۇر ئۇقۇمى ياكى هۆكۈم بولىدۇ. بۇنى چوقۇم تەستىقى جۈملە ئارقىلىق ئىسپاتلاش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلۈشى شەرت بولىدۇ. «نەۋائىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى» دېگەن بۇ ئۇقۇم قارىماققا خاتا ئەمەس② ئەمما جۈملىدىكى هەر بىر سۆزنى ئايرىم ـ ئايرىم تەكشۈرۈپ كۆرگەندە بۇ جۈملە تارىخىي مەنتىقسىزلىق بىلەن تولغان. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بىرىنچىدىن، «تۈركىي خەلقلەر» دېگەن بۇ ئاتالغۇ توغرا ئېنىقلىمىغا ئىگە ئەمەس. بۇ «تۈركىي تىلى ئائىلىسىگە تەۋە خەلقلەر» دەپ ئېلىنسا ئاندىن ئۇ ئىپادە قىلغان ئۇقۇمغا توغرا تەبىر بەرگىلى بولىدۇ. «تۈركىي خەلقلەر» دەپ بىر تۈرگە ئايرىلسا، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، قازاق، قىرغىز... دەپ بىر تۈرگە ئايرىلسا، بۇ لوگىكىلىق تۈرگە ئايرىش ئۆلچىمىگە چۈشمىگەن بىر خىل تۈر بولىدۇ. «ئۇيغۇر مىللىتى» نى تۈرگە ئايرىساق مۇنداق تۈركىلىپ چىقىدۇ.

دۇنيادىكى مىللەتلەر

↓

ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر

↓

تۈركىي تىللار ئائىلىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر

↓

ئۇيغۇر مىللىتى (ياكى ئۆزبېك، قازاق مىللىتى ۋە باشقىلار)②

يۇقىرىدىكى بۆلۈش ئۇسۇلىدا «تۈركىي خەلقلەر» (تۈركىي مىللەتلەر) دېگەن تۈر يوق. ئەگەر بار دېيىلسە، بۇ يەردىكى «تۈركىي خەلق»، «تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى مىللەتلەر» نى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ۋاھالەنكى، «تۈركىي خەلق» بىلەن «تۈركىي تىلى ئائىلىسىدىكى خەلقلەر» نىڭ ئوتتۇرىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇپ چۈشەندۈرۈش تارىخ مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، بىر تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ مەلۇم بىر مىللەتتىن چىققان مەلۇم بىر ئۇلۇغ ئەربابنى شۇ تىل ئائىلىسىگە تەۋە بارچە مىللەتلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەربابى دەپ بېلىدىغان قائىدە مەيلى تۈركىي تىلى ئائىلىسىدىكى خەلقلەر، مەيلى باشقا خەلقلەر تارىخىدا ئومۇمىي هادىسە ئەمەس؛ ئۈچىنچىدىن، مەلۇم بىر ئۇلۇغ ئەرباب ئۆزى تەۋە بولغان مىللەتكە مەنسۇپ بولسا ئىززەت ـ ئابرويى تۆۋەن بولىدىغان، بىر تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ مىللەتلەرگە

---

① «ئومۇمىي لوگىكا» (رازاق مەتنىياز باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى. 63 ـ 83 ـ بەتلەر.

② بۇ هەقتە «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «تىل ـ يېزىق» قىسمى (1988 ـ يىلى، بېيجىڭ ـ شاڭخەي، خەنزۇچە نەشرى) ۋە ئامېرىكىلىق كىننىت كازنىرنىڭ «دۇنيادىكى تىللار» ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك كىتابلارغا قارالسۇن.

تەۋە بولسا، نامى - شۆھرىتى يۇقىرى بولىدۇ دېگەن قاراش يەنى «نەۋائىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى» دېيىش پەلسەپىۋى تەپەككۇر كاتېگورىيىلىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان بىر خىل قاراش. «نەۋائىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى دېيىلسە» دېگەن قاراشنى سەۋەب دەپ چۈشەنگەندە، «ئۇنىڭ نامى تېخىمۇ ئۇلۇغ بولىدۇ» دېگەن نەتىجە بولۇشى كېرەك. مەلۇمكى، سەۋەب بىلەن نەتىجە ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى (سەۋەبىيەت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئېچىپ بېرىدىغان بىر جۈپ مۇھىم پەلسەپە كاتېگورىيىسى بولۇپ، ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئومۇمىي باغلىنىشى ۋە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرىدىن بىرى. سەۋەب بىلەن نەتىجىنىڭ مۇناسىۋىتى دىيالېكتىك بىرلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ ۋە بىر - بىرىگە ئايلىنىدۇ. سەۋەب بىلەن نەتىجە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. دۇنيادا سەۋەبسىز نەتىجە بولمايدۇ، نەتىجىسىز سەۋەبمۇ بولمايدۇ. سەۋەب نەتىجىنى پەيدا قىلىدۇ. نەتىجە مۇئەييەن شارائىتتا يەنە سەۋەبكە ئايلىنىدۇ. ئەينى بىر ھادىسە بىر خىل مۇناسىۋەتتە سەۋەب بولغان بولسا، ئىككىنچى خىل مۇناسىۋەتتە يەنە نەتىجە بولىدۇ.① ئېنگېلس، سەۋەب بىلەن نەتىجىنىڭ دىيالېكتىك مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دېگەن: «سەۋەب بىلەن نەتىجە دائىم ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ؛ بۇ چاغدا ياكى بۇ جايدا نەتىجە بولغىنى ئىككىنچى بىر چاغدا ياكى ئىككىنچى بىر جايدا سەۋەب بولىدۇ. ئەكسىچە بولغاندىمۇ شۇنداق بولۇۋېرىدۇ»② دېمەك. «نەۋائىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى دېيىلسە ئۇنىڭ نامى تېخىمۇ ئۇلۇغ بولىدۇ» دېگەن ئۇقۇم توغرا قاراش بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا «نەۋائىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى دېيىلمىسە، ئۇنىڭ نامى ئۇلۇغ بولمايدۇ» دېگەن قاراشمۇ توغرا بولۇشى كېرەك. ئەلۋەتتە مۇبادا ئۇنى خاتا دېسەك، سۆزسىزكى، ئالدىنقى ھۆكۈممۇ خاتا ھۆكۈم بولىدۇ. «نەۋائىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇلۇغ شائىرى دېيىلسە ئۇنىڭ نامى تېخىمۇ ئۇلۇغ بولىدۇ» دېگەن بۇ قاراشتا ئۇقۇم ئاددىيلاشتۇرۇۋېتىلگەن، سەۋەب دېگەن سەۋەبلا بولىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا نەتىجە بولالمايدۇ، دەيدىغان، ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە نەتىجە دېگەن نەتىجىلا بولىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا نەتىجە بولالمايدۇ دەيدىغان بىر خىل نۇقتىنەزەردە تۇرۇپ ئېيتىلغان گەپ بولۇپ، ئۇنى مېتافىزىكىلىق قاراش دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

دۇنيادىكى نۇرغۇن ئۇلۇغ ئەربابلار ئۆز مىللىتىگە مەنسۇپ بولۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ئاساستا ئاندىن ئۇلۇغلۇق سەھنىسىگە چىققان. كىچىكرەك، قالاقراق مىللەتلەرنىڭ ئىچىدىن ئۇلۇغ ئەربابلار يېتىشىپ چىقىپ، يالغۇز ئۆزىنىلا دۇنيا سەھنىسىدە نامايىش قىلىپ قالماستىن، بەلكى، ئۆزى مەنسۇپ بولغان مىللىتىنىمۇ ئەنە شۇ سەھنىدىكى شان - شۆھرەتتىن تەڭ بەھرىمەن قىلدۇرىدىغانلارمۇ بولغان. مەسىلەن، چىڭگىز ئايتماتوۋ ئۆزى بىلەن بىللە قىرغىز مىللىتىنىمۇ جاھان ئەھلىگە تونۇتتى. ئۇ تۈركىي تىللىق ئائىلىسىدىكى مىللەتلەرگە مەنسۇپ بولغانلىقى بىلەن ئەمەس، بەلكى شەخسىي ئىستىداتى بىلەن ئالەمشۇمۇل شۆھرەت قازاندى. مۇتەپەككۇر لۇشۈن ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر، جەڭگىۋار ئەدەبىي ئەسەرلىرى بىلەن ئۆزى ۋە ئۇلۇغ خەنزۇ خەلقىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىغا كاتتا ھەسسە قوشتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ تۆھپىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقان دەپ ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىدى. بۇنداق مىساللار سان - ساناقسىز.

B. شىنجاڭدا تېخىچە نەۋائىنىڭ بىرەر ھەيكىلى تىكلەنمىدى، بىرەر كوچا، يول، مەكتەپ، كۇلۇب، كۇتۇپخانا، مۇزېيلارغا نەۋائىنىڭ نامى بېرىلمىدى. نەۋائىغا دائىر خاتىرە ئابىدىسى تۇرغۇزۇلمىدى، ۋاھالەنكى ئۆزبېكىستاندا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورۇنلاندى. بۇ نەۋائىغا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىگىدارچىلىق قىلالمايۋاتقانلىقىنى، ئۆزبېكىستاندا بۇ خىل ئىگىدارچىلىق ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەمدۇ قانداق.

A. ئۇلۇغ زاتلار، گىگانت ئەزىمەتلەر ئۈچۈن ھەيكەل تۇرغۇزۇش، ئۇلارنىڭ نامى بىلەن مۇھىم ئورۇنلارغا نام بېرىش يېقىنقى زامان مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. ياپونىيە توكيو دۆلەتلىك كۇتۇپخانىنىڭ مەركىزى

---

① «پەلسەپە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات» (1)، 345 - 346 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، ئۈرۈمچى.

② ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1972 - يىلى، 37 - بەت.

14

كىرىش زالىنىڭ ئىشىكىنىڭ ئىككى يېنىدا شىل-
لىر بىلەن گيۇتىنىڭ ھەيكىلى تۇرغۇزۇلغان.
غەربىي ياۋروپادىكى كۆپلىگەن ئەللەردە دۇنيانىڭ
جاي ـ جايلىرىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ھەي-
كەللىرى تىكلەنگەن. ھەتتا لوندوندا ئەينى زاماندا
ئەنگلىيە ئەجنەبىلىرىنىڭ جۇڭگوغا ئەپيۇن ئېلىپ
كىرىشىگە قارشى كۆكرەك كېرىپ كۈرەش قىل-
غان، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەنگلىيىلىكلەر-
نىڭ رەقىبى بولغان لىن زېشۈينىڭ ھەيكىلىمۇ
تۇرغۇزۇلغان. ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، سى-
تالىنلارنىڭ ھەيكەللىرىنى دۇنيادىكى ھەرقايسى
سوتسىيالىستىك ئەللەر كۆپلەپ تۇرغۇزدى، نۇر-
غۇن مۇھىم ئورۇنلارغا ئۇلارنىڭ نامىنى بېرىشتى.
باشقىنى قويۇپ تۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېكىستاننى
ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى جۇمھۇرىيەتلەردە
گوركىي، پۇشكىنلارنىڭ ھەيكەللىرى كۆپ تۇرغۇ-
زۇلغان، ئۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ
جاي، ئورۇنلار كۆپ بولغان. ئۆزبېكىستان قاتار-
لىق جۇمھۇرىيەتلەر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن،
ھەتتا ئۆز تۇپرىقىدىكى ماركس، ئېنگېلس، لې-
نىن، ستالىنلارنىڭ ھەيكەللىرىنىمۇ چىقىۋېتىش-
تى، ئۇلارنىڭ نامى بېرىلگەن ئورۇنلارنىڭ نامىنى
ئۆزگەرتىشتى. دېمەك، ئۇلۇغ زاتلار، مەشھۇر
كىشىلەر ئۈچۈن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەردە
ھەيكەللەر تۇرغۇزۇش، خاتىرە ئابىدىسى تىكلەش،
ئۇلارنىڭ نامى بىلەن ئورۇن ـ جايلارنى ئاتاش
نورمال ھادىسە، ۋاھالەنكى، كىم ئۆز تۇپرىقىغا
بىراۋنىڭ ھەيكىلىنى تۇرغۇزۇۋالسا، ئۇنىڭ نامىنى
ئۆز ئېلىدىكى بىر ئورۇنغا قويۇۋالسا، شۇ ئادەم
شۇ ئەلگە تەۋە بولىدىغان، شۇلارنىڭ ئىگىدارچىلى-
قىغا ئۆتكەن بولىدۇ، دەيدىغان قائىدە بارلىقى كەل-
گەن ئەمەس. لۇشۈننىڭ ھەيكىلىنىڭ ياپونىيىدە
تىكلەنگەنلىكىگە قاراپ، لۇشۈننى ياپونىيىلىك ياكى
ياپون دېگىلى، جۇئېنلەينىڭ ھەيكىلىنىڭ پاۋشى-
يەندە تۇرغۇزۇلغانلىقىغا قاراپ، جۇئېنلەينى
پاۋشيەنلىك دېگىلى بولامدۇ. يېقىنقى 100 يىل
مابەينىدە ئۆزبېكىستاندا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھەي-
كىلى تىكلەندى، كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ نامى بى-
لەن ئورۇن ـ جايلارغا نام بېرىلدى. ئەمما مۇقىم-
لاشقانلىرى يوق دېيەرلىك. نەۋائىينىڭ ھەيكىلىنى
تۇرغۇزۇش، مۇبارەك نامى بىلەن ئورۇن ـ جايلار-
نى ئاتاش ئومۇميۈزلۈك ھالدا 1990 ـ يىللاردىن
كېيىن باشلانغان بىر خىل قىزغىنلىق. بۇ تارىخ

ۋە دەۋرنىڭ سىناقلىرىغا قانچىلىك بەرداشلىق بې-
رىدۇ، بۇنىڭغا ئالدىن ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ.
شىنجاڭدا ئۇلۇغ زاتلار، مەشھۇر ئەربابلارنىڭ
ھەيكەللىرىنى تىكلەش ئومۇملىشىش خاراكتېرىگە
ئىگە ئەمەس. ئىلگىرى ماركس، ئېنگېلس، لې-
نىن، ستالىن، ماۋ زېدۇڭلارنىڭ ھەيكەللىرى
كۆپ تىكلەنگەن. ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش
سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن رەئىس ماۋزې-
دۇڭنىڭ ھەيكەللىرىدىن ئازراق ساقلاپ قويۇلدى.
ھەرقايسى شەھەر مەركەزلىرىگە ئوخشىمىغان ئا-
دەملەر (مەسىلەن، خوتەندە دېھقان ھەيكىلى، كى-
رىيىدە ماۋ زېدۇڭ بىلەن قۇربان تۇلۇمنىڭ ھەيكى-
لى، قومۇلدا قۇغۇنچى قىز ھەيكىلى، ئۈرۈمچىدە
لىن زېشۈينىڭ ھەيكىلى قاتارلىقلار) نىڭ ھەيكەل-
لىرى تۇرغۇزۇلدى. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى
سىمالاردىن قەشقەر ئوپالدا «مەھمۇد كاشغەرى
ھەيكىلى»، يەكەندە «مۇقامشۇناس خانىش ئامانىس-
ساخان ھەيكىلى» قاتارلىقلارمۇ تۇرغۇزۇلدى.
مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، موللا
شاكىر، تەجەللى، سادىر پالۋان، ئابدۇخالىق ئۇي-
غۇر، ل. مۇتەللىپ قاتارلىقلارنىڭ مەقبەرە ـ
قەبرىلىرى دۆلەت مەبلىغى ۋە بەزىلىرى خەلق مەب-
لىغى بىلەن قايتىدىن رېمونت قىلىنىپ، يېڭى
ئۇسلۇبتا كۆركەم قىلىپ ياسالدى. بۇلارنىڭ ھەم-
مىسى 1980 ـ يىللاردىن كېيىن ئىشلەنگەن ئىش-
لار بولۇپ، بۇ خىل خىزمەت بۇنىڭدىن كېيىن
يەنىمۇ كۆپ ئىشلىنىدۇ. ئۇلۇغ شائىر نەۋائىينىڭ
ھەيكىلىمۇ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ بىر يېرىدە
قەد كۆتۈرىدۇ. نەۋائىينىڭ مۇبارەك نامى بۇ خاسى-
يەتلىك ئورۇنغا قويۇلىدۇ. ئۈرۈمچىنىڭ ئەڭ ئا-
ۋات كوچىسى ـ غالىبىيەت كوچىسىدا 1990 ـ
يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «نەۋائىي كىتابخانىسى»
دېگەن چىرايلىق ۋىۋىسكىنى ئاسقان بىر كىتابخانى-
نىڭ دۇنياغا كېلىپ، ئوقۇرمەنلەرنى بارغانسېرى
ئۆزىگە جەلىپ قىلىپ، جەمئىيەتتە ياخشى ئىنكاس
پەيدا قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەندە كۆپلىگەن كىشى-
لەر ھاياجانلانماي قالمايدۇ. مانا بۇ بىر باشلى-
نىش.

بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭدا نەۋائىينىڭ بىرەر
ھەيكىلى تىكلەنمىگەن بىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
قەلبىدە نەۋائىينىڭ مەڭگۈ يىقىلماس كۆركەم ھەي-
كىلى ئاللىبۇرۇن تىكلىنىپ بولۇنغانلىقىنى، بى-
رەر ئورۇن ـ جايغا («نەۋائىي كىتابخانىسى» بار

ئەلۋەتتە) نەۋائىينىڭ نامى بىرىلمىگىنى بىلەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەزىرىدە ئەڭ گۈزەل جايلار، ئەڭ ھەشەمەتلىك ئورۇنلار نەۋائىينىڭ نامىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغانلىقىنى ئىنكار قىلىش تەس. بۇ خىل قەلب تۆرىدىن ئورۇنلىشىش ھادىسى ئاللىبۇرۇن چەت ئەل ئالىملىرىنى ھەيرانۇ - ھەس قىلىپ، ئۇيغا چۆمدۈرگەن. مەسىلەن، 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرگەن قازاق ئوفىتسېرى ۋە ئالىمى چوقان ۋەلىخانوف ئۇيغۇرلارنىڭ نەۋائىينى ئاجايىپ ئۇلۇغلاپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بۈيۈك شائىرى دەپ ھېسابلايدىغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرغان. ئۇ ئۆز خاتىرىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەلشىر نەۋائىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك شائىرى ئىكەن. توي - تۆكۈن ۋە ئاممىۋى پائالىيەتلىرىدە ئالدى بىلەن نەۋائىينىڭ غەزەللىرىدىن پارچىلار ئوقۇلۇپ تۇرىدىكەن.»①

شۇنىڭ بىلەن چوقان ۋەلىخانوۋ يەنە شىنجاڭدا نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ 16 - ، 18 - ، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس بولغان تۈرلۈك تومەن قولىيازما نۇسخىلىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدە ئۆز ئەسىرىدە گۇۋاھلىق بېرىپ ئۆتكەن.②

روس ئالىملىرىدىن س. ئى. مالوۋ 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققاندىن كېيىن بۇ يەردە ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەۋائىينى ئۆزىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك شائىرى سۈپىتىدە تونۇيدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. ئۇ بۇ توغرىلىق چوڭقۇر تەسىرات ئىچىدە مۇنداق يازىدۇ: «نەۋائىي بۇ يەردىكى كىتابخانلار ئۈچۈن پەۋقۇلئاددە سۆيۈملۈك ئاپتور ئىكەن. بۇنىڭغا بۇ يەردە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ خىلمۇ - خىل قولىيازمىلىرى ئوچۇق مىسال بولىدۇ. ھەتتا شىنجاڭنىڭ ئەڭ چەت جايلىرىدىن بىرى بولغان لوپنوردا نەۋائىي شېئىرلىرى ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ، دىكلاماتسىيە ئۈچۈن تەييارلىنىدىكەن. نەۋائىي داستانلىرىنىڭ سيۇژىتلىرى خەلق ئاممىسى ئارىسىدىن چۆچەك، ھېكايە قىلىنىپ ئېيتىلىدىكەن. بۇ توغرىلىق بىزگە مەركىزى ئاسىيانى كۆپ قېتىم ساياھەت قىلغان شىۋىتسىيە ئالىمى سۋېن ھېدىن مەلۇمات بېرىدۇ.»③

دېمەك، بەش ئەسىردىن بۇيان، نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان، خۇددى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر ئالىمى ھەمرايېف ئۆزىنىڭ «ئەلشىر نەۋائىي ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ناملىق ماقالىسىدا ئېيتقاندەك: «باشقا بارچە تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىغاندا، ئەلشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى ۋە نامى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئەڭ تونۇش ۋە ئەڭ يېقىندۇر.»④

ئومۇمەن، نەۋائىي ھەيكىلى كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى شىنجاڭدا مەڭگۈ يىقىلماس قىلىپ تۇرغۇزۇلدى. ئۇنىڭ مۇبارەك نامى ئاجايىپ بىر ئۇلۇغ يەرگە ئەبەدى ئۆچمەس قىلىپ قويۇلدى. پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا، بارچە مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ئارزۇسى تولۇق قاندۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى تارىختا ئۆتكەن بارلىق مۇنەۋۋەر ئوغۇل - قىزلىرىنىڭ شانلىق تارىخىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا ئىلمىي، دۇرۇس قىلىپ قايتىدىن يېزىپ چىقىدۇ.

B. «ئۆمۈر داستانى»، «دۇنيادىكى مىللەتلەر» دە، «ئەلشىر نەۋائىي» ئۆزبېك دەپ يېزىلىدى، بۇلارغا قانداق قارايسىز.

A. مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىلى نەشر قىلغان «ئۆمۈر داستانى» 1 - قىسىم «زۇلۇم زىندانلىرىدا» نىڭ 453 - بېتىدە مۇنداق جۈملە بار. «ئوتتۇرا ئەسىر مەزگىللىرىدە ئۆزبېكلەردىن مەشھۇر ئالىملار مەيدانغا چىققان. مەسىلەن، فارابى، نەۋائىي، ئۇلۇغبېك، بابىر قاتارلىق ئالىملار يالغۇز ئۆزبېك ئۈچۈنلا ئەمەس، باشقا تۈركىي

① ك. ھەسەنوۋ. س. موللا ۋۇدوۋ (قازاقىستان)، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، 143 - بەت، ئالماتا، 1981 - يىل «مەكتەپ» نەشرىياتى.

① «چوقان ۋەلىخانوۋ ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 108 - ، 112 - بەتلەر، ئالماتا، 1956 - يىلى قازاقچە نەشرى.

② س. ئى. مالوۋ (روسىيە) «مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىياتىدا ئەلشىر نەۋائىي» 480 - بەت، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» (غ. سەدۋاققاسوۋ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن) ئالماتا، پەن نەشرىياتى، 1983 - يىلى، 62 - ، 63 - بەتلەر.

③ «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، تاشكەنت، 1986 - يىلى 2 - سان، ئۆزبېكچە نەشرى.

خەلقلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ، يېقىن شەرق ئارىسىدا
ئىلىم ـ مەرىپەت جەھەتتە چوڭ رول ئوينىغان
كىشىلەر »

سەيپىدىن ئەپەندى ئۇزۇن يىل ش ئۇ ئا ر
خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ، بىر مەزگىل ش ئۇ
ئا ر پارتكومىنىڭ 1 ـ سېكرېتارىمۇ بولدى . سىيا-
سىي ۋە باشقا ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرى جەھەتتە
يۇقىرى سەۋىيىلىك زىيالى ۋە سىياسىئون ھېساب-
لىنىدۇ . تارىخ ئىلمىي ئايرىم ئىلىم . ئۇنى كىتاب-
تىن ئوقۇپ قويۇش بىلەنلا مۇكەممەل ئىگىلەپ
كەتكىلى بولمايدۇ . مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بې-
رىپ ، ئاندىن تارىخ توغرىسىدا سۆز ئېچىش تارىخ-
شۇناسلىق پىرىنسىپىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى . سەي-
پىدىن ئەپەندى بۇ يەردە دېگەن گەپلەر ئېھتىمالىم
1935 ـ 1937 ـ يىللىرى تاشكەنتتە ئوقۇۋاتقان
چاغلىرىدا سىڭدۈرۈۋالغان غۇۋا تەسىر بولۇشى
مۇمكىن . ۋاھالەنكى ئۇ يىللاردا ئۆزبېكىستان ،
جۈملىدىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا فارابى ، نەۋا-
ئىي قاتارلىقلارنى ئۆزبېك دەيدىغان قاراش تېخى
رەسمىي بارلىققا كەلمىگەن ياكى ئومۇملاشمىغان .
تېخىمۇ ئوچۇقراقىراق ئېيتساق 1950 ـ يىللاردىن
كېيىن ئۆزبېكىستاندا فارابى ، نەۋائىلارنى ئۆزبېك
دېيىش ساداسى ئومۇميۈزلۈك كۆتۈرۈلگەندىن كې-
يىن ، سەيپىدىن ئەپەندى شۇ توغرىلىق سابىق سو-
ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ماتېرىياللىرىنى كۆپ كۆرۈپ
قالغان ، ئاندىن كېيىن ئالغان تەسىرات كەينىگە
ياندۇرۇلۇپ ، 1930 ـ يىللار تەسىراتى دائىرىسىگە
كىرىپ قالغان . 1980 ـ يىللاردىن باشلاپ شىن-
جاڭدا نەۋائىي توغرىسىدىكى تەتقىقات توختىماي ئې-
لىپ بېرىلىپ ھەم «تارىخىي رەشىدى» دىكى نەۋا-
ئىنىڭ نەسەبىگە دائىر بايانلار ئاشكارا مەتبۇئاتتا
كۆپ قېتىم ئېلان قىلىنغانلىقىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
سۆيۈملۈك رەھبىرى سەيپىدىن ئەپەندى كۆرۈشى
كېرەك ئىدى . ئۆز خەلقىنى توغرا چۈشىنىدۇ دەپ
ھېسابلاپ ، ئۆزبېك خەلقىنىڭ كۆڭلىنى بەك ئاياي-
دىغان سەيپىدىن ئەپەندى شۇنداق يازغان تەقدىردى-
مۇ ، بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ياردەم بەر-
گەن ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىي تەتقىقاتى ۋە پروزا
ئىجادىيىتى بىلەن تونۇلغان سەمەت دوگايلى ئەپەن-
دى ياكى داڭلىق تەھرىر ئەھمەد پاسار ئەپەندى
قاتارلىقلار بۇ جۈملىنى تارىختا ھۆرمەت قىلغان
ئاساستا ئۆزگەرتىشكە مەسلىھەت بەرگەن بولسا بو-
لاتتى . ھەقىقەتنى تولۇق بىلەلمىگەنلەرنىڭ سەمىگە

ھەقىقەتكە دائىر بايانلارنى سىڭىپ قويۇش ئاقىلنىڭ
ئىشى .

«دۇنيادىكى مىللەتلەر» ناملىق كىتاب شىن-
جاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن
1996 ـ يىلى نەشر قىلىنغان . بۇ كىتابتىمۇ نەۋا-
ئىنى ئۆزبېك دەپ بايان قىلغان . ئېھتىمال كىتاب
ئاپتورلىرى تارىخىي ماتېرىياللارنى تەپسىلىي كۆ-
رۈپ ، ئىنچىكە تەھلىل قىلمىغاندەك تۇرىدۇ . ياكى
باشقا سەۋەبلەر بولۇشىمۇ مۇمكىن ، مەيلى سەيپى-
دىن ئەپەندى بولسۇن ، مەيلى «دۇنيادىكى مىللەت-
لەر» نىڭ نوپۇزلۇق ئۇيغۇر ئاپتورلىرى بولسۇن
ئۇلار ئۆز كىتابلىرىدا پەقەت شەخسىي قارىشىنىلا
مۇنداقچە بايان قىلىپ ئۆتكەن . ئۇلارنىڭ كىتابلى-
رىدىكى نەۋائىينىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدى-
كى بايانلار تارىخىي پاكىتلارنىڭ ئىنكار قىلىنىشى-
غا ئۇچرىشى چوقۇم . تارىخ تەتقىقاتى چوڭقۇرلاش-
قانسېرى ھەقىقەتنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى توغرا
ئايرىپ بېرىدۇ . .

ئاخىرىدا ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ نەۋائى-
نىڭ ھاياتى توغرىسىدا دەسلەپ ئېيتقان قارشى
ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتەي . ئۇ «بۇلاق» ژورنى-
لىنىڭ 1980 ـ يىللىق 1 ـ سان (تۇنجى سان)
دا ئېلان قىلغان ئىسلاھات ، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش
يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبى-
ياتىغا دائىر دەسلەپكى يىرىك ماقالە «ئەدەبىي مى-
راس ۋە ۋەسىقىلىرىمىز» ناملىق ماقالىسىدا «نە-
ۋائىي ئەسلى ‹چاغاتاي ئۇلۇسى› غا كىرگەن تۈر-
كىي خەلقلىرىدىن ، ئېنىقراق ئېيتقاندا ، ئىلى ۋە
يەتتە سۇ بويىدىكى موڭغۇل ـ چاغاتاي قەبىلىلىرى-
دىن تۈركلەشكەن بارلاس ئۇرۇقىدىن ‹نىزامىدىن
ئەلشىر . . . غىياسىدىن بارلاس دېگەن ھەربىي ئا-
دەمنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ، › دەپ يازغان . شۇ-
نىسى ئېنىقكى 1980 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا «تا-
رىخىي رەشىدى» دىكى نەۋائىنىڭ نەسەبىي توغرى-
سىدىكى مەلۇماتتىن شىنجاڭدىكى بەزى كىشىلەر
خەۋەرسىز ئىدى . خەۋىرى بارلارنىڭ بەزىلىرى
ئاشكارىلىمىغان ، بەزىلىرى ئېھتىيات قىلغان .
1984 ـ يىلى غەيرەتجان ئوسمان ئالمۇتىدا نەشر
قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»
ناملىق كىتابتىن (بۇ كىتاب 1983 ـ يىلى نەشر
قىلىنغان) «تارىخىي رەشىدى» دە نەۋائىنىڭ ھې-
راتتا ئۇيغۇر باخشى غىياسىدىن كىچىك ئائىلىسىدە
تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدىكى باياننى كۆرۈپ ‹تارى-

خىي رەشىدى ، ۋە ئەلشىر نەۋائىي» ناملىق قىسقا
ماقالا يېزىپ «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ
1984 ـ يىلى 25 ـ ئاپرېل سانىدا ئېلان قىلدۇر-
غاندىن كېيىن ، ئەدەبىياتقا قىزىقىدىغان كۆپچىلىك
زىيالىلار بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدىغان
بولدى . جۈملىدىن ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى بىر قاتا-
چە قېتىم ماقالە يېزىپ ۋە كىتاب يېزىپ ، ئۆزى-
نىڭ 1980 ـ يىلى ئېيتىپ ئۆتكەن قارىشىنىڭ
تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن بولماي قالغانلىقى توغ-
رىسىدا قايتا ـ قايتا ئىلىم ئەھلىدىن ئۆزرە سو-
راپ ، نەۋائىينىڭ نەسەبى توغرىسىدا بىر قاتار ئىز-
دىنىش ماقالىلىرى ۋە «نەۋائىي ھەققىدە» ناملىق
كىتابىنى يېزىپ چىقتى . مۇئەللىپىنىڭ بۇ كىتابى
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2000 ـ يىلى
نەشر قىلىندى . ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ كۆز
قاراشتا بۇرۇلۇش ياسىشى ھەقىقى بىر تارىخ ئالى-
مىنىڭ ئىدىيىدە بۇرۇلۇش ياسىشى بولۇپ ھېساب-
لىنىدۇ .

B . ئۆزبېك تەتقىقاتچى قادىر ئەكبەر نەشرگە
تەييارلىغان ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 ـ
يىلى نەشر قىلغان «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى»
ناملىق كىتابقا نەۋائىي ئۆزبېك شائىرى دەپ كىر-
گۈزۈلدى . بۇ ھەقتە قانداق قارىشىڭىز بار .

A . ھۆكۈمەت تەرەپ ئېلان قىلغان ھۆججەتكە
ئاساسلانغاندا ، ھازىر شىنجاڭدا 13 مىللەت بار .
ئۆزبېكلەرمۇ شۇلارنىڭ بىرى . ۋاھالەنكى ، بۈگۈن-
كى كۈندە شىنجاڭدا ئۆزبېك تىلىدا مەتبۇئات بولمى-
غانلىقى ئۈچۈن ، ئۆزبېكلەرگە دائىر ماتېرىياللار-
نىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر (بەزىلىرى خەنزۇ) تىلىدا
نەشر قىلىنىدۇ . ئومۇمەن ، شىنجاڭدا ئۆزبېكلەر-
نىڭ ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىش ئىمكانىيىتى بار .
ئۇلار ئېلىمىزنىڭ سىياسىتىگە مۇخالىپ بولمىغان
ئەسەرلەر يازسا جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىگە سۇنى-
لىۋېرىدۇ . «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى» ناملىق
كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىشى ئەجەبلەنگۈدەك ئىش ئە-
مەس . ئەمما ئۆزبېكىستاندا مۇبادا «ئۇيغۇر ئەدىب-
لىرى» دېگەن بىر كىتاب يېزىلىپ ، ئۇنىڭدا نەۋا-
ئىي ئۇيغۇر دېيىلىدىغان بولسا بۇنداق كىتاب ھەر-
گىز نەشر قىلىنمايدۇ ، ھەتتا كىتابخانىلاردىن يە-
غىۋېلىنىپ كۆيدۈرۈۋېتىلىشى مۇمكىن . بۇنىڭدىن
باشقا ئۇ يەردە نەۋائىينى ئۇيغۇر دەپ قويغان ئادەممۇ
قېيىن كۈنگە قالىدۇ ، ئېغىر پىشكەللىككە يولۇقۇ-
دۇ . ئىلىم ساھەسىدە ، نەۋائىينى ئۆزبېك دېمىگەن-

لەرگە ئۇنۋان بېرىلمەيدۇ ، ئۆستۈرۈلمەيدۇ .
1990 ـ يىللاردا تاشكەنتتىكى بىر ئۇيغۇر ۋەتەن-
داش ئوغلىنىڭ تويىنى قىلىپ ، بىر پەدە ئۇيغۇر
مۇزىكىسىنى چالدۇرغانغا قوشنا ئۆزبېك يىگىتلە-
رى تەلۋىلەرچە ھويلىغا باستۇرۇپ كىرىپ ، سازەن-
دىلەرنىڭ سازلىرىنى ئۇرۇپ ـ چېقىپ ، سازەندە-
لەرنىڭ ئاغزى ـ بۇرنىنى قان قىلىۋەتكەنلىكى
دۇنيادىكى ئەڭ قالاق ، ئەڭ ئىپتىدائىي مىللەتلەر-
دىمۇ ، بۈگۈنكىدەك مەدەنىي دۇنيادا كۆرۈلمەسلى-
كى مۇمكىن بولغان ھادىسىدۇر . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
قەلبى دېڭىزدەك كەڭ ، مىجەز جەھەتتە تەمكىن ،
مەسىلىلەرگە نىسبەتەن ئەتراپلىق ئويلايدىغان بول-
غاچقا ، بىرمۇ ئۇيغۇر زاتى شىنجاڭدىكى شىنخۇا
كىتابخانىلىرىغا كىرىپ «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلە-
رى» ناملىق كىتابنى سىزىۋەتمىدى ، بىرمۇ ئۇيغۇر
زىيالىيسى ياكى كادىر مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا بۇ
كىتاب ھەققىدە ئىنكاس قىلمىدى ، ياكى قارشى
پىكىردىكى ئەسەر ئېلان قىلمىدى . ئۇ كىتاب شىن-
خۇا كىتابخانىلىرىدا ئون يىلغىچە بىخارامان تۇ-
رۇپ ، ئاز ـ ئازدىن سېتىلىپ تۈگىدى . بۇنداق
بولۇشىغا كىتابتا يېزىلغان «ئۇلۇغ شائىر نەۋائىي
ئۆز دەۋرىگىچە بولغان تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىيا-
تى ، جۈملىدىن ئۆزبېك كلاسسىك ئەدەبىياتى قول-
غا كەلتۈرگەن بارلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى يەكۈنلى-
دى ، ئۆزبېك ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىيا-
تىنى يېڭى تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈر-
دى» دېگەن بايانلار سەۋەب بولغان بولۇشىمۇ مۇم-
كىن . بۇنداق گەپلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوغىسىنى
قايىنىتىۋەتمەيدۇ . چۈنكى كىتابنىڭ نامى «شىنجاڭ
ئۆزبېك ئەدىبلىرى» بولسىمۇ ، يۇقىرىدا نەقىل
ئالغان بىر ئابزاس باياندا ئېيتىلغان گەپتىن باشقا ،
نەۋائىينى ئۆزبېك دېگەن ھۆكۈم خاراكتېرلىك بايان
يوق . شۇنداق بولسىمۇ ، كىتابنىڭ ماۋزۇسىنىڭ
قاراتمىلىق خاراكتېرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ-
غا شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرىلا كىرگۈزۈلۈشى
كېرەك بولامدۇ ، قانداق . نەۋائىي ياشىغان ھىرات
بىلەن شىنجاڭنىڭ قانداق ئالاقىسى بار ، دېگەن
سوئالنىڭ قويۇلۇشىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ .

«ئۆزبېك ئەدەبىياتى» بىلەن «ئۆزبېكىستان ئۆز-
بېك ئەدەبىياتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» بىلەن
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن ئۇقۇملارنىڭ
ئارىسىدا چوقۇم ئېنىق پەرق بار . چۈنكى ئۇقۇملار
ماكان ، زامان كاتېگورىيىلىرى بىلەن بىللە مەۋ-

جۈت بولۇپ تۇرىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، مۇبادا مەيلى
قايسى مەۋقەدە تۇرۇپ قەلەم تەۋرەتمەيلى «ئۆزبېك
ئەدىبلىرى» بىلەن «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى»
ئىككى ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى ، لوگىكا پەنى بويىچە
چۈشەندۈرگەندە «ئۆزبېك ئەدىبلىرى» توپلام ئۇ-
قۇم ، «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى» غەيرى توپلام
ئۇقۇم بولۇپ ، «ئۆزبېك ئەدىبلىرى» دېگەن ئۇ-
قۇم ، «شىنجاڭ ئۆزبېك ئەدىبلىرى» دېگەن يەككە
ئۇقۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدىغانلىقىنى ئېنىق ئايدىڭ-
لاشتۇرۇۋېلىش لازىم ئەلۋەتتە . مۇبادا كىرگۈزۈش
زۆرۈرىيىتى تۇغۇلۇپ قالسا ، نەۋائىنى «ئۆزبېك
ئەدەبىياتى» دېگەن ئۇقۇم ئىچىگە كىرگۈزۈشكە بو-
لىدۇ ، ۋاھالەنكى «ئۆزبېكىستان ئەدەبىياتى» ،
«ئۆزبېكىستان ئۆزبېك ئەدەبىياتى» ياكى «شىنجاڭ
ئۆزبېك ئەدەبىياتى» دېگەن ئۇقۇم (ماۋزۇ) ئاستى-
دا بايان قىلىش لوگىكىلىق ئىنقىسىزلىقتا ئېلىپ
بارىدۇ .

B . «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى .
چەت ئەل ئەدەبىياتى» تومىغا نەۋائىنىڭ كىرگۈزۈ-
لۈپ قېلىنىشى قانداق ئىش .

A . 1980 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا جۇڭگو
ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ليۇ كۈيلى قا-
تارلىق بىرقانچە نەپەر مۇتەخەسسىس ئۈرۈمچىگە
كېلىپ ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر ئە-
دىبلىرى ۋە ئەسەرلىرىنى «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىك-
لوپېدىيىسى» گە كىرگۈزۈش توغرىلىق پىكىر ئې-
لىنغان . ئۇلار ئېلىپ كەلگەن تىزىملىكتە ، ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىغا دائىر 5 ـ 6 لا ماددا بار ئىكەن . ش
ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتى مۇئاۋىن رەئىس ئىمىنوپ
هامۇد مەسئۇللىقىدا ئابدۇسالام ئاباسوۋ ، ئا . ت .
ئۆتكۈر ، ت . ئېليۇپ ، ئەھمەد زىيائى ، مەمتىمىن
يۈسۈپ ، شىرىپىدىن ئۆمەر ، ئابدۇشۈكۈر تۇردى ،
ئىبراھىم مۇتئى ، ئىمىن تۇرسۇن ، رەخمىتوللا
جارى ، ئابدۇرېشىت ئىسلام قاتارلىق 10 نەچچە
ئۇيغۇر مۇتەخەسسىسنى چاقىرىپ ئۇيغۇر ئەدەبىيا-
تىغا دائىر ماددىلارنى مۇزاكىرە قىلغان . يىغىندا
ئالدى بىلەن موللا شاكىرنى كىرگۈزمەسلىك توغ-
رىسىدا نۇقتىلىق مۇزاكىرە بولغان . بۇنداق بو-
لۇشتىكى سەۋەب ، «زەپەرنامە» ئۇ چاغدا تېخى
خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنمىغان بولغاچقا ، خەنزۇ
مۇتەخەسسىسلەر موللا شاكىر ھەققىدە ھېچقانداق
چۈشەنچىدە بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلارغا ھەرقانچە
قىلىپمۇ چۈشەندۈرۈش قىلغىلى بولمىغان . چۈنكى
1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ئېلىمىزدە ئىدىيە جە-
ھەتتە ئازاد بولۇش ھەرىكىتىنىڭ باشلانغانلىقىغا
تېخى بىرقانچە يىل بولغانلىقى ئۈچۈن ، كىشىلەر
يەنىلا بىر خىل ئېھتىيات قىلىش ئىچىدە ئۆتەتتى .
شۇنىڭ بىلەن موللا شاكىر توغرىسىدا ئايرىم ماددا
بېرىلمىگەن .

نەۋائىي مۇزاكىرە قىلىنغان چاغدا ، دەسلەپ
مۇتەخەسسىسلەر ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدى-
كى ئورنىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكى توغرىسىدا بەس ـ
بەستە سۆزلەشكەن . يىغىننىڭ ئاخىرىدا ئىككى
خىل پىكىر ئېقىمى تۇغۇلۇپ قالغان . بەزىلەر ،
ھازىر جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى بەك نازۇك .
(1979 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا تاجا-
ۋۇز قىلمىدىكەن دېگەن ۋەھىمە چىقىپ ، ئۇنىڭ تە-
سىرى تېخى تۈگىمىگەن . يەنى يېڭى ـ يېڭى سۈر-
كۈلمشلەر بولۇۋاتقان چاغلار ئىدى) ، ئەگەر نەۋائى-
نى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كىرگۈزسەك ، ئىككى دۆ-
لەت مۇناسىۋىتىگە تەسىر يېتىدۇ دەپ ، بۇ بىر ئىل-
مىي مەسىلىنى ھەدىسە سىياسەت تۈتقىسىغا كۆتۈ-
رۈۋېلىپ ، مۇتەخەسسىلەر ۋە رەھبەرلەرگە ۋەھىمى-
لىك كەيپىيات تۇيغۇسىنى بېرىپ قويغان . يەنە بىر
پىكىر ئېقىمىدىكىلەر ، ئۆزبېكىستاندا نەۋائىي (يە-
نە ئەتائى ، سەككاكى ، لۇتفىلارمۇ بار) ھەققىدە
تەتقىقات بەك چوڭقۇر بولۇۋاتىدۇ . ئۇلار نەۋائىي
قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تولۇقى بىلەن ، سۈ-
پەتلىك نەشر قىلدى . دۇنيا سەھنىسىگە ئېلىپ
چىقتى . شىنجاڭدا بۇ خىزمەت تېخى ئەمدىلا قولغا
ئېلىنىۋاتىدۇ . ھازىرچە كۈچ سىنىشالمايمىز . ئەڭ
ياخشى چارە ، يەنىلا ئۆزىمىزنى بېسىۋېلىپ ، تۈ-
رۈپ تۇرغان تۈزۈك ، دېگەندىن ئىبارەت بولغان .
بەزىلەرنىڭ مۇددىئاسى ، سىياسىي مەسىلىمۇ ، ئىل-
مىي مەسىلىمۇ ، مىللەت ، دۆلەت مەنپەئەتى مەسى-
لىسىمۇ ئەمەس ، بەلكى شەخسىي مۇناسىۋەت ، كى-
شىلىك ئابروي مۇناسىۋىتىگە ئالاقىدار بولۇپ قال-
غاندەك ئىش بولغان . يەنى ئەينى چاغدا تېيىپجان
ئېلىيوپ مەخسۇس نەۋائىي تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇل-
لىنىۋاتقان ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى چاغاتاي ئۇيغۇر
تىلىدىن بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئاغدۇرۇش
ئىشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ئى-
دى . مۇبادا نەۋائىنى «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپې-
دىيىسى» دىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دائىرىسىگە
كىرگۈزۈشكە توغرا كەلسە ت . ئېلىيوپنىڭ يېزى-
شى ئالدى بىلەن كۆن تەرتىپكە قويۇلاتتى ، ئۇ

نەشرگە تەييارلىغان نەۋائىي غەزەللىرىدىن تاللانمىـ
لار «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»
ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلۈپ، شىنجاڭ خەلق نەشـ
رىياتى تەرىپىدىن 1981 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.
«غەزەللەر» (نەۋائىنىڭ 100 غەزىلى) بولسا شىنـ
جاڭ خەلق نەشرىياتىغا 1981 ـ يىلى تاپشۇرۇـ
لۇپ، 1983 ـ يىلى نەشر قىلىنغان. بۇنى ت.
ئېلىيوپ تەييارلىغان. مانا مۇشۇنداق شەخسنىڭ
بىمۇناسىپ رىقابىتى ئاخىرى ئەشۇ قىبتىملىق يىـ
غىندا نەۋائىي ھەققىدىكى مۇھاكىمىنى قويۇپ تۇـ
رۇپ، كېيىنچە مۇزاكىرە قىلىپ، كۆز قاراش
جەھەتتە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، ئاندىن ماتېـ
رىيال يېزىپ تەييارلاپ، مۇتەخەسسىلەرنىڭ كەيـ
نىدىن بېيجىڭگە يوللاپ بېرىش لازىم تېپىلىپ،
شۇ قېتىمقى يىغىن ئاخىرلاشقان.[1] ئارىدىن بىرەر
ئايچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەشۇ قېتىملىق
مۇھاكىمە يىغىنغا قاتناشقان بەزى ئۇيغۇر زىيالىلىـ
رى ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىدىكى مۇناسىۋەتلىك
رەھبەرلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، كۆپچىلىك بىلەن
مۇزاكىرىلەشمەيلا بېيجىڭگە خەت يېزىپ، نەۋائىي
توغرىسىدىكى ماددىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دائىرىسىدە
بەرمەسلىكنى تەلەپ قىلغان. جۇڭگو ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىـ
يات تەتقىقات ئورنىدىكى يولداشلار خەتنى كۆرگەنـ
دىن كېيىن، نەۋائىي ماددىسىنى «چەت ئەل ئەدەـ
بىياتى» تەتقىقات ئىنستىتۇتىغا ئۆتكۈزۈۋەتكەن. بۇ
ئىنستىتۇتتىكىلەر «سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىـ
سى» دىكى مەزمۇنلار ئاساسىدا، باشقا دۆلەت ئېنـ
سىكلوپېدىيىلىرىدىكى مەزمۇنلار بىلەن سېلىشتۇـ
رۇپ ئولتۇرمايلا، «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدـ
يىسى» نىڭ «چەت ئەل ئەدەبىياتى» تومىغا «نەۋاـ
ئىي ئۆزبېك شائىرى» دېگەن كۆز قاراش ئىپادىلەنـ
گەن ماددا كىرگۈزۈلگەن. ئابدۇشۇكۇر تۇردى ئەـ
پەندى يەنە بىر كەسىپداش بىلەن قازاق ئەدەبىياتىـ
دىكى غاجى خۇمار توغرىسىدىكى ماددىنى مۇزاكىرە
قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭ ـ شاڭخەيگە بارغىنىدا نەۋاـ
ئىي توغرىسىدىكى ماددا توغرىسىدا ئىنسىكلوپېدىيە
نەشرىياتىدىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلار بىلەن
سۆزلىشىپ، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر زىيالىلىرى ئاـ
رىسىدا يەنە باشقا پىكىرنىڭ بارلىقىنى، «نەۋائىي
ئۆزبېك شائىرى» دەپ كىرگۈزۈلسە، تارىخىي پاـ
كىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتقان. نەشـ
رىياتتىكى مۇناسىۋەتلىك خادىملار، شىنجاڭدا نە
ۋائىنىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا ھەقىقەتەن ئۆزگىچە
قاراش بولىدىغان بولسا، بۇنى ئويلىنىپ كۆرۈشكە
ئەرزىيدۇ. ئەمما، ھازىر «جۇڭگو بۈيۈك ئېنـ
سىكلوپېدىيىسى» نىڭ «چەت ئەل ئەدەبىياتى» تومى
نابۇر خەت شەكلى بويىچە تىزىلىپ بولۇندى. بىر
ماددىنى چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن پۈتۈن كىتابنىڭ بەتـ
لىرىنى يۆتكەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداق بولغان
تەقدىردە يەنە 100 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پۇل كېتىـ
دۇ. ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ھەقتە
قارشى بىردەك بولۇپ، بىزگە مەخسۇس بىر ئالاقە
يوللاپ بەرسە، ھەم كىتابنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن
كېتىدىغان راسخوتنى كۆتۈرۈپ بەرسە، «نەۋائىي»
ماددىسىنى «جۇڭگو ئەدەبىياتى» ماددىسىغا يۆتكەپ
بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان، ئابدۇشۇكۇر ئەپەندى بۇ
گەپلەرنى ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىدىكى مۇناسىـ
ۋەتلىك رەھبەرلەر ۋە يولداشلارغا يەتكۈزگەن. ئۇـ
لار «نەۋائىي» مەسىلىسى توغرىسىدا غەيرىي رەسمى
ئويلىنىپ كۆرگەندىن كېيىن، بىرى ئىقتىسادىي
مەسىلىنى كۆزدە تۇتۇپ، يەنە بىرى، زىيالىلار
ئارىسىدىكى كۆز قاراشنى بىرلىككە كەلتۈرگىلى
بولمايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، (دۆلەتلەر ئارىـ
سىدىكى مۇناسىۋەتمۇ بار، ئەلۋەتتە)، ھازىرچە
تۇرۇپ تۇرۇش، كېيىن بىر نەرسە دېيىش توغرىـ
لىق ئاغزاكى ئورۇنلاشتۇرۇش بولۇپ، «نەۋائىي»
توغرىلىق ماددىنى كىتابتىن يەنە بىر كىتابقا يۆتـ
كەش ئىشى توختاپ قالغان.[2]

لېكىن، «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»
نىڭ «جۇڭگو ئەدەبىياتى» تومىنىڭ ئاز سانلىق
مىللەتلەر ئەدەبىياتى تىزىسىنى يېزىشنى تەشكىلـ
لەشكە مەسئۇل بولغان جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر
ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىـ
نىستىتۇتىدىكى مۇناسىۋەتلىك كەسىپداشلار، نەـ
ۋائىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئورنى بار ئىكەنلىكى
توغرىسىدا شىنجاڭدا راستىنلا ئىلمىي كۆز قاراشتا
بىرلىككە كېلىنىش بولسا، ئۇنداقتا «ئۇيغۇر ئەدەـ
بىياتى» ماددىسىنى يازغاندا مۇناسىپ ھالدا بايان
قىلىنىشتا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدىغانلىقىنى
ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن شۇ ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات
ئىنىستىتۇتىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ئابدۇشۇكۇر

---

[1] ئابدۇشۇكۇر تۇردى ئەسلىمىسى

[2] ئابدۇشۇكۇر تۇردى ئەسلىمىسى

تۇرى ۋاڭ يىجىلارنىڭ قەلەم تەۋرىتىشى بىلەن
«ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ماددىسى يېزىلىپ ، «جۇڭگو
بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «جۇڭگو ئەدەبىيا-
تى» تومىنىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلۈپ ،
1986 ـ يىلى نەشر قىلىنىدى . ئۇنىڭدا مۇنداق
مەزمۇنلار بايان قىلىنغان :

«شىنجاڭ ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن
تۈركىي تىللىق مىللەتلەر (يېقىنقى زاماندا شەكىل-
لەنگەن بەزى مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تا-
رىختا ئوخشاش بىر فېئوداللىق سۇلالىلەرنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان . ئەدەبىيات جەھەتتە
ئۆزئارا سىڭىشىش ، ئۆزئارا ئۆتۈشۈش بولغان .
مۇشۇنداق تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نەۋائىينىڭ
ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئەدەبىيا-
تىدىكى غايەت زور تەسىرى ۋە گەۋدىلىك ئورنى
بارلىققا كەلگەن ، ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئۇتۇقلىرى
ئۇيغۇر ھەم تۈركىي تىلى ئائىلىسىدىكى بەزى مىل-
لەتلەر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئورتاق ئابىدە بولۇپ
قالغان .» نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى «ئۇيغۇر كىلاس-
سىك ئەدەبىياتى ھەم ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا
چوڭقۇر تەسىرى بولغان» .

بىر خىل نەشرىياتتا چىققان ، بىر خىل نام
بىلەن نەشر قىلىنغان ئىككى كىتابتا مۇنداق ئىككى
خىل مەۋقەدە تۇرۇپ يېزىلغان بايانلارنى كىرگۈ-
زۈپ ئېنسىكلوپېدىيە نەشر قىلىش ، يېڭى جۇڭگو-
نىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئېنسىكلوپېدىيىسى بول-
غان «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ ئى-
ناۋىتى 1980 ـ يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىن-
جاڭدىكى بىرنەچچە ئۇيغۇر زىيالىيسىنىڭ ئېلىشماي-
چىلىق پەيدا قىلىشى بىلەن تۆۋەنلەپ كېتەي دېگە-
لى تاس قالغانلىقى تولىمۇ تەئەججۈپلۈك ئىش .
بۇنداق ھادىسىنىڭ يۈز بېرىشىدە ھېسسىياتقا تايى-
نىپ ئىش كۆرۈش ، شەخسىي مەنمەنلىكنى چىقىش
قىلىش ، تارىخىي پاكىتلار بىلەن ھېسابلاشماس-
لىق ، ئومۇمىي مىللەتنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس
قىلماسلىق قاتارلىق سۇبيېكتىپ خاھىشنىڭ ئۇس-
تۈن ئورۇننى ئىگىلىۋالغانلىقىدىن بولدى . بۇ تولى-
مۇ خىجىل بولىدىغان بىر ھادىسە . بۇ بەزى ئۇيغۇر
زىيالىيلىرىدىكى بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ ئاجىز ئى-
كەنلىكىنى ، ئەقلىي ۋە لوگىكىلىق تەپەككۇر بويى-
چە ئەمەس ، بەلكى بىردەملىك ھېسسىيات بويىچە
ئىش كۆرۈشكە ئادەتلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈ-
رۈپ بېرىدۇ.

B . «شىنجاڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقا-
تى» ژۇرنىلىدا نەۋائىيغا دائىر بىر پارچە ماقالە
ئېلان قىلىنىپ غەۋغا چىققان ، بۇ راستىمۇ .

A . بۇ ژۇرنال ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر
ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتى
تەرىپىدىن قەرەلسىز چىقىرىلغان بولۇپ ، 1985 ـ
يىلى ئۇيغۇرچە ئۈچ سان . خەنزۇچىسىمۇ بىرقانچە
سان نەشر قىلىنغان . بۇ ژۇرنالنىڭ 1985 ـ يىل-
لىق 1 ـ سانى ، ئۇيغۇرچە شۇ يىللىق 2 ـ سانىدا
تۈركىيىلىك قەردراگىپ تونچۇرنىڭ (خەنزۇچىغا
يۈسۈپ ھۈسەيىن ، گۈلزار ، ئۇيغۇرچىسىغا ئابدۇ-
شۈكۈر تۇردىلا تەرجىمە قىلغان) «ئەلشىر نەۋا-
ئىي» ناملىق ماقالىسى بېسىلىپ تەڭلا نەشردىن
چىقتى . ماقالىدا نەۋائىي توغرىلىق مۇنداق دېيىل-
گەن :

«نەۋائىي 1441 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ
كۈنى ھىراتتا تۇغۇلغان . ئۇنىڭ دادىسى تۈركىي
تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇر ئىدى ، ئىسمى غىيا-
سىدىن باخشى . ئۇنىڭ بوۋىسى بارلاس بەگلىرى
بىلەن بىرلىكتە تۆمۈرلەڭ (1336 ـ 1405) ھەم
ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن» .

بۇ ماقالە ئەسلى تۈركىيىدە چىقىدىغان «سې-
زە» (Size) ناملىق ژورنالنىڭ 1984 ـ يىلى 3
ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى 116 ـ سانىدا ئېلان
قىلىنغان .

بۇ ماقالا بېسىلغان ژورنال تېخى تارقالماي
تۇرۇپ ، ئايرىم بىرقانچە كىشى ش ئۇ ئا ر پارتكوم
تەشۋىقات بۆلۈمىگە ئەرز قىلىپتۇ . شۇنىڭ ژورنال-
نى ۋاقتىنچە تارقاتماسلىق توغرىلىق يەتكۈزمە
يەتكۈزۈلگەن . بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب ، نەۋائىي
ئۇيغۇر دېيىلگەندىن ئىبارەت . «ئۈرۈمچى كەچلىك
گېزىتى» نىڭ 1984 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ
كۈنىدىكى «تارىخىي رەشىد ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»
دېگەن ماقالىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، تەسىرلىكرەك
ژورنالدا ، شۇ كەمگىچە بىۋاسىتە ھالدا «نەۋائىي
ئۇيغۇر» دېگەن قاراش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ماقالا
مۇشۇ بولغاچقا ، ئەينى ۋاقىتتا ، ئايرىم كىشىلەر بۇ
ھەقىقەتنى دەماللىققا قوبۇل قىلالماي ، ساراسىمىغا
چۈشۈپ ، غەۋغا كۆتۈرمەكچى بولۇشقان . تەشۋىقات
بۆلۈمى كېلىش مەنبەسى ۋە بەزى تارىخىي ئەھۋال-
لارنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېنىقلىغاندىن
كېيىن ژورنالنى داۋاملىق تارقىتىشنى ئورۇنلاش-
تۇردى . شۇنىڭدىن كېيىن نەۋائىي ئۇيغۇر شائى-

رى ، دېگەن مەزمۇندىكى ماقالىلار شىنجاڭدا توسالغۇسىز ئېلان قىلىنىدىغان بولدى .

B . «12 مۇقام» غا دائىر 13 كىتاب نەشر قىلىنغاندا يەنە بىر قېتىم غەۋغا چىقتىمغۇ دەيمەن .

A . شۇنداق . ش ئۇ ئا ر 12 مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى «12 مۇقام» نى يەنە بىر قېتىم رەتلەپ ، 13 توم قىلىپ ، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 - يىلى نەشر قىلدۇردى . بۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن قامۇس نەشرىياتىنىڭ (جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى) ئۇيغۇر تىلىدا تۇنجى قېتىم كىتاب نەشر قىلىشى ئىدى . كىتابنىڭ ھەرقايسى تومىدا ، مۇقام تېكىستلىرىدىكى غەزەللەر تارىخقا ھۆرمەت قىلىنغان ئاساستا ئەينەن ساقلاپ قىلىنىپ ، يازما ئەدەبىياتقا مەنسۇپ شېئىرلارنىڭ ئاپتورلىرى توغرىسىدا كىتابتا قىسقىچە تونۇشتۇرۇش بېرىلگەن . بۇ تونۇشتۇرۇش ئىچىدە نەۋائىيغا دائىر بايانلارمۇ ئالدىنقى رەتكە تىزىلغان . چۈنكى «12 مۇقام» تېكىستلىرىنىڭ مۇقەددىمىسى نەۋائىي غەزىلى بىلەن باشلىنىدۇ . شۇنداقلا مۇقامنىڭ مۇتلەق كۆپ تېكىستلىرى نەۋائىي غەزەللىرى بىلەن بەستىلەنگەن . «12 مۇقام» غا بېغىشلانغان 13 كىتابنىڭ ھەرقايسى توملىرىغا كىرگۈزۈلگەن نەۋائىيغا دائىر بايانلاردا مۇنداق مەزمۇنلار بار ئىدى .

«نەۋائىي - ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىردۇر . . . نەۋائىيدىن كېيىن ئۆتكەن شائىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ پىر ئۇستازى ساناپ ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئالغان . نەۋائىي ئەسەرلىرى تۆت ئەسىردىن بېرى ئۇيغۇر مەدرىسلىرىنىڭ مۇھىم ئەدەبىيات دەرسلىكى بولۇپ كەلگەن . ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ‹ئون ئىككى مۇقام› ، نىڭ نۇرغۇن نەغمىلىرى نەۋائىي غەزەللىرى بىلەن جاراڭلايدۇ .»

بۇ كىتاب بېيجىڭدا ، جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ نەشرىيات تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بولغاچقا ھەم ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، ئېنگلىز تىللىرىدا بېسىلىپ ، نەچچە ئون مۇتەخەسسىس ، ئالىم ، مۇزىكانت ، يازغۇچى ، تەرجىمان كۆپ يىل ئەجىر قىلىپ ، دۆلەتنىڭ نۇرغۇن مەبلىغى سەرپ قىلىنىپ يورۇقلۇققا چىققاچقا ، ئۇيغۇر تارىخىدا شەرەپلىك بىر ئىش بولۇشى ، ھەممە ئادەم خۇشاللىنىشى كېرەك ئىدى . ئەپسۇسكى بۇ قامۇس بېيجىڭدا تەنتەنىلىك تارقىتىلىش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىنىۋاتقان بىر پەيتتە ئۈرۈمچىدىكى بىرقانچە ئۇيغۇر زىيالىسى بىۋاسىتە ھالدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا ئەرز سۇنۇپ ، قامۇستا نەۋائىينى ئۇيغۇر دەپتۇ ، بۇ قانداق گەپ ، دېگەننى ئىنكاس قىلغان . بۇ ۋەقە مەركەزنىڭ جىددىي دىققىتىنى قوزغىغان . باش شۇجى جياڭ زېمىن دۆلەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنتاۋنى بۇ ۋەقەنى بىرتەرەپ قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرغان . مەركىزى كومىتېت بەنگوڭتېڭى كونكرېت مەسئۇل بولۇپ بىر قىسىم رەھبەرلەر ، مۇتەخەسسىسلەر ئورتاق كېڭىشىپ ، قايتا - قايتا پىكىر ئېلىپ ، تارىخىي ماتېرىياللارنى ئەستايىدىل كۆرۈپ مۇھاكىمە قىلىپ ، ئاخىرى قامۇسقا يېزىلغان ئەھۋاللار تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن ، ئەمەلىيەتكە ئەھمىيەت بېرىلگەن ، قامۇسنى تارقىتىشقا بولىدۇ ، دەپ بېكىتكەن . شۇنىڭ بىلەن بېيجىڭدا قامۇسنى تارقىتىش مۇراسىمى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى . كىتابمۇ تارقالدى . باشقا گەپمۇ بولمىدى . ئەمما كىشىلەر شۇنداق بىر ھېكمەتنى بىلىۋالدىكى ، 20 يىل مابەينىدىكى نەۋائىي توغرىسىدىكى بەزى غەۋغالارنى شەخسى ئابرۇي تالىشىۋاتقان قىسمەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۆزلىرى پەيدا قىلىپ كەلگەن . ئۇلارنىڭ مەقسىتى ، ھەرقايسى كىتاب ، قامۇسلاردا پەقەت ئۆزىنىڭ ئىسمى يېزىلىشى كېرەك ، ئىدى . باشقىسى بىلەن ھېسابلاشمايتتى .

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە شىنخەي ئىنقىلابى

ئارزىگۈل نىياز ، ئىلھام ئۆمەر

شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭگو يېقىنقى زامان تا-
رىخىدىكى بىر قېتىملىق ئۇلۇغ ئىنقىلاب . ئۇ چىڭ
خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش بىلەنلا قالماس-
تىن ، بەلكى ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت
ھۆكۈم سۈرگەن مۇستەبىت فېئودال پادىشاھلىق
تۈزۈمىگە خاتىمە بەردى . سۇن جۇڭشەن ئەپەندى
باشچىلىقىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى جۇڭگو تا-
رىخىدا تۇنجى قېتىم بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتىنى قۇر-
دى . بۇ جۇڭگو تارىخىدىكى مىسلىسىز زور بۇرۇ-
لۇش بولۇپ ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەملىكىتىمىز
يېڭى تارىخى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى .
جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى مېھنەتكەش خەلق ئاممىسى-
نىڭ دېموكراتىيە ئېڭىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈ-
رۈپ ، ئىنقىلابىي روھىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى
ۋە يېڭى ئىنقىلابىي كۈرەشنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈ-
چۈن يول ئېچىپ بەردى . نەتىجىدە شىنخەي ئىنقىلا-
بىنىڭ غەلىبە خەۋىرىنى ئاڭلىغان شىنجاڭدىكى ھەر
مىللەت خەلقى ئۈرۈمچى ، ئىلى ، قۇمۇل قاتارلىق
جايلاردا ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ،
چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچىل
ھۆكۈمرانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى . ئىنقىلاب-
نىڭ مۇنداق تەرەققىياتى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ
فېئودالىزمغا قارشى ئىنقىلابىي ئېڭىنىڭ شەكىل-
لىنىشىگە ۋە يۈكسىلىشىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆر-
سەتكەن ئىدى . شۇڭا ، ئۇ ئەينى زاماندا ۋەتەننى
قۇتقۇزۇشنىڭ يولى ھېسابلانغان سۇن جۇڭشەن
باشچىلىقىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنى قىزغىن مەد-
ھىيلىدى . ھەتتا سۇن جۇڭشەننىڭ «سەنمىنجۇيى»
، «ئۈچ مەسلەك» يەنى مىللەت مەسلىكى ، خەلق
ھوقۇقى مەسلىكى ، خەلق تۇرمۇش مەسلىكى مەخ-
سۇس ئۆگەندى ۋە تەتقىق قىلدى . سۇن جۇڭشەن-
نىڭ تەرجىمھالى ۋە ئىنقىلابى پائالىيەتلىرىنى تەر-
جىمە قىلىپ ئۆز سەپداشلىرىغا تونۇشتۇردى . بى-
راق فېئوداللىق مۇستەبىت تۈزۈم ۋە دىنى ئاسارەت
شىنجاڭ خەلقىنى ئىقتىسادىي جەھەتتە نامراتلىق -
قالاقلىقتا ، سىياسىي جەھەتتە قۇللۇقتا ، مەدەنى-
يەت جەھەتتە نادانلىقتا ، دىنى خۇراپاتلىق ئىچىدە
قالدۇرغان ئىدى . شۇڭا شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تە-
سىرىدە ئېلىپ بېرىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرى خۇددى شىنخەي
ئىنقىلابىغا ئوخشاشلا ئۇزۇل - كېسىل ئېلىپ بې-
رىلمىدى ، بەلكى ئىنقىلاپ تونىغا ئورۇنىۋالغان
ئەكسىيەتچى كۈچلەر ، يەرلىك فېئودال پومېشچىك-
لار ۋە ئەكسىيەتچى روھانىلار بىلەن بىرلىشىپ
ھەر مىللەت خەلقىنى دەھشەتلىك ئېزىپ ، مىللىي
زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى . ئۆز خەلقىنىڭ ئېچى-
نىشلىق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە ياشاپ سىياسىي جە-
ھەتتە يېتەرلىك ئاڭغا ئىگە بولالمايۋاتقانلىقىنى ،
مەدەنىيەت ۋە ئىلىم - پەندە ئىنتايىن ئارقىدا قې-
لىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتىپ رېئال تۇرمۇش ئەمە-
لىيىتى جەريانىدا چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە بولغان
شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ تۇرمۇشىنى ئىلغار ئىنقىلابىي
دۇنيا قاراش ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بەدىئىي گۈ-
زەللىك نۇقتىسىدىن تۇرۇپ كۆزەتتى . ئۇ ھايات
رېئاللىقىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ، ئاق كۆڭۈل-
لۈك ، سەمىمىيلىك ، ساداقەت ، چىن دوستلۇق ،
مۇھەببەت ، راستچىللىق ، ئەمگەكنى ، ئىلىم - مە-
رىپەتنى ، ۋەتەننى ، ئۆز خەلقىنى ، سۆيىدىغان ، ئۆز
- ئۆزىنى قەدىرلەيدىغان ، بارلىق ئالىجاناب ئېسىل
پەزىلەتلەرنى تولۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن
مەدھىيلەپ ، نادانلىق ، جاھىللىق ، ھىلىگەرلىك ،
ساختىپەزلىك ، ساتقىنلىق ، ئالدامچىلىق ، ھورۇن-
لۇق ، ئىككى يۈزلۈمچىلىك ، مۇناپىقلىق قاتارلىق
بارلىق خۇنۇك ناچار ئىللەتلەرنى شەپقەتسىز پاش
قىلدى . شائىر ئۇچۇن ئۆزى ياشاپ چوڭ بولغان
زېمىن ، ئۆزىنى تەربىيلەپ ئۆستۈرگەن خەلق ئەڭ
قۇدرەتلىك ئىدى . شۇڭا شائىر ئۆز خەلقىنى قۇ-
تۇلدۇرۇش ئۈچۈن خەلقىنىڭ ئۆتىدا كۆيۈپ سۆيىدە
ئاقتى ، ئۆزىنىڭ ھايات ئەقىدىسىنى خەلقىنىڭ ئىس-
تىقبالى بىلەن زىچ باغلىدى . خەلقنى زۇلۇم ۋە
ئاسارەتتە قالدۇرۇۋدىغان ، خەلقىنىڭ ياشاش ئەركىن-
لىكىنى بوغىدىغان ھەرقانداق تەلۋىلىك ۋە ياۋۇز-
لۇقلارغا ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار ، ئىسيانكار روھىي
بىلەن جاۋاب قايتۇردى .

خەلقنى ئىلىم - مەرىپەت ئارقىلىق نادانلىق
ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ ، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ جاھا-
لەت ھامىلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ زۇلۇم ئىس-
كەنجىسىدىن قۇتۇلۇشقا چاقىرىق قىلىش شائىر
شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئىدى . شۇڭا شا-
ئىر ئۆزىنىڭ غايە ۋە ئەقىدىلىرىنى «غەزەپ ۋە

زار»، «ئۆزۈلمەس ئۈمىد»، «ئويغان»، «باردۇر»، «يەجۈجى، مەجۈجى»، «ئىستىمەس»، «هار» قاتارلىق شېئىرلىرىدا روشەن ئىپادىلەيدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر «باردۇر» ناملىق شېئىرىدا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ خاراپلاشقان تەقدىرىگە ئېچىنىش بىلەن بىرگە ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىنقىلابىي دېموكراتىك نۇقتىنەزەرلىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان مەرىپەتپەرۋەرلىك، تەرەققىيپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلىدى:

«مۇنەججىم ھەم ئىنژېنىر ئالىملارنىڭ ئورنىغا بىزنىڭ،
تونۇرسەللە، نەپسى بالا موللا سۇلتانىمىز باردۇر.
قىزىل كۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك ۋە يا ئۆزى قىلالماسلىق،
قىلاي دەپ بەل باغلىغانلارغا تۈرلۈك تۈمەن بۆھتانىمىز باردۇر.
ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلغان ئۇچار كۆكتە ئۈزەر سۇدا،
مىنىشكە قوتۇر ئېشەك يوق پىيادە قالغانىمىز باردۇر.
گۆكىرەپ كەلسە ئاپتوموبىل نېمەئەي بۇ خۇدايىم دەپ،
ئەقلىنى ئىشلەتمەي ھاڭ - تاڭ قېتىپ قالغانىمىز بادۇر.
ئەل يۇرتنىڭ دەردىگە قىلچە دەرمان بولمىدۇق بىزلەر،
كېلەر بىر كۈن ئاشۇ چاغدا ئورنىغا كەلمەس پۇشايمانىمىز باردۇر»

دەپ ئىپادىلىسە، «غەزەپ ۋە زار» شېئىرىدا:

«پەنگە ماڭساق كۆز ئېچىپ كاپىر - جەدىد دەپ قارغىشۇر،
بۇ ھاماقەت دەۋردە ئاتەش بولۇپ يانارىمەن.
ئىلىم - پەندىن يوق خەۋەر باستى غەپلەت خەۋپ - خەتەر،
ھالىمىز قولدىن بەتتەر قانداق چىداپ تۇرارىمەن»

دەپ يېزىپ، ئۆز خەلقىنىڭ شۇ تارىخى شارائىتتا زۇلمەتلىك كۈنلەرگە قېلىشىنىڭ ماھىيەتلىك سەۋەبىنى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە باغلايدۇ. شۇڭا ئۇ بۇنداق ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن كۆرەش قىلىش لازىملىقىنى، كۆرەش قىلىش ئۈچۈن پۈتۈن خەلق كونا ئاڭدىن قول ئۈزۈپ، ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە يۈكسەك ئۈمىدۋارلىق روھىنى ئىپادىلەيدۇ ھەم مۇ- شۇ روھنىڭ تۈرتكىسىدە بوشاشماي ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. شائىرنىڭ قەلبى كۆرەش بورانلىرىغا تەقەززا. شۇڭا جەمئىيەتتىكى زۇلۇمغا بولغان سەۋرى - تاقەت كۆرەشكە ئاتلىنىشقا جۈرئەت قىلالماسلىقتەك خاھىش ئۇنىڭ قەلبىنى قاتتىق ئازابلايدۇ. شۇڭا جەڭگىۋار ئەسەرلىرىنىڭ تىغ ئۇچىنى مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە، ياخشىچاق بولغۇچىلارغا قارىتىدۇ.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر خەلقنى قۇللۇقتىن، نادانلىق، ئاسارەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ۋەتەننى ئازاد قىلىشنى ھاياتىدىكى ئەڭ ئۇلۇغۋار، مۇقەددەس ئىش دەپ تونۇپ ئۇنىڭغا پىداكارلىق بىلەن ئۆزىنى تەقدىم قىلىدۇ. «كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس» دېگەن شېئىرىدا «كۆرگۈلۈكنى كۆرگۈلۈك، يا ئابدۇخالىق ئۆلگۈلۈك، ئىككىسىدىن بىرگە تۇرماق ھەر جانغا بولسۇن شۇ خىتاب» دەپ يازسا، «كۆڭۈل خاھىشى» دېگەن شېئىرىدا:

ئابدۇخالىق ئۇشبۇ يولدىن قايتما بېشىڭ كەتسىمۇ،
ئەلنى قىل غەمدىن خالاس، قىلىچنى بوياپ قان بىلەن»

دەپ يېزىپ شائىرلارغا خاس ۋىجدان بۇرچىنى، ئىنقىلابچىلارغا خاس جاسارىتىنى نامايەن قىلىدۇ. مانا بۇ ھەقىقى ئىنسانى خاراكتېرگە ئىگە ئالىجاناب پەزىلەت ئىگىسىنىڭ روھىي بىلەن ماھىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە بىرىكىشىدۇر. شۇڭا ئۇنىڭ يۈرىكى ھەرقاچان ئۆز خەلقى ئۈچۈن، ئۆز ۋەتىنى ئۈچۈن ئۆز خەلقىنىڭ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئەركىنلىكى، ھۆرلىكى ئۈچۈن سوقىدۇ. شۇڭا ئاخىرىدا ھەققانىيەت ۋە ئازادلىق ئۈچۈن مەردلەرچە قۇربان بولىدۇ.

شۇڭا بىز ئۇنىڭ تومۇرلىرىدىكى قانلارنى دولقۇنلاتقان جاراڭلىق كۈيلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، تەۋرەنمەس ئىرادە، ئىنقىلابىي كۆرەش بىلەن تولغان جەڭگىۋار ھايات مۇساپىسىگە نەزەر سالغىنىمىزدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ سىياسىي جەھەتتە جاھانگىرلىك، فېئودالىزمغا قارشى ئىنقىلابىي ئاڭغا ئىگە دېموكرات، مەدەنىيەت جەھەتتە كونىلىققا قارشى، مىللىي مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغۇچى سەركە، ئىدىيە جەھەتتە شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئىلھامى ۋە تەسىرى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئۆز ئېڭىنى يېڭىلاپ ئىلغار دۇنيا قاراشنىڭ يېتەكچىلىكىدە جاھالەت كۈچلىرىگە قارشى كۆرەشكە ئاتلانغان جەڭچى، تەشكىلاتچى شائىر ئىكەنلىكىگە ئىختىيارسىز قايىل بولىمىز.

مەدەنىيەتتىكى ھەقىقەت
مۇقەددىمە

يۇسۇپ ھۇسەيىن

ئى ، ھاياتلىق سىرىغا قىزىققۇچى ، مەنىۋى خىرىد-
دار ، سىز قىزىقىشلىرىڭىز ئىچىدە بۇ يەر يۈلتۈزى-
دىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيەتلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى
ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدىكى تىماتىكا بولسا ، كې-
لىڭ ، مۇڭدىشىپ كۆرەيلى .
سىزگە مەلۇم ، ھەربىر دۆلەتتە نۇرغۇنلىغان
مىللىي مەدەنىيەتلەر مىللىي خاسلىقىنى ۋە تەرەققى-
ياتىنى ئەكىتلەيدۇ . مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى-
دىن پەخىرلىنىدۇ . ھەتتا ، بىرەر مىللەت كىشىسى
جاھانگىرلەرچە ئارزۇ بىلەن ئۆزىنىڭ مىللەت ئەن-
ئەنىسىنىڭ پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت ئومۇمى-
يىتى ۋە بىرلىكى بولۇشىنى ئىرادە قىلماقچى بولى-
دۇ . بۇ خىيال توغرىمۇ؟ ئەسلى سىرى ئەسرا
نېمە ؟

I باب مەدەنىيەت ھەققىدە چۈ-
شەنچە

ئۇيغۇر تىلىدىكى مەدەنىيەت سۆزى ئەرەپچى-
دىن كەلگەن ، مەنىسى شەھەر دېگەنلىك بولىدۇ .
بۇ جەھەتتىن ، مەدەنىيەت ـ ئىنسانلارنىڭ مەلۇم
ماكانغا توپلاشقان گورۇھلىرى ئىچىدىكى ياشاش ۋە
قاراش ئۇسۇلى ، ياشاش ، قاراش شارائىتلىرىنىڭ
ئاسان ۋە ئارام بولۇشى دېمەكتۇر . خەنزۇچىدىكى
«ۋېن» (文) سۆزىدىن قارىغاندا ، مۇناسىۋەتلى-
شىش ، ئەقلى ـ ئىدىرىكىنىڭ ئېچىلىشى ، باتىن
(كۆزىنىڭ ئېچىلىشى) دېمەكتۇر . لاتىن تىلىدىكى
سىۋىلىزاتسىيە ، تۈركىي تىلىدىكى كولتۇر دېگەن
سۆزلەردىمۇ ئالاھىدە ئەسەۋۋۇر ئەينەكلىرى بار .
يەر شارىنى كۆرسەتكۈچى گىلوبۇستا قارايدىغان
بولساق ، بىرنەچچە چوڭ مەدەنىيەت رايونلىرىنى
كۆرىمىز . مەسىلەن ، ياۋروپا ، شىمالىي ئامېرىكا ،
ئافرىقا ، جەنۇبىي ئامېرىكا ، ئاسىيا . ئاسىيا قىتئە-
سى ئىچىدىن ئالساق ، غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا ،
شەرقى جەنۇبى ئاسىيا ، شەرقى شىمالىي ئاسىيا
قاتارلىقلار . بۇ رايونلاردا ئىنسانلارنىڭ ئىرقى ئالا-
ھىدىلىكلىرى گەۋدىلىنىدۇ . دېمەك ، مەدەنىيەت
ئىرقى ۋە مىللىي كاتېگورىيىدە كۆرۈنىدىكەن ، بۇ
مەدەنىيەتنىڭ ماكرو (تىكسكۇپلۇق كەڭلىك) خۇ-
سۇسىيىتى .
ئەشۇ رايونلاردىن بىردىن تىپىك ئىنساننى ئې-
لىپ بىر يەرگە تۆت ـ بەش سۈرەتتەك قويۇپ
قارىساق ، فىزىئولوگىيىلىك ۋە پسىخولوگىيىلىك
ھالەتلىرىدىكى پەرقىنى كۆرىمىز . مەسىلەن ، ياۋ-
روپا بىلەن ئامېرىكىدىن ئالغان تىپىك سۈرەت قاڭ-
شالىق ، چوڭقۇر يوغان يېشىل كۆز ، ئاقۇش سا-
غۇچ تېرە . ئافرىقا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكىدىن ئالغان
تىپىك سۈرەت سەل پاناقراق ، توم قاپاق ، قارا
كۆز ، قارامتۇل تېرە . ئاسىيانىڭ تۆت رايونىدىكى
پەرق تېخىمۇ ئېنىق . غەربىي جەنۇبىي ئاسىيالىق
تىپىك سۈرەت : ئاقۇش قارامتۇل ، قاڭشالىق ، يو-
غان قارا كۆز . شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيالىق سۈ-
رەت : ۋىجىك تەن ، ئاقۇش قارامتۇل ، سەل پاناق ،
كىچىك كۆز . . . شەرقىي شىمالى ئاسىيالىق سۈ-
رەت : پاناق ، توم قاپاق ، قىسىق كۆز قوڭۇر تېرە
ۋە ھاكازالار .
زامانىمىزدىكى تەرەققىيات ، يەنى ئىقتىساد ۋە
ھېسسىياتنىڭ يەر شارىلىشىش ئالاقىسىنىڭ تەرەق-
قىياتىغا ئاساسەن پەرقلەر ئازايماقتا . بۇ ھادىسە
مەدەنىيەت پەرقلىرىنى ھاسىل قىلغان سەۋەب ۋە
بۇ پەرقلەرنىڭ يوقىلىشىغا بولغان سەۋەب توغرى-
سىدىكى تەپەككۇر ئىزلىنىشىنى قوزغايدۇ .
ئىقتىساد ۋە ھېسسىيات خۇددى تەن بىلەن
روھ بىرلىكىدەك ، ئەسلى مۇتلەق تاناسىپ (بالا-
نىس) بىرلىكىمدۇر . شۇڭا ، مەدەنىيەت بۇ بىرلىك-
نىڭ ھەم چىدامىلىق ، ھەم چىرايلىق بولۇش دەرى-
جىسىدۇر . شۇڭا ، مەدەنىيەتتىكى ھەقىقەت ـ مە-
دەنىيەت بىرلىكىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىيات-
نىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى ۋە ھوشىدۇر .
مەدەنىيەتنىڭ ماھىيىتى نېمە؟ مەدەنىيەتنى
مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ مەنپەئەت شەكلى دېيىش
مۇمكىن . بۇنى مەدەنىيەت گۇرۇھلىرى ، رايونلى-
رىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى مەنبەسىدىن ھېس
قىلغىلى بولىدۇ . قەدىمكى بابىلۇن رىۋايەتلىرىدە ،
ئىنسانلار بىر ئىلاھى مۇنار ياساپ ئېگىزلىگەندە ،
بۇ مۇنار ئۆرۈلۈپ كىشىلەرنى چېچىلىپ كەتكەن
ئىكەن . ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى مەنبەسىدىن قارىغان-
دا ، بىر توپ ئىنسان (پىرمان) تىرىكلىك ئۈچۈن
يەر شارىنىڭ ھەر خىل ماكانلىرىغا قاراپ قەبىلە
بىرلىكلەرنى ھاسىل قىلغان قەبىلىۋازلىق دەۋرى-
دە ، ئاقساقاللىرىنى يادرو قىلغان چەمبەر قەۋەتلى-
رىدەك مەنپەئەت خاسلىقلىرىنى مەدەنىيەت ئەنئەنى-
سى قىلىۋالغان . بۇنداق ھادىسە تەبىئەت دۇنياسى-

دىكى هايۋانات قەۋەتلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئوتخور مەخلۇقلارمۇ ئورمان يايلاقلارنى تالىشىدۇ. «هىند چېگرالىرى» نى بەلگە قىلىدۇ. گۆشخور مەخلۇقلارمۇ هەر خىل ئوتقۇرسىقى ماتېرىياللىرىنى ئالاھىدە بەلگە قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە جانلىقلارنىڭ ئىستېماللىزىم تەرتىپى قەۋىتى بىرقەدەر مۇتلەق چېگرا هاسىل قىلغان ۋە بۇ هاسىل بەدىلىگە ئۆزىنىڭ ئالاھىدە جىسمى سۈپەتلىرىنى ئىختىرا قىلىپ، ئالاھىدە شەكىل ـ مەدەنىيەت پەرقلىرىنى تەشكىل قىلغان. دېمەك، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت پەرقلىرىنى هاسىل قىلغان بىرىنچى ئامىل تەبىئەت تەمىنلىگەن ئىستېمال ماتېرىياللىرى پەرقىدۇر. ئىككىنچى ئامىل جەمئىيەتنى تەرتىپلەش ئۈچۈن ئىختىرا قىلغان «خام خىياللىرى» دۇر. دېمەك، هەر خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنىڭ ئۆزىدىن پەخىرلىنىشلىرى ئوبيېكتىپ هەقىقەت نەزىرىدە بىر خىل «خام خىياللار» دۇر. ئۇ «مەن بەش مىڭ يىللىق ئۆمۈر كۆرگەن» دېسە، بۇ: «مەن ئون مىڭ يىللىق ئۆمۈر كۆرگەن» دەيدۇ. بۇنداق پەخىرلىنىشلەر بەزىدە باشلانغۇچ مەكتەپ باللىرىنىڭ ساددا ماختانچاقلىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

I باب ئوبيېكتىپ هەقىقەت نېمە؟

بىرىنچى، ماتېماتىك تەڭلىمە، گېئومېترىك تەكشىلىك.

ئىككىنچى. ئىستېمال ۋە ئىختىرادىكى بالانسلىق.

ئۈچىنچى. قانائەتلەنگەن مەنپەئەت، يەنى سەۋەب ـ يەكۈنلىرىدىكى زىتلىق هەل قىلىنغاندىن كېيىنكى قانائەتلەنگەن مەنپەئەت. بۇ جەھەتتىن، مەنپەئەت ـ مەۋجۇدىيەت، هەقىقەت ـ مەۋھۇمىيەت خاراكتېرىگە ئىگە. ئادەتتىكى باشلانغۇچ ماتېماتىكا دەرسلىكىدە دەسلەپ ئىمتىهان سوئالى تەرىقىسىدە مەلۇم تەڭسىز (تاناسىپسىز) رەقەم فورما بېرىلىدۇ (كۆزگەكۆرۈنگەن مەۋجۇتلۇق)، ئاندىن نامەلۇم تەڭلىمىنى يېچىش تەلەپ قىلىنىدۇ (بۇ دەسلەپكى كۆزگە كۆرۈنمىگەن مەۋھۇملۇق).

يۇقىرىقى ئۈچ قەۋەت تەبىرنى بىرىكتۈرۈپ، مەدەنىيەتتىكى هەقىقەت نېمە دېگەندە: ئىقتىساد ۋە ھېسسىياتتىكى ئىستېماللىزىم بىلەن ئىختىرارىزىم كەسرى نەقىل ($\frac{E}{H}$) بويىچە، مەنپەئەت خاراكتېرىنى ئىلماش ۋە ئىتراپ، هەقىقەت خاراكتېرىنى ئىنساپ ۋە ئىهسان ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت دېيىش مۇمكىن.

دىنى تەسەۋۋۇر مەنتىقىدىن مىسال: ئادەم (ئەرەب) هاۋا (هەۋەس) خۇددى $40: 2 = 20$ تەڭلىمىسىدىكى بالانىس (جىنسىي هەقىقەت).

نوھنىڭ ئۈچ ئوغلى تەرتىپى ئىنسانىيەت تەرەققىيات تارىخىدىكى هەقىقەتنى بىلىش جەھەتتىكى ئۈچ باسقۇچ سىمۋولى. بۇ ئۈچ باسقۇچ ياقۇپنىڭ ئون ۋە ئون بىرىنچى ئوغلى نەقلى بىلەن 30 غا تورلىنىدۇ. بۇنى زامان بويىچە ئۈچ ئىرا ۋەياكى ئوتتۇز ئەسىر دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بۇنى ماتېماتىك رەقەم بويىچە نوھ هەقىقەت ($\frac{4}{4}$)، هام ($\frac{7}{1}$)، ياپ ($\frac{6}{2}$)، سام ($\frac{5}{3}$) دەپ بەلگە قىلىش مۇمكىن.

تەبىرى: نوھ ($\frac{4}{4}$) هەقىقەت، يەنى ئىستېمال بىلەن ئىختىرانىڭ بالانسلىقى. هام ($\frac{7}{1}$) مەنپەئەت، يەنى ئىستېماللىزىم يەتتە نىسبەت، ئىختىرارىزىم بىر نىسبەت، بۇنى ئافرىقىنىڭ ئىقتىساد ۋە ھېسسىيات جەھەتتىكى قالاقلىق تارىخى چۈشەندۈرىدۇ. ياپ ($\frac{6}{2}$) مەنپەئەت، يەنى ئىستېماللىزىم 6 نىسبەت، ئىختىرارىزىم ئىككى نىسبەت، بۇنى ئاسىيادىكى ئىقتىساد، ھېسسىياتتىكى تەرەققىيات نادانلىقى چۈشەندۈرىدۇ. سام ($\frac{5}{3}$) مەنپەئەت، يەنى ئىستېماللىزىمدىكى بەش نىسبەت، ئىختىرارىزىمدىكى ئۈچ نىسبەت، بۇنى ياۋروپانىڭ تەرەققىيات راۋانلىقى چۈشەندۈرىدۇ. ئىنساپ ۋە ئىهسان دېگەن «تېرمومېتىر» نى قويغاندا، $\frac{4}{4}$ — $\frac{5}{3}$ بولۇشقا ئەڭ يېقىن تەڭلىمە بولغاندەك. سام (ياۋروپا) هەقىقەتكە خېلى يېقىن كېلىدۇ.

II باب تارىخىي تەسەۋۋۇر

يەر شارىدا ۋە قىش ياز پەسلىدە شىمالى، جەنۇبىي قۇتۇپ ئەكس تاناسىپ ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقىدىن ئىبارەت بىر پاكىت يەر شارىنىڭ ئىراۋى (مىلادى بىرلىكىدە) قۇتۇپ، ئېكۋاتور ئۆزگىرىشلىرى بىر چەمبەردىكى تۆت سىزىق پەرقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن قەدىمكى بىر دەۋرىدە ئېكۋاتور يەنى تىروپىك بەلۋاغ هازىرقى ئاۋستىرالىيە، هىندىستان، ياۋروپا رايونلىرىدىن ئۆتكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. بۇ گېئومېترىك شەكىلدە، هازىرقى كۆرۈنۈشكە كۆرە پەرق هاسىل قىلىدۇ. بۇنداق جۇغراپىيىۋى مەنزىرە، هىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى (ئارىئان ئىرقى) نىڭ مەدەنىيەتلىك بولۇشقا بولغان ئىقلىم تەسىرىنى، شىمالىي قۇتۇپ بىلەن جەنۇبىي قۇتۇپقا يېقىن موڭغۇل (شەرقىي شىمالى ئاسىيا) ئىرقى بىلەن نېگىر (جەنۇبىي ئافرىقا) ئىرقىنىڭ مەدەنىيەتسىز قېلىشىغا بولغان ئىقلىم تەسىرىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنى «تۆت تادو» چۈشەنچىسىدىن چۈشەندۈرگەندە، ئىسسىق ئاپتاپ بەدەندىن ئەقىلنى چاچىدۇ. سوغۇق، يامغۇر بەدەنى ئەقىلنى ياپىدۇ. بۇ ئارقىلىق مەنۋىيەتنىڭ مەدەنىيەتكە ئايلىنىش پەرقىدىكى ئىلگىرى ـ كې-

يىنلىك تەرتىپىنى ھاسىل قىلىمىز .

تارىختىن بىرى ھەرقايسى مىللى مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىدە دىن ۋە پەن جەھەتتە ھەقىقەتنى ئۆز مەنپەئەتلىرى بويىچە تەسۋىرلىگەن ۋە شەرھلىگەن . شۇڭا ، ئۇنداق چۈشەنچىلەرنى «ئاتالمىش سوبيېكتىپ ھەقىقەت» . . . ھەتتا ئەسلى ئوبيېكتىپ ھەقىقەتكە كۆرە سەپسەتە دېيىش مۇمكىن . بىز بۇلارنى بىر چەتتە قويۇپ نۆلدىن باشلىنىدىغان تەپەككۇر بىلەن يەر شارىدىكى تەبىئەتكە قارساق :

ئوت ـ چۆپ (گىياھ ـ ئورمان كاتېگورىيەسىنىڭ) سۇ بىلەن تۇپىنى ئىستېمال قىلىدىغان . ئوتخور (بۇغا ـ كالا ، قوي ـ كىيىك كاتېگورىيەسىنىڭ) ئوت چۆپنى ئىستېمال قىلىدىغان ، گۆشخور (بۆرە ـ بۈركۈت كاتېگورىيەسىنىڭ) ئوتخورنى ئىستېمال قىلىدىغان مۇتلەق تەرتىپنى كۆرىمىز . ئاندىن ئىستېمال دېگەن ئالىي مەخلۇقنىڭ ئەسلى تەرتىپ نىزامى بويىچە پەقەت گۆشخورنى ئىستېمال قىلىش لازىملىقىنى ، بۇ ئىككى ئىستېمال بەدىلىگە ، ئوتخور ئۈچۈن ئوت چۆپنى ، ئوت چۆپ ئۈچۈن زېمىننى ، گۆشخور ئۈچۈن ئوتخورنى ئىختىرا قىلىدىغان مەجبۇرىيەت لازىملىقىنى ، يەنى ئەشۇ ئالىي ئىستېمال مەمنۇنىيىتى بىلەن ئىختىرا مەجبۇرىيىتى ئەكس تاناسىپ بولۇپ ، ئوبيېكتىپ ھەقىقەت ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىمىز . بىز بۇ ئوبيېكتىپ ھەقىقەت توغرىسىدىكى مەنتىقى بىلىشنى ۋە ئەنئەنىۋى تۈزۈمنى ھازىرغىچە ھېچقايسى دىن ـ پەن ئىزىملىرىدىن كۆرمىدۇق .

دىنى تەسەۋۋۇرنى جارى قىلىپ : «ئاللاھ ئادەمگە : بۇ مېۋىنى يېمە ! دېگەندە ، ئادەم ئاللادىن : بۇ مېۋىنى يېمىسەم نېمە يەيمەن دەپ سورىشى لازىم ئىدى . ئاللاھ ئادەمگە ئالدىڭغا قاراپ مېڭىۋەر دەيتتى ، ئادەمگە بىر بۇغا ئۇچرايتتى . ئادەم يېمەكچى بولاتتى . ئاللاھ : بۇنىمۇ يېمە ! دەيتتى . ئادەم يەنە ، ئۇنداق بولسا نېمە يەيمەن؟ دەپ سورايتتى . ئاللاھ ، ئادەمگە ئالدىڭغا مېڭىۋەر دەيتتى . ئادەم ئالدىغا بىر يولۋاس ئۇچرايتتى . ئادەم ئەندىكىپ كېتەتتى . ئاللاھ شۇ چاغدا ، ئەنە شۇ يولۋاسنى ئۇۋلاپ يەيسەن دەيتتى . ئادەم ، ئۇنىڭغا قانداق كۈچىم يېتىدۇ ؟ دەيتتى . ئاللاھ ، ماڭا سېغىن ، بۇنداق كۈچ بىلەن ھۇشنى ساڭا بەرگەنمەن ، دەيتتى . دېمەك ، مۇشۇنداق دېسەك ، شۇ چاغدا . ئەپلاتون دېگەن ئالىي ھەقىقەت (چىدام) بىلەن ئالىي گۈزەللىك (چىراي) ئادەملىك سۈپەتتە بالانىس بولاتتى .

مانا بۇ ھەقىقەت ، بارلىق مىللىي مەدەنىيەت مەنپەئەتلىرىدىن ھالقىپ تۇرغان تەرەققىياتنىڭ ھەرىكەت سەۋەبىدۇر . بۇ ھەقىقەت مەيلى جەننەت دەيلى ، مەيلى كوممۇنىزم دەيلى كەلگۈسى غايىۋى دۇنيانىڭ مەۋھۇم كۆرۈنگەن مەۋجۇدىيىتىدۇر . بۇنى «ماگنىت» قىلىپ ، تەكشىلىك ئۈستىدىكى ھەر خىل تۆمۈر ئۇۋاقلىرىنى ۋە باشقا مەدەن ئۇۋاقلىرى بىلەن ئارىلاش قىلىپ قويساق ، ماگنىت ، تۆمۈر ئۇۋاقلىرىنى تارتقاندەك ھەر خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى توغرىسىدىكى نەزەرىيىۋى ماتېرىياللارنى ئەمەلىيەتتىكى خام خىياللار ئۈستىگە قويساق ، مىللىي مەدەنىيەت پەرقلىرىگە سېلىشتۇرما تەتقىق يۈرگۈزگىلى بولىدۇ .

ھەممىمىزگە ئېنىق مەلۇمكى ، يەر شارىدىكى بارلىق ئىنسان خىللىرى ، ئوت چۆپتىن بولغان ئاش ، نان ، دورا يېمەكلىرىنى ئىستېمال قىلىدۇ . شۇڭا ئۇلار «ئوتخور» دەرىجىلىك . بەزىلىرى كالا ، قوي ، چوشقا قاتارلىق ئوتخور گۆشلىرىنى ئىستېمال قىلىدۇ . بۇلار گۆشخور دەرىجىلىك . ئاز سانىدىكى ئىمتىيازلىقلار گۆشخورنى ، يولۋاس ، بۆرە قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلىدۇ . ئومۇمەن ، ئىستېمال ماتېرىياللىرى ئوت چۆپ ، ئوتخور ، گۆشخور ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئىستېمال نىسبەتلىرىدىكى پەرق ئىختىرا پەرقلىرىنى ھاسىل قىلغان . شۇڭا ھەممىسى «نىسبى ھەقىقەت» ئوپۇقلىرىدا توختاپ قالغان .

IV باب ھەقىقەتكە يەتمەك مەنزىللىرى

ئەمدى دىققەتنى جۇڭگو ۋە ماكانىمىزغا جەملەپ سەل تەپسىلىي تەتقىق قىلايلى .

ماكانىمىز ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرىسى بولغانلىقى ئۈچۈن مەدەنىيەتتىكى نىسبەت $\frac{6}{2}$

بۇنىڭدىن 20 يىل بۇرۇنقى جۇڭگو ۋە ماكانىمىز تارىخىي قالدۇق سۈپىتىدە بېكىنمىچىلىك ۋەزىيىتىدە ياشاپ كەلدى .

ئامېرىكىغا سېلىشتۇرغاندا ماكانىمىز ئامېرىكىنىڭ كالىفورنىيە شىتاتىغا ئوخشايدۇ . كالىفورنىيىگە تىنچ ئوكيان شامالللىرى ئۇرۇپ تۇرسا ، ماكانىمىزغا غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا شامالللىرى ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ . كېيىنكى يۈز يىل جەريانىدا يەھۇدى ، ئېنگلىز ئەنئەنىلىرى چىلىك سۇلالىسىدىكى ئەنئەنىلەرنى ئۆزگەرتتى . ئۇزۇن چاچ قىسقا چاچقا ، پەرىجە كاستيۇمغا ئۆزگەردى ، يەھۇدى ، ئېنگلىز ئەنئەنىسىدىكى ماركسىزملىق ئىقتىساد ، ھېسسىيات فېئوداللىق ئەنئەنىنى بۇرژۇئازىيىچە چۈشەنچىلەرگە ئۆزگەرتىشكە باشلىدى . نۇرغۇن ئۇششاق ئىگىلىك ئىستىخىيەسى دۆلەت مونوپولىيىسى قالپىقىنى كىيدى . شىنجاڭدىكى مىللى ئىرقى خۇسۇسىيەت غەربىي ئاسىيا ئارقىلىق ئەشۇ يەھۇدى ، ئىنگلىز ھېسلىرىغا يېقىن $\frac{5}{3}$ نىسبەت بولسىمۇ ، شىنجاڭنىڭ نوقۇل ماتېرىيال مەنبەسى بولۇش تەقدىرى ئىقتىسادىي جەھەتتە $\frac{6}{2}$ نىسبەت بولۇپ ، ئىقتىساد بىلەن ھېسسىيات پەرقىنى ھاسىل قىلدى . شۇڭا ، بۇ جەھەتتە يەنى مەدەنىيەتتىكى ھەقىقەتنى بىلىش ھېسسىيات جەھەتتە $\frac{5-1=4}{3+1=4}$ ، ئىقـ

ئىتساد جەھەتتە $\frac{6-2=4}{2+2=4}$ تەڭلىمە پەرقىدۇر .
يېقىنقى يىللاردىن بىرى مۇتەپەككۇرلار ، ئە-
دىبلەر ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى ، ئۇيغۇر خىسلەت-
لىرى ، ئىللەتلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى
يازدى ، ۋەھالەنكى بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى مىل-
لىي مەدەنىيەتنىڭ مەنپەئەت قەۋىتىدىكى چۈشەنچە-
لەردۇر . ۋەھالەنكى ، بۇ چۈشەنچىلەر ئۇيغۇر مەدە-
نىيىتى قانداق شەكىللەنگەن ؟ ئۇنىڭ دۇنياۋى مە-
دەنىيەت سېلىشتۇرمىسىدىكى نىسپىتى زادى قاند-
چىلىك ؟ كەلگۈسىدىكى مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىيات
قىسمىتى قانداق بولىدۇ ؟ دېگەن مەسىلىلەرنى چۈ-
شەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ .
شۇڭا ، كەمىنە مۇشۇ مەسىلىلەرگە جاۋابەن
بايان قىلماقچى .

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى مىڭ يىللىق
تارىخىنى ئەسلىسەك ، نوقۇل ئىسلامىيەت مەدەنى-
يىتى دېگىلى بولمايدۇ . بولۇپمۇ كىدان (12 ـ
ئەسىر) ، موڭغۇل (13 ـ 15 ـ ئەسىر) ، مانجۇ
(18 ـ 20 ـ ئەسىر) دەۋرىدە كاتولىك ، خرىستى-
ئان دىنلىرى ، بۇرۇنقي بۇددا ۋە مانى دىنلىرى
قالدۇقلىرى بىلەن قوشۇلدى ۋە ئالاھىدە مەدەنىيەت
ئىدىلوگىيىسىنى ھاسىل قىلدى . مەسىلەن ، مەش-
ھۇر نەۋائىي ، مەشرەپ ۋەكىللىكىدىكى كلاسسىك
غەزەللەردىكى ئىشىق مەزمۇنلىرى ئەرەپ (سۈننى)
ئىسلام شەرئىتىگە ئىسيانى ئامىللارنى يوشۇرغان .
ئىشىق مەزمۇنلىرىدىكى ئىلاھى مەنزىل ، ماتېما-
تىك تەڭلىمىنىڭ بەدىئى (جىنسىي تاناسىپ) ۋە-
كىللىرىدىن غېرىپ ـ سەنەم ، تاھىر ـ زۆھرە ،
ۋامۇق ـ ئۇزرا قاتارلىقلار ئەرۋاھىدا گەۋدىلەنگەن
بولسىمۇ ، لېكىن ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلەردىكى
ئىستېمال ، ئىختىرا تەڭلىمىسىدىكى مۇتلەق مەنبە
ۋە يەكۈنلەرنى ئېچىپ بېرەلمىگەن .
20 ـ ئەسىردىن باشلاپ يېڭى مەدەنىيەت ھە-
رىكىتىدە زىيالىلار دېگەن بىر قاتلام شەكىللەندى .
بۇلار ئاساسەن ياۋروپادىن تارقالغان نەزەرىيىۋى ئە-
دىبىلەرنى تەدبىق قىلدى . شۇنىڭ بىلەن بىر پۈ-
تۈن مىللىي مەدەنىيەت مەيدانىدا زىيالىلار ۋە ئى-
لاھلار (كەمىنە ئەنئەنىۋى دىندارلارنى ئىلاھلار دې-
يىشىدىكى سەۋەب ـ ئۇلار كۆپىنچە ئۆزىنىڭ سۇب-
يېكتىپ قاراشلىرىنى خۇدا ۋە مۇقەددەس كىتاب
ئىبارەتلىرى بىلەن قوشۇپ ، ئەمەلىيەتتە سۇبيېك-
تىزىمنى ئاساس قىلىدۇ) دېگەن ئىككى تەرەپنى
ھاسىل قىلدى . زىيالىلار تەرەپ ئاساسەن ھازىرقى
ئىدارە ئورگانىدىكى كادىرلار ، خادىملار ، ھەر دەرى-
جىلىك مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلار ؛
ئىلاھلار تەرەپ دېھقانلار ، تىجارەتچىلەر ، ئىشسىز-
لار . ئالدىنقى تەرەپ زامانىۋى دېگەن ياۋروپا ، ئا-
مېرىكا تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ، ئىستېمال ، ئىختىرا
نەتىجىلەرگە ھەۋەس قىلسا ، كېيىنكى تەرەپ ئە-
رەپ ، ئىران ، پاكىستان ، ھىندىستان تۇرمۇش ئۇ-
سۇلىغا ، ئىستېمال ، ئىختىرا نەتىجىلىرىگە ھەۋەس
قىلىدۇ . بۇلار كۆپىنچە ئوتتۇرا ئەسىر دەرىجىسىدە
توختاپ قالغان . شۇڭا ، نۇرغۇن مەسىلىلەر لاتىن
تىلىدىن كىرگەن ئۇقۇملارنى ئەرەپ ، پارس تىلى-
دىن ئۆزلەشكەن ئۇقۇملارنى شەرھىلەش مەجبۇرى-
يەتلىرىنى ھاسىل قىلغان . مەسىلەن ، پرولېتارى-
يات دېگەن نېمە ؟ بۇ ئەرەپ تىلىدىكى ۋەھدە دىل
ۋۇجۇتلار دېگەنلىك . بۇ ئۇيغۇرچىدا پانىلار ، پانى-
لىق يولىنى تۇتقۇچىلار دېگەنلىك بولىدۇ . موئ-
مىن دېگەن نېمە ؟ تەڭلىمىنى كۆرگەنلەر . كوفىر
دېگەن نېمە ؟ تەڭسىزلىكتە تۇرۇپ قالغانلار ، دې-
مەك . ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىق-
لاشتا يەنىلا دۇنياۋى مەدەنىيەت ئېقىمىنىڭ مىڭ
يىلدىن بۇيانقى ئومۇمىي ئەھۋالىدىن ئايرىلىشقا
بولمايدۇ .
دۇنياۋى مەدەنىيەت گەرچە مۇتلەق ۋە ئوبيېك-
تىپ ھەقىقەتنى بىلىش ۋە تۈزۈملەشتىن يەكمۇ
يىراق بولسىمۇ ، نىسبى ھەقىقەت ئامىللىرى تە-
رەققىيات تۈرتكىسى بولدى . مەسىلەن ، تەپەككۇر-
دىكى يەر مەركەز تەلىماتىدىن قوياش مەركەز تەلىما-
تىغا كۆچۈش ، ئاندىن سامان يولى ، ئالەملىك بوش-
لۇق چۈشەنچىلەرگە كۆچۈش تەبىئەت دۇنياسىنى
ئۆزگەرتىشتە ئىنسان مۈشكۈلاتلىرىنى ھەل قىلغۇ-
چى سانائەت ۋە تېخنىكا كەشپىياتلىرى ، تىراكتور-
لار ، ماشىنىلار ، پويىز ، پاراخوت ، ئېلېكتر ، ئې-
لېكترون ، ئىنتېرنېت ئىختىرالىرى ، گىناد ۋە
كىلون چۈشەنچىلىرى قاتارلىقلار . بۇلار مۇتلەق
ھەقىقەت تۈزۈملىشىدىغان كەلگۈسى جەننەتتەك
دەۋرلەر ئۈچۈن زۆرۈر .
ئەپسۇسكى بۇنداق ئىختىرالار ئاساسەن دېگى-
دەك ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن چىقتى ، ئاسىيالىقلار
ۋە جۈملىدىن بىزنىڭ زىيالىلىرىمىز ئۆگىنىشكە
ھەۋەس قىلدى .
«ھەقىقەت ـ قانائەتلەنگەن مەنپەئەت» دېگەن
تەدبىر بويىچە ، مەۋجۇت تارىخى باسقۇچتىكى قانداق
ئىدىيىۋى ئەخلاقلار نىسپى ھەقىقەت بولىدۇ ؟ دې-
گەن مەسىلىمۇ مۇھىم . چۈنكى بۇ جەھەتتىكى توغ-
را سېلىشتۇرما تەرەققىيات تۈرتكىسى بولىدۇ . بۇ
جەھەتتە ئىلماش / ئىسراپ كەسرى نەقىل بىلەن
ئىنساپ ۋە ئېھسان دېگەن كەسرى نەقلىنى سې-
لىشتۇرايلى . قۇلايلىق ئىقتىساد ، ھېسسىياتى
ئىمكانىنى ئىگىلەپ باي بولغان بىر كىشى ھارامدىن
ئىلماپ يۇرۇپ تاپتى ۋە ئۇنى ئىشرەتتە ئىسراپ
قىلدى دېسەك ، باشقا ئىلمىغۇچى ۋە ئىشرەتكە
ئىسراپ قىلغۇچى خار كىشىلىرىنىڭ ھەسەت ۋە نەپ-
رەتلىرىنى قوزغايدۇ . بۇزغۇنچىلىق ئەپسۇنلىرى
ۋە ئۇنىڭ بىئورادىئولوگىيىلىك دولقۇنلىرى باي
كىشىنى نامەلۇم كېسەلگە ، ئاخىرى ئەجەلگە گى-
رىپتار قىلىدۇ . بۇ دەۋرى ئايلانما تارىختىكى سى-
نىپى (دىنىنى) ئۆرۈش سەۋەبلىرىدۇر . ئەگەر
بىر كىشى ھالالدىن باي بولدى ۋە ئىستېمالدا ئىنى-
ساپ قىلىپ بايلىقنى كۆپەيتتى ، ئاندىن ئېھتىيا-
جىدىن ئاشقان قىممەتنى باشقا نائىلاج خار كىشىگە

ئىقتىسادى، ھېسسىيات جەھەتتە ئىھسان قىلىپ، ئۇنىڭمۇ مۇۋاپىق ئىمكان ۋە ۋىجدان تېپىشىغا ۋە يېڭى ساھەدە ئىقتىسادى، ھېسسىيات باي بولۇشىغا سەۋەب بولدى دېسەك، بۇنىڭدىن دوستلۇق، قېرىنداشلىق مېھرى ھاسىل بولىدۇ. بۇ نىسپى ھەقىقەت بولىدۇ. يەنى ھەر ئىككى تەرەپ بىر ــ بىرىدىن قانائەت ھاسىل قىلىدۇ. ئىنساپ ۋە ئىھسان دەرىجىلىرىدە تېخىمۇ ئېگىزگە ئۆرلەيدۇ. مەسىلەن، دۇنيا بانكىسىنىڭ نامرات رايونلارغا ئۆسۈمسىز قەرز بېرىشى، ھىممەتلىك كىشىلەرنىڭ قىيىنچىلىقتا قالغانلارغا ياردەم بېرىش مۇشۇ جۈملىگە مەنسۇپ.

جىنسىي (ئائىلە، نىكاھ، توي ــ تۆكۈن) كاتېگورىيىدىكى نىسپى ھەقىقەتكە كەلسەك، بۇ يەردىكى ھەقىقەت، ئادەم، ھاۋا، يۈسۈپ ــ زۇلەي، تاھىر ــ زۆھرا داستانلىرىدا كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خىلاپەتلەر، خىيانەتلەر، جىنايەتلەر مەدەنىيەتتىكى جاھالەت بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ھېسسىيات تەڭسىزلىك ئىقتىسادى تەڭسىزلىكلەرنى، مەسلىھەت چىيى، توي چايلىرى قاتارلىق ئىقتىسادى مۇناسىۋەتلەر ئېلىۋېلىش رىقابەتلىرىنى ئەۋج ئالدۇرغان. تەڭسىزلىكنىڭ ئېلىس ئېزىتقۇسى ھېسابسىز نەسلى زەخمەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا، جىنسىي تاناسىپ توغرىسىدىكى بىلىش، ئىقتىسادي جەھەتتىكى ئىنساپ ۋە ئىھسان، ئائىلىۋى بەخت ــ سائادەت سەۋەبى قاتارلىقلارنى تونۇغان كىشىلەر قانچە كۆپەيسە، نىسپى ھەقىقەتنىڭ گەۋدىلىنىشى شۇنچە ئېنىقلىنىشىدۇ.

جىسمى كاتېگورىيىدە، بىزنىڭ بەدىنىمىزدىن ئىبارەت بۇ جىسىمدىكى تىراگىدىك ئاقمۇەتلەر كۆپىنچە ھېسلىرىمىزدا مۇقەددەس بىلگەن سىزىمىدىن كېلىدۇ. بەدەن، تۇپراق، دەرەخ، ھايۋان، كومپيۇتېر ماشىنا قاتارلىقلار ئىقتىدار دەرىجىلىرى مۆكۈنگەن مىكرو مەنىۋى دۇنيادۇر. بىز ھەر دائىم نۆلدىن باشلاپ بۇ مىكرو مەنىۋى دۇنيانى بىلىشكە ھەۋەس قىلىمىز. بىرىنچى كۆرۈنۈشتە، خۇددى غەلۋىرىدىكى بۇغداي، خەشەك ئايرىلغاندەك. ئىنسانلىق سۈپەتنى كۆرۈمىز. ئىككىنچى كۆرۈنۈشتە. سىزىم سۈپەتتە ئازراق نەمدەلگەن ئوت ئەلگەكتە تاسقالغاندا نەم كۆمۈلاچ بولغاندەك ئىنسانى بىرلىكنى، مېھرداشلىق قانۇنىنى ھېس قىلىمىز. ھېسسىي كاتېگورىيە جەھەتتە، «ئىلاھلار» نىڭ ئىدىيىسىدە ئىسلاھات ئۇندۇرمىسىنى ئىختىرا قىلىش ئۈچۈن بەزى دىنى ھىكايەتلەرنى تەپتىش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن «ئاللا ئادەمنى 40 كۈندە ياراتتى»، دېگەن بىر جۈملىنى ئالساق، بۇ 40 كۈننى تۆت مىلك يىل دېسەك پىرماندىن ئىنسانغا ئۆزگىرىش تارىخى كېلىپ چىقىدۇ ۋە تەڭرى ئىنساننى قەستەن گۇناھى ئەزەلگە تاشلاپ جازالىغۇچى ئەمەس، بەلكى، پىرماندىن ئىنسانغا ئۆزگەرتىش تارىخى باسقۇچلىرىدا ئىنسانى سۈپەتنى تەدرىجىي ئىختىرا قىلغۇچى، نىسپى ھەقىقەتنى بىلدۈرگۈچى، ئاندىن مۇتلەق ھەقىقەتكە يەتكۈزگۈچى دېسەك، بىرىنچىدىن ئەقىلنىڭ نامەلۇم تەڭلىمىنى ئېچىش خاراكتېرىگە، ئىككىنچىدىن تەدرىجىي تەرەققىيات قانۇنىنىڭ مۇقەررەرلىكىگە توغرا بىلىش (ھېس مەنتىق) ھاسىل بولىدۇ ۋە ئاندىن ئەخلاقى ھىكمەت: مەندە شىر، يولۋاسنى يەپ كەتكىدەك قەھرى كۈچ بولسىمۇ، ئىنسان دېگەن قېرىنداشقا گۈل ھىدىدەك رەھمى ھېرىش بار. بۇ ئىككى خىل (ئەخرەمدىن كۈچ بىلەن ئەخرەمەز ھۇش $\frac{4}{4}$ بالانىسلىقى بولىدۇ» دېگەن جۈملە سۇلايمان ئەڭگۈشتەرى بولىدۇ. ئاندىن قانۇنى ھېكمەت ــ دۆلەت خەلقنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ئېكولوگىيىلىك تەڭلىمە ھەرىكەتلىرى فىمىنى يەتكۈچى، ئېكولوگىيىلىك تەرتىپكە يېتەكلىگۈچى دېگەن جۈملە «ئىسكەندەر ئۇستۇرلاپ» بولىدۇ.

ھۆرمەتلىك خېرىدارىم.

سىز مەدەنىيەتتىكى ھەقىقەت نېمىلىكىنى نەزەرىيىۋى جەھەتتىن ئېنىق ھېس قىلغاندىن كېيىن، شۇنداق قارىسىڭىز دۇنياۋى تاغلار، دولقۇنلارنىڭ خىلاپى چىمىرلاشلىرىنى كۆرۈسىز. سىزدىكى شەخسىي نەزەرىيە بىلەن دۇنياۋى ئەمەلىيەت ئارىسىدا زىتلىق كۆرۈنىدۇ. قانداق قىلىشىڭىز كېرەك؟ ئۆمۈر قىسقا، قالمىغان كۆڭۈل چەكسىز، قانداق تاللاش كېرەك؟

٧ باب نىسپى ھەقىقەت مەۋقەسى

تۆۋەندىكى چۈشەنچىلەر تەجرىبىۋى تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر خاراكتېرىگە ئىگە.

مەسىلەن، ياۋروپالىق تەسەۋۋۇرىدىكى يورۇق نەرسە ئاسىيالىق تەسەۋۋۇردا تۇتۇق بولىدۇ. كۆز پەرقلىرىدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، $\frac{5}{3}$ نىسبەتلىك چوڭ مېڭە بىلەن $\frac{6}{2}$ نىسبەتلىك مېڭە ھۈجەيرىلىرى مىقدار سۈپىتىدە پەرقلىق بولىدۇ. ئەكسىنچە ئوتتۇرا مېڭە (پىرمانى خۇسۇسىيەت ئاسىيالىقتا $\frac{2}{6}$ نىسبەت، ياۋروپالىقتا $\frac{3}{5}$ نىسبەت بولىدۇ.) دېمەك، بىزنىڭ مىللىي تەرەققىيات يولىمىزدا كۆرۈنمەس تاغ دېڭىز دولقۇنلىرىدەك مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدۇ. نەپەسلەردىكى مىكرو زامان، ماكان تەڭلىمىسىنى ئۇنتۇپ قالساق، دولقۇنلاردا غەرق بولۇشىمىز مۇمكىن. بۇ يەردە ماركسىنىڭ قىزى يېنىغا قالدۇرغان «پەيلاسوپ بىلەن قولاقچى» دېگەن تەمسىل كېلىدۇ. توغرا بىلىش ھۇش، جىسمى كۈچ سەۋەبى بولىدۇ. شۇڭا، نەزەرىيىۋى مەنتىق ۋە مەنزىرە ئېنىقلانغاندىن كېيىن تەجرىبىۋى مەسىلىلەر دەقىقىلەپ، زەرىللەپ ئىمتىھان قىلىدۇ.

ئەرىش ئېگىزلىكىدەك تاغلار پەسەيسە، پەرىش چوڭقۇرلۇقىدەك ھاڭلار تىنىدۇ. قار، يامغۇر تەكشى ياغسا ئىدىر - يايلاقلارنى ئورمانلاردەك تەكشى يېشىللىق قاپلايدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك ھوقۇق، بايلىق ئېھرامى (ئۇچبۇلۇڭ) كېسەكلىرى (چېكىتلىرى) توقۇق. خارلىق ئېھرامى (ئۇچبۇلۇڭ) تەرەپكە چۆكسە كۆپبۇلۇڭ تەڭلىمە كۋادرات ھاسىل بولىدۇ. بۇ تەسەۋۋۇرنىڭ ئېلېكترونلۇق ھەرىكىتى سىزدىكى تۆت كېرىم بىلەن تۆت چىقىم تاناسىپلىقىنى راۋان قىلىدۇ. يەنى فىزىئولوگىيىلىك چىدام ۋە چىراي سەۋەبى، تىۋىپ ۋە دورىلاردىن بىھاجەت بولۇسىز.

سىزگە مەلۇم بولغان مۇتلەق ھەقىقەتنىڭ بەدىئى مەنزىرىسى سىزگە خۇددى يىراق ۋە غايىپ سەكەتتىپ يۇلتۇزدەك «خام خىيال» نەزەرىيە بولسىمۇ، ئۇ سىزگە چوڭقۇر ۋە قىممەتلىك ھوش بولىدۇ. مەسىلەن، سىز ئادەتتىكى ساددى چۈشەندىكى كىشى بولسىڭىز، چوڭقۇر تۈندە چۈش كۆرۈپ. چۈشىڭىزدە غەزەپلىك يولۋاس، بۆرى ھەتتا تۈگە، بۇقا ۋەياكى ئىت خىرىس قىلسا، قورقۇپ «قارا باستى» دېيىشىڭىز، ھەتتا سىرنى ئۇقماي ئەبەدى ئۇخلاپ قېلىشىڭىز مۇمكىن ئىدى. ۋەھالەنكى سىزنىڭ ئەقلى ھۇشىڭىز كۈندۈزى ئەنە شۇنداق يىرتقۇچنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇۋلايدىغان سەكەتتىپسىمان ھۇشنى بوشۇرغانلىقىڭىز ئۈچۈن، بۇ ھوش چۈشىڭىزدە سىزنى ئەشۇ قارا باسىدىغان قورقۇنۇشلۇق مەنزىرىدىن ئېلىپ چىقىدۇ. يەنى خۇددى كالا يولۋاسنى كۆرۈپ قاچقاندەك، چۈشىڭىزدىكى يولۋاس سىز «ئەھرىمەننى كۆرۈپ قېچىپ كېتىدۇ». سىز بۇنىڭدىن ئەشۇ قۇرۇق نەزەرىيىنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلىسىز.

زامانىمىزدىكى دېموكراتىك ئىدىيە ۋە «ئىنسان ھوقۇقى» توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر نەزەرىيىدە بولسىمۇ نىسپى ھەقىقەتنى گەۋدىلەندۈرگەن تارىخىي ھادىسىلەردىن بىرى. نېمە ئۈچۈن؟

دېموكراتىزىم ۋە ئىنسان ھوقۇقى توغرىسىدىكى نەزەرىيە ئىنسانلارنىڭ ئىستېمال ۋە ئىخترا ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ھەتتا بۇنداق ئەركىنلىك ۋەزىيىتىدە بىراۋ يەنە بىرىسىنىڭ ئىستېمال ماتېرىياللىرىنى (مېلىنى، جېنىنى) ئېلىۋېلىش ئەركىنلىكى، ئېلىۋېلىشقا قارشىلىق ئەركىنلىكى يەنى خاتالىشىش ئەركىنلىكى، جازالىنىش ئەركىنلىكى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

گەرچە بۇ مەنىدىكى ئىستېمالىزىم (ئوت چۆپنىمۇ، ئوتخورنىمۇ ئىستېمال قىلىدىغان ئىنساپسىزلىق) مۇتلەق ھەقىقەت مەنتىقى ۋە مەنزىرىسىدىكى ئىستېمالىزىمغا خىلاپ بولسىمۇ، ئىستېمالىستىك بىلىش تەرەققىيات ئەمەلىيىتىدە ئەسلى ھەقىقەتنى بىلىشنىڭ ئىبرەتلىرى (ئاچچىق ساۋاقلىرى) رىغبەتلىرى (پۇشماندىن كېيىنكى بىشارەتلىرى) قىممىتىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈندۇر.

تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ئالدى مىسالىدىن كۆرۈش مۇمكىن، بىرەر ئىت ياكى مۈشۈك (ئۇلار ئەسلى گۆشخور مەخلۇق) ئالدىغا بىرەر نان، سەل يىراققا بىرەر تال سۆڭەك قويۇلسا، ناننى پۇراپ پۇشقۇرۇپ سۆڭەككە قاراپ ماڭىدۇ ۋە ئۇنى غاجىلايدۇ. بۇنداق تاللاشنى ئۇلارنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارى بەلگىلىگەن. خۇددى شۇنىڭدەك ئىنسانلارغىمۇ يىرتقۇچ گۆشخور مەخلۇق كاۋاپلىرىنى ئىستېمال قىلىش ئىمكانى بولغاندا ئىدى. لەڭمەن، پولۇ، مانتۇ، سامسا قاتارلىق ماتېرىياللىرىدىن شورىكىنىپ ئىستېمال قىلمايدىغان ئىستېمال ستىخىيەسى كۆچەيگەن بولاتتى.

دېمەك، دېموكراتىك ئەركىنلىك ۋە ئىنسان ئىستېمال ۋە ئىخترا ھوقۇقى ئەشۇنداق غايىۋى مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش ھوقۇقىنىڭ تارىخىي شەرتلىرىدۇر. بىلىش تەرەققىياتىدىكى زامان مەنتىقىدىن ئەسلىسەك، بۇنىڭدىن تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىل ئىلگىرى «ئادەم، ھاۋا» ھېكايىتىدىكى بۇ مېۋىنى يېمە!» دېگەن ئاگاھلىق ئىخترا قىلىندى دېسەك، مىلادى 2000 - يىلى بۇ «ئوتخورنىمۇ يېمە!» دېگەن چۈشەنچە كېلىپ چىقتى. كىم بىلىدۇ، يەنە مىڭ يىلدىن كېيىن، ئاندىن دىنى ئەقىدە خاراكتېرىنى ئېلىشى مۇمكىن. ئېسىمگە كېلىۋاتىدۇ. 1975 - يىللىرى ئىدى، يېزا خىزمىتىدە بىر يېزىدا يۈرەتتىم، بىر قېرى جوۋازچى قىرى بىلەن مۇڭدىشىپ قالدىم. بوۋاي ھېكايە سۆزلەپ: بىر كۈنى مۇسا ئەلەيھىسسالام كېتىپ بارسا، بىر قۇچقاچ ئۇچۇپ كېلىپ: ئى مۇسا، مېنى لاچىن قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ. قۇتقۇزغىن، دېدى. مۇسا قۇچقاچقا، ئۇنداق بولسا يېڭىمگە كىرىۋالغىن، دېدى. قۇچقاچ مۇسانىڭ يېڭىگە كىرىپ مۆكۈندى. ھايال ئۆتمەي لاچىن كېلىپ: ئى مۇسا قۇچقاچنى ماڭا چىقىرىپ بەرگىن دېدى، مۇسا لاچىنغا: ئى لاچىن، قۇچقاچنى يېمىگىن. ئۇنىڭ ئورنىغا يوتامدىن گۆش كېسىپ بېرەي، شۇنى يېگىن، دېدى. لاچىن مۇساغا: ئى مۇسا، خۇدا ماڭا سىنىڭ گۆشۈڭنى ئەمەس، بەلكى قۇچقاچ گۆشىنى رىسىق قىلىپ بەرگەن دېۋىدى، مۇسا تىڭرقاپ تۇرۇپ قالدى. شۇ چاغدا قۇچقاچ مۇسانىڭ يېڭىدىن چىقىپ قېچىپ كەتتى. لاچىن قۇچقاچنى قوغلاپ كەتتى، دېگەن ئىدى. ئەمدى ئەسلىسەم، جانلىقلارنىڭ ئىستېمال تەرتىپى توغرىسىدىكى چۈشەنچە ماڭا مەنسۇپ ئىختىرارى چۈشەنچە بولماستىن، ئەسلىدە تارىخ تۇزاڭلىرىدا كۆمۈلۈپ قالغان ھەقىقەت جەۋھەرلىرى ئىكەن. بۇنىڭدىن سىزگە ئىبرەت شۇكى، بىرەر ئاددى ھېكمەتنىڭ ئەسلى مەنىسىنى بىلىش ئۈچۈن خېلى ئۇزۇنغىچە تەجرىبىۋى تەپەككۇر جەريانى كېرەك ئىكەن.

VI باب تەرەققىياتنىڭ سىرى

دېڭ شياۋپىڭ ماركسىزم خەزىنىسىدىكى

«تېخنىكا بىرىنچى دەرىجىلىك ئىشلەپچىقىرىش (ئىختىرا) كۈچى» دېگەن ھۆكۈمنى تەكىتلىگەندىن كېيىن جۇڭگونىڭ 20 يىللىق ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش ئەمەلىيىتىدە غايەت زور ۋە تېز ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ماكانىمىزدىكى كىشىلەرنىڭ ئەقىل كۆزى ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى سانائەت ۋە تېخنىكا نەتىجىلىرىگە تىكىلدى ۋە سانائەت تېخنىكا ئۇچۇرلىرىغا ھەۋەس كۆچەيدى. ئەمما بۇ ئەقىل كۆزى تېخىمۇ ئىچكىرى بىر پەردىدە كۆرەلمىگەن بىر تەرەپ مەۋجۇت ئىدى. «بىرسە دېگەن ئون مىسقال» دېگەن ماقال بويىچە ئەشۇ بىرىنچى درىجىلىك دېگەن ئۇقۇمنى ئىچىدىكى مىكرو ئون خانىلىق بىر سان قىلساق، ئەشۇ بىرىنچى دەرىجىلىك تېخنىكىۋى كۈچ (ئوتنىڭ) ئىچىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك ھۇش ئىسسىمىسسكىۋى سىزىم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئىسسىمىسكىۋى ھۇش ـ قەدىمكى زەردۇش رىۋايەتلىرىدىكى ئەخرى مەز (يۇرۇق) خىرەمەن (سوغۇق) نىڭ $\frac{4}{4}$ بالانسلىقى دېمەكتۇر.

بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىستېتىكا نوقۇل مەنىۋى ئىستېمال ھەۋەسلىرىلا ئەمەس، بەلكى چىداملىق، چىرايلىق، ئىختىرالىق ھەۋەسلەردۇر.

مەلۇمكى، ھەرقانداق تېخنىكىلىق ماتېرىيال ـ ئاددى ئۇسكۇنىدىن، ئالىي كومپيۇتېرغا قەدەر مىنرالى مەدەنىلىك قۇرۇلما. ئالدى بىلەن تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇردىكى خىيال ـ ئارزۇ، پىلان، ئىشخېما تەرىقىسىدە ھاسىل بولىدۇ. مۇشۇنداق، خام خىيال باسقۇچىدىكى قۇرۇلۇش ئىلمى ئىسمەمىكلىق بولىدۇ. يەنى ئىنسان جىسمىدا 8 خىل ئەكس تاناسىپ بالانس كەلگەن فىزىئولوگىيىلىك كۈچ، ھۇش تەڭلىمە ھالىتىدە، ئاندىن تەبىئەتتىن كىرگەن ئىنزلار رەتلىنىپ، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ ئىچكى ئىختىراسى بولىدۇ. بۇ يەردە $\frac{5}{3}-\frac{6}{2}$ پەرقلىرىنى كۆرسەتكۈچى غەرب رەسىملىرى بىلەن شەرق رەسىملىرىدىكى ئالاھىدىلىكنى ئەسلەشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن غەرپ رەسىملىرىدە مەنزىرە قىياپەت خۇددى فوتو سۈرەتكىدەك ئېنىق ۋە سۈزۈك، شەرق رەسىملىرىدە مەنزىرە ۋە قىياپەتلەر ئاددى ماۋزۇلۇك قەلەم ۋە تۇتۇق رەڭلەرنىڭ ئىزنالىرىدىن ئىبارەت. بۇ نېمە ئۈچۈن بۇنىڭدىن تېخنىكىۋى ئىمكاندىن باشقا ئىستېتىك ۋىجدان پەرقلىرى مەۋجۇت. بۇنىڭدىن يەنە غەرپلىك بىلەن شەرقلىقنىڭ كۆز پەرقىنى ھېس قىلىمىز ۋە غەرپلىق كۆزىنى ئىختىرا قىلغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى نېمە، شەرقلىق كۆزىنى ئىختىرا قىلغان تەبىئەت، جەمئىيەت ھادىسىلىرى نېمە؟ بۇ يەردە ئىختىراغا نىسبەتەن قىزغىن ئىشقى ھارارەت، جىنىنى تىكىشتىن يانمايدىغان خاراكتېرى دەرىجىلىرى گەۋدىلىنىدۇ. غەربتە بىرەر سەنئەت ۋە زىننەت بۇيۇمى بىرەر زاۋۇت، مەيدان قىممىتىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى غەرپلىك ئەشۇ سەنئەت ۋە زىننەت بۇيۇمىنىڭ ھەممىدىن قىممەتلىك جان ئۈچۈن قۇۋۋەت ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكىدۇر.

ئىسسىستېتىك مەرىپەتنىڭ ئىككى قاتلىمى بار. بىرى دەل تېخنىكا ساھەسىدىكى ئىستېمالىزمنىڭ باشقىلارنىڭ ئىختىرارى كەسىپى ماتېرىياللىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، «تېخنىك» دېگەن ساختا ئۇنۋان، شۆھرەتپەرەسلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئازاب سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن، سائەت ياساشنى چالا بىلىدىغان «تېخنىك» سائەت ياسايمەن دەپ پو ئاتتى. قېنى ياسا دېسە، ياسيالماي جاپا چېكىدۇ. يالغان ياساپ ساتسا خېرىدارلار مەسخىرىسىدىن زەربىگە ئۇچرايدۇ. يەنە بىرى مەدەنىيەت ۋە مەنىۋىيەتتىكى بەختلىك بولۇش سىرلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ.

تەبىئەت دۇنياسى تولىمۇ چىرايلىق مەنزىرەلەر دۇنياسىدۇر. تۆت تادو: ئاپتاپ، شامال ياسىغان ھەيۋەتلىك ۋە بەكمۇ سەلتەنەتلىك مەنزىلەرنى ئىنسانلار ئەبىدى ياسيالماسلىقى مۇمكىن. قايسى بىر ھەيكەلتاراش نازۇك چېچەكلەرنىڭ ئۆزىنى ياسيالامدۇ؟ قايسى ئۇپتىك سىڭلىغان شەبنەملەردىكى چىمىرلاشلارنى ياسيالايدۇ؟ لېكىن ئۇ دائىم بۇزۇلۇش ۋە ئىنسانلارنىڭ سۇنئىي بۇزۇش قىسمەتلىرىدىن خالى ئەمەس. مەلۇم مەنىدە ئىستېتىك قاراش ئەنە شۇنداق گۈزەللىكنىڭ بىھۇدە بۇزۇلۇشلىرىدىن ھەسرەتلىنىش تەرىقىسىدە كېلىپ چىققان يىلتىزدۇر. ئاندىن ئىستېتىك قاراش يوقالغان ۋە يوقىلىدىغان گۈزەللىكنى ساقلاش، جارى قىلىش غەيرەتلىرى تەرىقىسىدە كېلىپ چىققان. مەسىلەن نەھىل (ھەسەل ھەرىسى) باھاردىكى چېچەكلەرنى كۆرگەندە شاتلىنىپ بازاردەك جانلىنىپ كېتىدۇ. بۇ ئۇنىڭدىكى ئىستېتىك ھېس، چېچەكنى داغلىماقچى بولغان چىۋىنلەرنى قوغلاپ چاقماقچى بولىدۇ. بۇ ئۇنىڭدىكى مىستىك ھېس. مۇشۇ مىسالدىن ئالغاندا ھەسەل ھەرىسىدىكى شىر نەھىللىرى ئىستېتىك خاراكتېر، ھەسەل چىقىرىشى تېخنىكىلىق خاراكتېر.

دىن تارىخىدا ئىلاھلار «ئۇ دۇنيادىكى جەننەت» تەسەۋۋۇرلىرى بىلەن ئىنسانلارنى تەرەققىيات ۋە پاراغەتكە ئىلھاملاندۇرماقچى بولغان. «ئۇ دۇنيا» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئىككى قەۋىتى بار. بىرى مەنىۋى چوڭقۇرلۇق، بىرى كەلگۈسىدىكى زامان، ماكان. بىرىنچى مەنىۋى چوڭقۇرلۇق ئىسمىستىك خاراكتېرگە ئىگە. دىققەت قىلىڭ، كىشىلەر رەڭدار چۈشلەرنى كۆرىدۇ. بۇ رەڭلەر نەدىن كېلىدۇ؟ بۇ دەل تىرىدىكى پىگمېنتلەرنىڭ ئېلېكترونلۇق كۆيىشى نەتىجىسىدۇر. شۇڭا، مەدەنىيەت رەڭلىرىنىڭ مەنبەسى مەنىۋىيەت رەڭلىرىدۇر. سۈزۈك سۇ ئاقىدىغان، سۈت ئاقىدىغان، ھەسەل ۋەمەي ئاقىدىغان ئېرىقلىرى بولغان، ئاجايىپ چارباغلىرى، ھۆرى كىلمانلىرى، نەغمە ناۋالىرى

بولغان جەننەت ئەسلىدە ئىستىمالىستىك تەسەۋۋۇر
ئىدى. خوش ئەشۇ ئېرىقتىكى سۇلار، سۈتلەر،
ھەسەل ۋە مەيلەر، باغلاردىكى دەرەخلەر، چېچەك-
لەر، نەغمە ـ ناۋا، ھۆرى ـ غىلمانلار ـ پەرىشتى-
لەرنىڭ ئۆزى نېمە؟ ئىنسان قېنى، جېنى سەرپ
بولىدىغان ئىختىرار قۇرۇلمىدۇر. بۇنداق جەننەت-
سىمان مەنزىيەت مەدەنىيەت شەكلىگە كىرىش ئۇ-
چۈن ئىنسان جىسىملىرىنى، سېزىملىرىنى بەدەل
قىلىدۇ. خۇددى بىر ياخشى كىشى مېڭىشى ئىچە-
دىكى لەززەتلىك مەنزىرەتنى يەنە بىر كىشى مېڭى-
شى كۆچۈرۈپ ئالالمىغاندەك، ئىختىراغا مەنسۇپ
جەننەتنى يەنە بىر ئىستېمال كۆچۈرۈپ ئالالمايدۇ.
دىنى تىل بىلەن ئېيتقاندا. ئەگەر ئاللاجەننەت قۇر-
ماقچى بولسا، چوقۇمكى ئۇنى جەننەت ئەھلىنىڭ
ئۆزىنى ماتېرىيال قىلىپ قۇرىدۇ. بۇنداق ئىسمە-
سىكىدا مېھنەت ئەھلى باغ ياراتسا، ئۇنىڭدا ئىش-
رەت ئەھلى سەيلى قىلىدىغان ئىش بولمايدۇ. چۈن-
كى ئىختىراۋى مېھنەت ئىقتىدارى بىلەن ئىستې-
مالنى ئىشرەت ئېھتىياجى مۇتلەق تاناسىپ تانسىپ-
سىزلىق لەززەت سەۋەبى ئەمەس، بەلكى رەھمەت
(ھەسرەت) سەۋەبىدۇر. چۆلدە ئىچكەن سۇ بىلەن
ئۆيدە ئىچكەن سۇنىڭ تىنى ئوخشاش ئەمەس.
دېمەك، چىرايلىق ئىسىمسكا چىداملىق تېخ-
نىكىنىڭ سەۋەبىدۇر.

VI باب مۇناسىۋەتلىك دىئالوگلار

سوئال: سىز دېگەن مۇتلەق ھەقىقەت ئەمەل-
لىشىدىغان ئەشۇ غايىۋى كەلگۈسىنىڭ كوممۇنىزم
تەلىماتى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ؟
جاۋاب: كوممۇنىزمغا ئىخلاسىم بار. خۇددى
«تەۋرات» ھېكايەتلىرىدىن مەلۇم بولغىنىدەك،
مۇسا پەيغەمبەرگە ۋاكالىتەن تەركىنىپ قىلغۇچى
ھارون دېگەن قېرىندىشى بەزىدە مۇسانىڭ ئىچكى
رەنجىشلىرىگە سەۋەب بولغاندەك ھەتتا ماركس بى-
لەن ئېنگېلس ئارىسىدىمۇ مۇتلەق ماس كەلمەس-
لىك بولغان. بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس. بىز ھەم-
مىمىز تەپەككۇردىكى تەلەپپۇز قىلالماسلىق ھاد-
سىلىرىنى دائىم كۆرۈپ تۇرىمىز. مەن كۆرگەن
ماركس ئەسەرلىرىدىن «كاپىتال» دىكى، «فىير
باخ توغرىسىدا تېزىسلار»، «سىياسىي ئىقتىساد
تەنقىدى» ئەسەرلىرىدە ئىنسانىيەتنىڭ سىرلىق مە-
سىلىلىرى ئىقتىساد قانۇنلىرىدا خېلى تەپسىلىي
بايان قىلىنغان. ئەپسۇسكى، ماركس ھېسسىيات
قانۇنلىرى بويىچە بايان قىلىشقا چەكلەنگەن. مۇن-
داقچە ئېيتقاندا، ماركس ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنىڭ
كۆچۈشلىرىنى كۆرگەن. ئەمما، دېڭىزدىكى چە-
مىرلاش سىرلىرىنى كۆرۈشتە چەكلەنگەن.
كەمىنە ئوتتۇرىغا قويغان مۇتلەق ھەقىقەت يە-
نى ئىستېمال، ئىختىرا بالانىسلىقى ئومۇمىيەت
بولغان ئەشۇ كەلگۈسى مەنزىرە توغرىسىدىكى تە-
سەۋۋۇر دەل دېڭىزدىكى يۇلتۇز چىمىرلاشلىرىدۇ.

پەرەز قىلايلى:
كەلگۈسىدە يەر شارىدىكى ئىنسانىيەت ھەممى-
سى خۇددى نەھىل (ھەسەل ھەرىلىرىدەك) تەبى-
ئەت دېگەن چېچەكلەر ئۈستىدە ھەسەل (جەمئى-
يەت) ئىختىرا قىلماقتا ۋە بۇ ئىختىرانى ھاياتلىق-
نىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى دېگەن ئىمان ئىخلاسى
بىلەن مەشغۇلات قىلىدۇ دېسەك، ئەشۇ نەھىل
(ھەسەل ھەرىسى) دەك فىزىئولوگىيە، پسىخولو-
گىيە قانداق شەكىللىنىدۇ؟ مانا مۇشۇ نۇقتىدا
«ئىنسانىيەت پەقەت گۆشخور مەخلۇق گۆشىنى كا-
ۋاپ، قېنىنى شاراپ قىلىپ ئىستېمال قىلىدىغان
بولۇش كېرەك. ئاندىن قان سۈپىتىدە ئاتوم يادرو-
سىدەك ھارارەت ئۇنى خاھلىسا ئۇچىدىغان خاھلىسا
قونىدىغان ئىمكانغا ئىگە قىلىدۇ ۋەياكى جەننەت
تەسۋىرىدىكى ئەركىن كىلمانلار بولىدۇ. ئىنسانى-
يەتنىڭ ئەشۇ نەھىل ھاياتىدىن ئارتۇق ئارزۇ ئار-
مانلىرى مەۋجۇتمۇ؟
سوئال: ئەشۇ خام خىيال يۈز يىل جەريانىدا
بەربات بولدى. ئەشۇ خام خىيالدىكى دۇنيانى قان-
داق قۇرۇش مۇمكىن؟
جاۋاب: ئالدى بىلەن ئەشۇ خام خىيالنىڭ
ئۆزى بەكمۇ قىممەتلىك، بۇ خام خىيال ئىسىمس-
تىك ۋىجداندىن تېخنىكىۋى ئىمكان تۇغۇلىدۇ.
ھازىرقى دېموكراتىيە تەرەققىي قىلغان ئەل-
لەرگە قاراڭ:
① ئېلېكترو ماگنىت دولقۇنلىرى ئارقىلىق
شامال بۇلۇتلارنى تەڭشەيدىغان، قار ـ يامغۇرلۇق
بۇلۇتلارنى قاقاس ئىقلىملارغا كۆچۈرۈپ، قار ـ
يامغۇر ياغدۇرۇپ، ئورمانلىق ۋە يايلاقلارنى كۆپەي-
تىدۇ. كومپيۇتېرلىق دوگاتلار، كىرانلار، بى-
يوكراتلار ئارقىلىق دەريا ـ ئۆستەڭلەرنى رەتلەي-
دۇ. بۇ ئورمانلار ۋە يايلاقلاردا ئوتخور مەخلۇقلار-
نىڭ «جەننىتى» ئىختىرا قىلىنىدۇ. ئاندىن ئې-
لېكترون كونترول ئۈسكۈنلىرى ئېسىلغان گۆش-
خور مەخلۇقلارنىڭ پىلانلىق ئىستېمال قىلغۇچى
تەرتىۋى ئىختىرا قىلىنىدۇ. ئاندىن ئىنسانلارنىڭ
ئەشۇ گۆشخور جىسىملىرىدىن ياسالغان «ئاز ـ
ساز» ئىستېمال بويۇملىرى ئىختىرا قىلىنىدۇ.
② پۈتۈن مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت ھەرىكىتىدە
مۇشۇنداق نىشان خۇددى دىن ۋە پەن مەسىلىلىرى-
دەك تەرغىپ قىلىنىدۇ.
سوئال: ھازىرقى دۇنياغا، جەمئىيەتلەرگە،
شەخسىيەتلەرگە ئۇلاردىكى جاھىلىيەت ھادىسلىرىگە
قاراپ كىشى ئۈمىدسىزلىنىدۇ. ھەتتا يەر شارى
تەسادىپىي پارتلىغان ئاتوم ئامبىرى تۈپەيلىدىن گۇم-
ران بولارمىكىن؟ دەپ قالىسىز. بۇنىڭغا قانداق
قارايسىز؟
جاۋاب: كەمىنە يېقىنىدا ئەخرەمەن كۆچ بى-
لەن ئەخرەمەز كۈچىنىڭ مۇتلەق بالانىسلىقى $\frac{4}{4}$
كەسىرى نەقىلىنى كۆرسەتكەن. بۇنى دۇنياۋى ئو-
مۇمىيەتكە تەدبىقلىساق، ئەشۇ جاھىل قەھرە غە-

زەپ قانۇنى مەۋجۇتلۇقمۇ؟ دېگەن سوئال چىقىدۇ. ئۇ قانۇنى. چۈنكى ئۇ، تەبىئەت جانلىقلىرىدىكى مەۋجۇتلۇقنىڭ ئىنسان جىسمىدىكى تىندورمىسى. مەسىلە ئۇنى يوقىتىش ئەمەس، بەلكى ئۇنى تەبىـ ئەتنى ئېچىشقا سەرپ قىلىش جەھەتتىكى مەرىپەت مەسىلىسى، مەسىلەن بىر غالجىر شىر يولۋاسنى يېڭىشتە ئۇنىڭدىن ھالقىپ قەھرى ھوشى (كۈچ) قىلىش لازىم. بىر ئىختىراۋى سىرنى ئاچمىغۇنچە قويمايدىغان يىلاندەك سەۋەب لازىم.

نۇرغۇن ھادىسىلەر ستىخىك ۋە خوراپى ئا- دەتلەردۇر. مەسىلەن، نۇرغۇن ئىستىمال ھەۋەس- كارلىرى مىھنەت ۋە خىزمەت ھەرىكىتىدىن قاچىـ دۇ. بۇ ھەرىكەتكە ھورۇنلۇق قىلىدۇ، ئەكسىنچە تەنھەرىكەت، تانسا قاتارلىق ئىستىمال ھەرىكەتلىـ رىگە ھەۋەسلىنىدۇ. زەڭ سالسىڭىز ھەر ئىككىسى ھەرىكەت.

گەپ نەدە؟ ئەشۇ مىھنەت ۋە خىزمەت ھەرىـ كەتلىرىگە، ئازادە ئەركىن ئىمكان بېرىلمىگەن. ھەرىكەت بەرىكەتكە مۇيەسسەر بولمىسا، ئۇ باشقا بەرىكەتكە قاراپ ھەرىكەتلەنمەك بولىدۇ. ئەگەر ئىـ جادى مېھنەت ۋە خىزمەت ئۈچۈن بەلكى يېڭى ئىختىرا ئۈچۈن ھەسسىلەپ مۇئاش، مۇكاپات بېرىـ لىدىغان تۈزۈم بولـا ئىدى. ئاندىن ئىنسان ھەرىـ كەتلىرىدىكى تامايىلىنىڭ نېمىلىكىنى ئېنىق كۆر- گەن بولاتتىڭىز.

سوئال: كلاسسىك دىنلاردىكى ئىنسانلارنى باشقۇرغۇچى خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەر قىممەتسىز بول- غاندىن كېيىن، ئىنسانلارنى قانداق كۈچ ئەشۇنداق غايىۋى مەنزىلگە مەجبۇرلايدۇ؟

جاۋاب: تاغنىڭ موزلىرى ئېرىپ تارام برلۇپ زېمىنگە سىڭىدۇ. بولاق چىقىدۇ. سۇلار پارلىنىـ دۇ. ھوقۇق ۋە بايلىق ئېھراھمدىكى ئىشلارمۇ شۇنداق. ئېغىر زولۇم ھايۋاناتلارغا، بۇزۇلغان ماـ شىنلارغا چۈشىدۇ. تەبىئەت ئېكولوگىيىسى بۇزۇ- لىدۇ. ئاپەتلەر ۋە ئۇرۇش ئىنسان ئەقلىنى چۈچۇ- تۇپ ئويغۇتىدۇ، مۇتەپەككۇرلار تەئەججۇپ كۆزلىـ رى بىلەن تەبىئەتكە زەڭ سالىدۇ.

بىزدەك جىسىملەردىن چېچىلغان ئېنېرگىيىـ دىن زەرەتلەنگەن جىسىملار تەدرىجىي كۆپىيىدۇ. ئەسلەڭ، ئىنسانىيەتنىڭ بىرىنچى ھام دەۋرى خۇدـ دى ھازىرقى ئاففاللىقلاردەك توكلۇك قارا قاسراقـ لىق ئىدى. تۆت پەسىل بولىدىغان ئىقلىمغا كۆچـ كەن ياپ (قارامتۇل قىزغۇچ يەنى قوڭۇر رەڭلىكـ لەر) يۇنان، توران دەۋرىنى ھاسىل قىلدى. بۇلاـ رنىڭ ئىچىدىن كۆيگەن يۇلتۇزلارغا ئوخشاش سام (ئاقوش ساغۇچ) ياۋروپالىق، غەربىي ئاسىيالىقلار دەۋرىنى ھاسىل قىلدى. ئەمدى بىزمۇ ئەشۇلارغا ئوخشاش تەپەككۇرغا ھەۋەس قىلىۋاتىمىز.

سوئال: بىلىشىمچە، بۇددىستلارنىڭ پەرھىز- لىرىدىن بىرىدە جانلىقلارنى ئۆلتۈرمەسلىك، گۆشـ لۈك نەرسىلەرنى ئىستىمال قىلماسلىق دەيدىكەن ۋە نۇرغۇن گىياھى دورىلار رېتسىپلىرىنى قالدۇر-

غان ئىكەن. بۇ سىز دېگەن «ئالىي ئىستىمال» چۈشەنچىسى بىلەن مۇنازىرە قىلسا نېمە دېگەن بولاـ تتىڭىز.

جاۋاب. مېنىڭچە، ھازىرقى نۇرغۇن بۇد پەرەسلەر گۆشلۈك نەرسىلەرنى ئىستىمال قىلىدۇ. ھەتتا جانلىق تۇگۇل ئىنسانلارنىمۇ ئۆلتۈرىدىغان ئۇـ رۇشلارنىمۇ قىلغان. ئەشۇ پەرھىزلەر دۇنيانى بىـ لىش شەرتلىرىدىن بىرى تەجرىبىۋى تەسەۋۋۇر قىـ لىپ كۆرۈڭ. يەنى سىز گۆشمۇ يېمەي، چىۋىن، كۆمۈت دەرىجىلىك جانلىقنى ئۆلتۈرمەي، سۆكۈتتە ئولتۇرۇپ بېقىڭ. كۆرۈسىزكى، ئەشۇ چىۋىن، كۆمۈت، چۈمۈل، پىت قەدەر جانلىقلار سىزنى ئىستىمال قىلماقچى بولىدۇ. ھەتتا گۈل ـ گىياـ لارمۇ جېنىڭىزنى تارتىدۇ، ئاندىن كېيىن، سىز بۇددىستلاردەك: سەن يىمىسەڭ سېنى يەيدىكەن، دېگەن چۈشەنچىگە كېلىسىز. ھەتتا شەرقىي جەنۇـ بى ئاسىيا ۋە ئافرىقىدا، ئىنسان يەنە بىرىنىڭ گۆـ شىنى يىسە، ئىنساندىن ھالقىغان دىۋە پەرى ۋە ئەۋلىيا بولارمىش دېگەن دەرىجىگىمۇ يەتكەن. بۇ مەسىلدە نۆۋەندىكى ئىككى رىۋايەت دىققەتكە سازاـ ۋەر.

بىرىنچى: بۇدپەرەسلەر ھىكايەتلىرىنىڭ بىرىـ دە مايتىر دېگەن مايمۇن ئوتتۇز ئىككى مەنزىلىدىن ئۆتۈپ بۇرھان بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ئۇلۇغ مۆجىز بولغان. شىرلار، يىللار، يىلان، چايانلار تازىم قىلغان ئىمىش. ئېھتىمال دارۋىن ۋە مورـ گان ئادەم مايمۇندىن ئۆزگەرگەن دېگەن ئىلھامنى ھىندىستان رىۋايەتلىرىدىن ئالغان بولۇشى مۇمـ كىن. مېنىڭچە ئەشۇ رىۋايەتتىكى ئوتتۇز ئىككى مەنزىل دېگەن سۇپەت باسقۇچلىرى پىرماندىن ئىنـ سانى سۇپەتكە ئۆزگىرىش باسقۇچلىرىغا توغرا كېـ لىدۇ.

ئىككىنچى: رىۋايەت. نوھ ئەلەيھىسسالام رىـ ۋايىتىدىكى توپان سۈيى ئەسلى سۇ بولماستىن قەـ دىمكى قەبىلۋازلىق دەۋرىدە ئىنسان (پىرمان) گۇـ رۇھلىرىنىڭ ماكان تالىشىپ ئۇرۇش قىلغان چاغـ لىرىدا يېڭىلگەنلىرىنىڭ تېنىنى كاۋاپ، قېنىنى شاراپ قىلىپ ئېچىپ، قېنى زەھەرلىنىپ موخۇ ئاپىتى تارقىلىپ، ھاۋا، سۇ بۇزۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن. بۇنىڭدىن قاچقان بىر قەۋم باشقا ئىنسانـ لار قەدىمى يەتمەس تاغ ئارىسىغا كىرىپ ياشىغاندا ئۇنىڭ ئىچىدىكى لوقماندەك بىر ھېكىمى ئەشۇ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ئىنسان يەنە بىر ئىنسان تېنىنى، قېنىنى ئىستىمال قىلسا بولماسلىقىنى، ئادەمنىڭ (ئەدەپنىڭ) ئالاھىدە تۇپراقتىن يارالغانـ لىقى ھاياتلىق دەرىخىنى (يەنە تەسەۋۋۇردا كۆرۈنـ گەن يەنە بىر ئىنسان جېنىنى) يېمە! دېگەن ھېكـ مەتنى ئىختىرا قىلغا. بىز بۇنداق خىلداشلىقنىڭ بىر ـ بىرىنى ئىستىمال قىلمايدىغانلىقىنى خىلداش ھايۋان مىساللىدىن كۆرۈمىز. ئەگەر غەزنۇگە پايـ لىماي يەپ سالسا، كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ. ئاددىي مىسال بىر سىمدا ئوخشاش زەرەتلىك ئېلېكتر ئاـ

قىلىدۇ، يەنە بىر سىمگە تېگىپ قالسا زامكانىيە پارتلىشى كېلىپ چىقىدۇ.

ھايۋاناتلارنىڭ كۆپىنچە دوختۇرسىز، دورىسىز ياشايدىغانلىقى، ئەكسىنچە ئىنسانلارنىڭ ھەر خىل كېسەللەردىن خالىي بولالماسلىقى ئىككى سەۋەبتىن، بىرى ئوتخورلارنىڭ رىسقىنى يەپ ئوتخورلار بىلەن رىقابەتلىشىپ قالغان. بۇ «ئوت»نىڭ زەخمى. يەنە بىرى گۆشخورلارنىڭ رىسقىنى يەپ گۆشخورلارنىڭ غەزەپ ئوتى زەخمىتىگە ئۇچرىغان، يەنە بىر ئىنسان سىزىملىرى سىڭگەن مېلىنى يېۋېلىپ، نەپرەتلىنىشىش زەخمىتىگە ئۇچرىغان.

سوئال: سىزنىڭچە، ئىنسانىيەتنىڭ ھازىرقى مەدەنىيەت ۋە سەنئەت قاراشلىرىدىن قايسىلىرى كەلگۈسىگە ساقلىنىدۇ. قايسىلىرى شاللىنىدۇ؟

جاۋاب: سىز ئاددىي ماتېماتىكا دەرسلىكىدە نامەلۇم تەڭلىمىنى يېشىپ ئىمتىھاندىن ئۆتمەكنى ئارزۇ قىلاتتىڭىز، ئىنسانىيەتنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق بىر ئاخىرقى قانائەت ئارزۇسى بولىدۇ. ھېچكىم قەستەن خاتا ۋە جاپادا قىلىشنى خالىمايدۇ. مېنىڭچە كەلگۈسىگە ساقلىنىدىغان چۈشەنچىلەر؛ ھېسسى، جىسمى، جىنسىي نىسپىي تەڭلىمە (بۇ مىكرو، مەنىۋىيەت خاراكتېرىگە ئىگە). خىللى، مىللى، ئائىلى (دۆلەتلەر) ئىرقى تەڭلىمە (بۇ ماكرو مەدەنىيەت خاراكتېرىگە ئىگە). بۇ مىكرو - ماكرو تاناسىپلىق ھەم شەخسىيەتكە پايدىلىق ھەم جەمئىيەتكە پايدىلىق.

بۇنىڭ ئىچىدىن سىنىپىي تەڭلىمە كاتېگورىيەسىنى ئالساق، ھازىر ياۋروپا، ئامېرىكىدەك دېموكراتىك ئەللەردە ھەتتا قاتىل 'جىنايەتچىگىمۇ ئۆلۈم ھۆكۈم قىلماي، جىنايەت خاراكتېرىگە قاراپ ئەللىك. يۈز يىللىق قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىدىكەن. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ بىرىنچى ئادەمنى ئاللا ياراتتى، شۇڭا ئۇنىڭ جېنىنى ئېلىش تەڭرىگە مەنسۇپ. ئىككىنچى، ئۇنىڭ جىسمى كۈچى بىر بايلىق، ئۇلارنى ئەركىن گۇناھسىز ئىنسان ئىشلەشكە بېرىشنى خالىمايدىغان مۇشەققەتلىك مېھنەتكە سېلىپ، ئۇنىڭ «ئەھرىمەن» كۈچىنى تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشكە سېلىش يوقاتقاندىن كۆرە پايدىلىق.

دىققەت قىلىڭ، ھازىر ئاسىيا، ئافرىقا ئەللىرىدە نوپۇس ھاشاراتسىمان تېز كۆپەيمەكتە ۋە بىر - بىرىدىن يىرگىنىش ۋە ئازايتىش، سۈپەتلىكلىرىنى تاللاش دېگەندەك سەپسەتە مەۋجۇت. ئەكسىنچە، ئەشۇ ئاسىيا، ئافرىقا تاغلىرىدا بىپايان تەبىئەت تاشلانغان. ئەنە شۇنداق تاشلانغان تەبىئەتنى ئېچىش ئۈچۈن ئىنسان كېرەك. شۇڭا، ئىنسانلارنىڭ ئىختىرا كۈچ كويىقاپلىرىنى ئېچىش تىراگېدىك ئورۇش سەۋەبلىرىنى ھەل قىلغۇسى. نوپۇسنىڭ سۈپەتلىك ئاز - ساز بولۇشىنى تارىخىي ئەمەلىيەت ئۆزى ھەل قىلىدۇ. ياۋروپادەك مەدەنىيەتلىك ئەللەردە نوپۇس ئاستا تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. بۇنى ئەركىنلىك، ئىختىيارى تاللاش ۋە جىنسىيەت ئىلمى چۈشەنچىسى تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىدىن دەپ ھېس قىلىش مۇمكىن. جانلىقلار دۇنياسىغا قارىساق، يىرتقۇچ گۆشخور مەخلۇقلار ئاز نەسىل قالدۇرىدۇ. ئوتخور مەخلۇقلار كۆپ نەسىل قالدۇرىدۇ. بۇ قاندىكى شەۋقى ھارارەتنىڭ قىزىق ۋە سوغۇقلىقىنى تېمپېراتۇرىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

سوئال: سىز «مۇقەددەس تەڭلىمە» ۋە ئەركىنلىك ھەققىدە گەپ قىلدىڭىز. بۇ بويىچە بەزى جاھىل خاتالىق (ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت ھامان كۆرسىتىدىغان خاتالىق ئەنئەنىسى) مۇستەقىللىقى ۋە ئەركىنلىكى تۈپەيلى، ئۇنى ئەۋلاتمۇ - ئەۋلات داۋام قىلىۋەرسە، دۇنيا قانداق يېڭىلىنىدۇ؟

جاۋاب: سىزنىڭ بۇ سوئالىڭىزنىڭ ئۆزىدىكى ئاساس قىسمەنلىك، ئۆزگەرمەيدىغان ماكان زامان يوق. ھەتتا ئاسماندىكى قوياش سىستېمىسى ئۆچۈپ ئۇنىڭ ئورنىنى يەنە بىر يېڭى سىستېما ئىگىلەيدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، ئىنسان شەخسىيەت ۋە بىر جىسىم سۈپىتىدە مۇئەييەن بىلىش سىزىم تۈپەيلىدىن ئۆلىدۇ. ھايات ئوتى ئۆچىدۇ، ئۇنى كۆچىدۇ دېگەندىمۇ، ئەشۇ ئۆچۈشنى قوبۇل قىلغان يېڭى جىسىم يالغۇز شۇنىڭدىنلا ئەمەس، باشقا ئۆچكۈچىلەردىن كۆچكەن ئوت زەررىلىرىنىمۇ قوبۇل قىلىدۇ. ئۇ يېڭى ئەۋلاد ھامان مەلۇم نىسبەتتە يېڭى سۈپەت بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بوۋاي، مومايلار قىياپىتى نەۋرىلەردە كۆرۈنۈشى مۇمكىن. لېكىن مۇتلەق ئوخشاش دېگىلى بولمايدۇ. دېمەك، تارىخ ھايات ئېقىمىمۇ ئەمما (نامەلۇم تەڭلىمەلەر) نىڭ يېشىلىۋېرىش جەريانىدۇر. سۇ ئېرىقتىن چۆنەكلەرگە بارغىچە سۈزۈلۈۋېرىدۇ.

مۇسەللىمە:

ھۆرمەتلىك خېرىدارىم. يۇقىرىقى يېزىقلارنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنتۇلۇپ كېتىڭ. ماتېرىيە ۋە ئېنېرگىيىنىڭ ساقلىنىش، ئايلىنىش قانۇنى بويىچە قەلبىڭىزگە تىنىپ كەتكەن تاۋۇش، ھەرپلەر تەدرىجىي ھالدا ھاياتىڭىزدىكى يېڭى تەسىرلەر بىلەن زەرەتلىشىپ، سىزدە يېڭى ۋە ئۆزىڭىزگە خاس ئىختىراۋى پىكىرلەرگە ئۇنتۇلغان سەۋەب بولىدۇ. بۇ يېزىقلار جىم - جىت سەھراسىمان خىلۋەتتە يېزىلدى. ئەمدى سىز ئۇنى شاۋقۇنلۇق شەھەردە ئوقىدىڭىز. گويا دەريادىكى كەلكۈن دەريا بويىدىكى بۇلاقنى تىندۇرۇپ تاشلىدى دەيلى، كەلكۈن دائىم كېلىۋەرمەس. خاتىرجەم ئىقىم ۋاقتىدا بۇلاق ئاستا مەلۇم بولغۇسى.

2001 - يىل 10 - ماي. قەشقەر.

ئۇچقاندەك ئۆرلەۋاتقان ئوقۇش راسخوتىغا يەنە بەرداشلىق بېرەلەمدۇق - يوق؟

شاۋ شۆخۇي

سىرلىق قۇتىنى ئېچىش

«مائارىپنىڭ كەسىپلىشىشى» بىرخىل مودا ئاتالغۇ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، هازىر چاقماقتەك تېز يۈرگۈزۈلىۋاتقان بىرخىل تاكتىكا. گەرچە، «مائارىپنىڭ كەسىپلىشىشى»نى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ نىيىتىنىڭ مائارىپنىڭ كەسىپلىشىش ئىكەنلىكىگە ئېنىق تەبىر بەرگىنىنى ئاڭلىمىغان بولساقمۇ، بىراق، تېزلىك بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇۋاتقان تولۇق ئوتتۇرا، ئالىي - ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەر ئوقۇش راسخوتلىرىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىدىن قارىغاندا، مائارىپنىڭ كەسىپلىشىشى گويا كىم تەربىيىلىنىشنى خالىسا، شۇ كىشى مەبلەغ چىقىرىپ تەربىيىلىنىش پۇرسىتىنى سېتىۋېلىشى كېرەك دېگەنلىكتىن دېرەك بەردى. ناھايىتى تېزلىك بىلەن تەننەرخنى ئۆستۈرۈشكە كەلسەك، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ باسقۇچىدىكى ئوقۇش خىراجىتىنى «مۇۋاپىق» ئاشۇرۇش، ئالىي مەكتەپلەر قوبۇل قىلىدىغان ئوقۇغۇچى سانىنى كۆپەيتىش، ئائىلىلەر «مائارىپ تەننەرخى»نى كۆپرەك ئۈستىگە ئېلىش ئادەمنىڭ كۆزىنى ئالا - چەكمەن قىلىۋەتتى. بۇلتۇر 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا مەملىكەتلىك مائارىپ خىزمىتى يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇش راسخوتى «مۇۋاپىق» ئۆستۈرۈلىدىكەن، ئالىي مەكتەپلەر پىلاندىن سىرت ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدىكەن، ئائىلىلەر «مائارىپ راسخوتى»نى كۆپرەك ئۈستىگە ئالارمىش دېگەندەك گەپ - سۆزلەر تارقالدى. ئەمما، پۇقرالار بۇ خەۋەرلەرنى ئىستېمال قىلىشقا ئۈلگۈرەلمىدى. بىراق، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە تولۇق ئوتتۇرا، ئالىي - ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەر ئوقۇش راسخوتىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى چوقۇم شۇنداق قىلمىسا بولمايدىغان بىر ئىش بولۇپ قالدى.

ھەرفايسى ئۆلكە، شەھەرلەر ئارقا - ئارقىدىن ئۆستۈرۈلگەن ئۆلچەملىك ئوقۇش راسخوتىنى بېكىتىپ چىقىپ، مەكتەپلەرمۇ ئۆز مەرتىۋىسى بويىچە تۈر ۋە دەرىجىگە ئايرىلىپ، تۈرلۈك ناملار بىلەن ئېغىزلىرىنى يوغان ئېچىشتى. ئۆرلىگەن باھا قانچە يۇقىرى بولغانسېرى، ئۇلارنىڭ ئېغىزلىرى شۇنچە چوڭ ئېچىلدى. بۇ ھەقتە ئىككى مىسال ئالايلى: بىرى، ئىقتىسادى بىر قەدەر قالاق شەنشى ئۆلكىسىدە يېقىندىن ئوتتۇرىغا چىققان ھەق ئېلىش تۈزۈمىدە، مەكتەپلەرنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ھەربىر ئوقۇغۇچى بىر مەۋسۇمدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 800 يۈەن، 700 يۈەن، 400 يۈەن ئوقۇش راسخوتى تۆلەيدۇ. يەنى، ياخشى مەكتەپلەر يىلدا 1600 يۈەن، ئەڭ ناچارلىرى 800 يۈەن يىغىۋالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كىتاب - ماتېرىيال پۇلى، پارچە - پۇرات ھەقلەر ۋە ھەرخىل «يېپى ئۈزۈلمەس» ھەقلەر ئۈچۈن ئوتتۇراھال كىرىملىك خىزمەتچىنىڭ نەچچە ئايلىق ئىش ھەققى كېتىدۇ. چېڭدۇ شەھىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەردە بولسا، كۆزگە ئانچە چېلىقمايدىغان، نامىمۇ تىلغا ئېلىنمايدىغان مەكتەپلەر بۇلتۇر يېڭى ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلغاندا، كەسىپلەرنى «بازىرى ئىتتىك، بازىرى كاسات» كەسىپ دەپ ئايرىپ، 2600 يۈەندىن 5000 يۈەنگىچە ئوقۇش راسخوتى، 2000 يۈەنگىچە پارچە - پۇرات ھەق ۋە كىتاب - ماتېرىيال پۇلى بولۇپ جەمئىي 4500 يۈەندىن 7000 يۈەنگىچە ھەق يىغىۋالدى. بۇ پەقەت ئالىي مەكتەپلەرنىڭ بىر قەدەر تۆۋەن بولغان راسخوت يىغىش ئەھۋالى. يەنە بەزى مەكتەپلەر باركى، ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش ئۇقتۇرۇشىغا ئومۇمىي راسخوت 4000 يۈەندىن ئارتۇق دەپ يازىدۇ، ئەمەلىيەتتە مۇشۇ راسخوت بىلەن ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كىرەلمەيدۇ، 6000 يۈەندىن ئارتۇق پۇل تاپشۇرغاندىلا، ئاندىن مەكتەپكە كىرىش سالاھىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ. بۇ تېخى نورمال بولغان راسخوت. مەيلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، ئالىي - ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەر بولسۇن، ھەممىسىدە رايون ئايرىغان پىلان ئىچىدە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ۋە پىلاندىن سىرت ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش تۈرلىرى

بار. ئوقۇغۇچىلارنى پىلاندىن سىرت قوبۇل قىلىشتا، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇماقچى بولغانلار بىر مەۋسۇمدا 5000 يۈەن، بىر يىلغا 10 مىڭ يۈەن ئوقۇش ھەققى تاپشۇرىدۇ دېسەك، بىر ئايدا 800 يۈەن ئەتراپىدا ئىش ھەققى ئالىدىغان خىزمەتچى يىمەي ـ ئىچمەي پۈتۈن يىللىق ئىش ھەققىنى يىغسىمۇ يەتمەيدۇ. ئالىي مەكتەپلەردىكى پىلاندىن سىرت ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ھەققى ئادەمنى چۆچۈتىدۇ. بىر قېتىملىق قوشۇمچە يىغقان پىلاندىن سىرت قوبۇل قىلىش ھەققى ئاز دېگەندە 30 ـ 50 مىڭ يۈەن، كۆپ بولغاندا 100 مىڭ يۈەن بولغان. ئاتالمىش تولۇق ئوتتۇرا، ئالىي ـ ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش خىراجىتىنى تەڭشەش ئەمەلىيەتتە راسخوتنىڭ پارتلاش خاراكتېرىدىكى ئۆسۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كۆڭلىدە ھېچقانداق تەييارلىقى بولمىغان پۇقرالار مۇشۇنداق بىر ئەمەلىيەتكە دۇچ كەلدى.

سېنتەبىر ئايلىرىدا ئاۋۋالقى يىللاردىكىدىن كۆپرەك بولىدىغان دەرت ـ ئەلەم، گاڭگىراش ۋە پۇشايمانلاردىن سۆز ئاچماي تۇرايلى. پەقەت چىڭدۇ شەھىرى ئەتراپىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر دېياڭدا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتناشقان 20 نەپەر ئوقۇغۇچىغا ئالىي مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنىدىغانلىق ئۇقتۇرۇشى كەلگەن، بۇ ئوقۇغۇچىلار ئائىلىسىنىڭ نامراتلىقى تۈپەيلىدىن نەچچە 1000 يۈەنلىك ئوقۇش راسخوتىنى چىقىرالماي، ئوقۇشتىن ۋاز كېچىشتەك ئازابلىق تاللاشقا دۇچار بولغان. چوڭ شەھەرگە ئەڭ يېقىن، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئانچە ناچار بولمىغان يەر مۇشۇنداق بولۇۋاتقان ئەھۋالدا، يېزىلاردا، بولۇپمۇ چېگرارايونلاردا نامرات جايلاردا پەرزەنتلىرىنى ئالىي مەكتەپكە ياكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇشقا ئەۋەتمەكچى بولغان ئائىلىلەرنىڭ ھالى نېمە بولماقچى؟ ئەمەلىيەتتە، ئاتاقتا مەجبۇرىي مائارىپ يولغا قويۇلۇۋاتقان باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇش خىراجىتىنىڭ كۆپلىكىدىن نۇرغۇنلىغان ئائىلىلەر بۇ ئېغىر بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. بولمىسا، قانداق بولۇپ ھەر يىلى مىليونلىغان باللار ئوقۇشسىز قالىدۇ، ئوقۇشتىن توختاپ قالىدۇ؟!

باھانى ئۆستۈرۈشنى تەرغىب قىلغۇچىلارنىڭ پىكرى

نېمە ئۈچۈن مائارىپنى كەسىپلەشتۈرىمىز؟ «مائارىپنى كەسىپلەشتۈرۈش»نى تەشەببۇس قىلىۋاتقانلارنىڭ پىكرىچە، تولۇق ئوتتۇرا، ئالىي ـ ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەر مەجبۇرىي مائارىپ كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدىكەن. بىر نەپەر ئاكادېمىك قاتتىق ۋە كەسكىن قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، ئالىي مائارىپ مەجبۇرىي مائارىپقا تەۋە ئەمەس، شۇڭا، پىرىنسىپ جەھەتتە ئوقۇتۇش راسخوتى كەڭ خەلق ئاممىسىدىن كېلىدۇ.»

پۇقرالار ئۆزىنىڭ بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بېسىمىغا ئاساسەن، مائارىپنىڭ كەسىپلىشىشىنىڭ مەنىسىنى پەرەز قىلىپ بولدى. لېكىن، تەشەببۇس قىلىۋاتقانلارچۇ؟ يېقىندا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك چۈشەنچە بەرگىنىنى ئاڭلىمىدۇق. بىراق، يۇقىرى دەرىجىلىك زاتلارنىڭ ئالىي مەكتەپلەرگە پىلاندىن سىرت ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، ئوقۇش راسخوتىنى ئۆستۈرۈش قىلمىشىنىڭ بۇ نەتىجىسى ئۇلارنىڭ «مائارىپنى كەسىپلەشتۈرۈش» قارىشىنى ئاشكارىلاپ قويدى. ئۇلارنىڭ پەرىزىگە ئاساسلانغاندا، نۆۋەتتە خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستېمال قىزغىنلىقى سۇس بولۇش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان تاۋارلارنىڭ بېسىلىپ قېلىشىدەك ئىقتىسادىي ۋەزىيەت ئاستىدا، پىلاندىن سىرت ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ۋە ئوقۇش راسخوتىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، خەلق ئاممىسىنىڭ مائارىپ ئىستېمالىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدىكەن؛ ئۇلارنىڭ نەزىرىدە مائارىپنى قوبۇل قىلىش، جاپاغا چىداپ قېتىرقىنىپ ئوقۇش بىلەن ماگىزىنغا كىرىپ مال سېتىۋېلىشنىڭ ھېچقانداق پەرقى يوقكەن. چۈنكى، مال سېتىۋالسىڭىز پۇل تۆلەيسىز ـ دە. ئەمما، جۇڭگودا ئادەم كۆپ، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سىغىمچانلىق دەرىجىسى چەكلىك. 10 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇس نامرات، ھەتتا ھەر يىلى ئىش ئورنىدىن قالدۇرۇلغان نۇرغۇن كىشىلەر ئايلىقى ئۈزۈلمەستىن نامراتلار قوشۇنىغا قېتىلىۋاتىدۇ. يەنە نۇرغۇن ئائىلىلەر بەكلا نامرات بولغانلىقتىن، ئىش ئورنىدىن قالدۇرۇلغانلار ۋەياكى ئىشسىزلار ستاتىستىكا سانىغا كىرگۈزۈلمىگەن. ئۇلار كېلەر يىلىنىڭ ئوزۇقىنى بۇ يىل يەپ بولۇپ، ناھايىتى قىيىنچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ، ئالىي مەكتەپلەردە تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇ «تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج» نىڭ مۇناسىۋىتى «ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى»دىن مۇقەررەر ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى، باھانىڭ داۋالغۇشى پەقەت ئۆرلەيدىغان، لېكىن تۆۋەنلىمەيدىغان نەرسە ئىكەنلىكىنى، ساتقۇچىنىڭ ھەممىنى مونوپول قىلىۋالغانلىقىنى ئېنىق

چۈشەندۈرۈپ تۇرىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئاتال-
مىش ئالىي مائارىپ ـ دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش باھا
دائىرىسىگە كىرمەيدىغان «مائارىپ ئىستېمالىدىكى
ئېسىل تاۋار» بولغانىكەن ،ئۇنداقتا ئالىي مەكتەپ-
لەرگە (ئەمەلىيەتتە تولۇق ئوتتۇرىنى ئۆز ئىچىگە
ئالمايدۇ) كىرىپ ئوقۇش ، خۇددى ھەشەمەتلىك
داچا سېتىۋېلىش ، ئېسىل نازۇ ـ نېمەتلەرنى ئېتىپ
يېيىش ، دىسكوخانىلارغا بېرىپ كۆڭۈل ئېچىش ،
پارمۇنچىسىغا بېرىپ ئۆزىنى ئۇۋۇلىتىش ، ئۆز مەي-
لىچە قاقتى ـ سوقتى قىلىش بىلەن باراۋەر ، خالا-
س . سىلىقراق قىلىپ ئېيتقاندا ، يەنە مەنپەئەتكە
ئېرىشكۈچىلەر مەبلەغ تەلىماتى ، تەننەرخ تەلىما-
تى ، ئالاھىدە ئېتىبار باھا تەلىماتى قاتارلىقلار بار .
مەنپەئەتكە ئېرىشكۈچىلەر تەلىماتىدا ، ئالىي مائا-
رىپ بويىچە ئەڭ چوڭ مەنپەئەتكە ئېرىشكۈچىلەر
ئالىي تەربىيە ـ ئالىي مائارىپ قوبۇل قىلغۇچىلار-
نىڭ ئۆزى ، ئوقۇش خىراجىتى تاپشۇرۇش ـ شەخ-
سىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن سال-
غان مەبلىغى دەپ قارىلىدۇ . ئالىي مائارىپنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان ھەر دەرىجىلىك مائارىپ تارماقلىرى-
نىڭ قۇرۇلۇشى ، دۆلەتنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن سال-
غان مەبلىغىمۇ ؟ ئۇلار بۇ توغرىلىق ھېچ نېمە دې-
گىنى يوق ؛ تەننەرخ تەلىماتىدا ، ئالىي مائارىپ
بويىچە تەربىيىلىنىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىللىق
خىراجىتى 20 مىڭ يۈەن دېيىلگەن . باھا ئۆستۈ-
رۈلگەندىن كېيىنكى 3000 ـ 5000 يۈەنگىچە بول-
غان ئوقۇش خىراجىتى ئالاھىدە ئېتىبار پرىنسىپى-
دا ئۆز ئىپادىسىنى تاپمىغان . دېمەكچى بولغىنى ،
باھانىڭ يېتەرلىك ئۆسمىگەنلىكىدە . بىراق ، ئو-
قۇش خىراجىتى بىلەن تەننەرخ باھانى سېلىشتۇر-
غاندا ، كۆرسىتىلگەن ئۆلچەملىك ئوقۇش خىراجى-
تىدىن تاشقىرى يەنە تاپشۇرىدىغان باشقا قوشۇمچە
خىراجەتلەر ئەمەلىيەتتە ئوقۇش خىراجىتىدىن تۆ-
ۋەن ئەمەس . يەنە مەخسۇس پايدا ئېلىش ئۈچۈن
ئاچقان ياردەم پۇلى ، نومۇرنى تۆۋەنلىتىش پۇلى ،
«بازارلىق كەسىپ» پۇلى قاتارلىقلار ئەسكەرتىپ
قويۇلمىدى . ھەق يىغىش ئۆلچىمىدە يۇقىرىقىلار-
دىن باشقا ، يەنە ناھايىتى قىزىق بولغان تەلىمات ـ
تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن بىر ئېقىمدا مې-
ڭىش تەلىماتى بار .

قاراپ باقايلى ، باشقىلار قانداق قىلدى-كىن؟

يېقىنقى نەچچە 10 يىلدىن بېرى ، دۇنيادىكى
بىر نەچچە داڭلىق ئالىي مەكتەپ مائارىپىنىڭ كە-
سىپلىشىش سىنىقىنى ئېلىپ باردى . بىراق ، بۇ
سىناقلار ئەنئەنىۋى ئالىي مەكتەپ ئىدىيىسى ۋە
مەكتەپ قۇرۇشنى مەقسەت قىلىشتا چىڭ تۇرۇش
شەرتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىپ ، ئالىي مەكتەپلەر-
نىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى زورايتتى ھەمدە «ئىل-
گىرىكى نەتىجىلىرى بىلەن مەغرۇرلانماي ، كەلگۈ-
سىگە نەزەر تاشلاش» ئاساسىدا ، ئالىي مەكتەپلەر-
دىكى ئەقىل ـ پاراسەت ئۈستۈنلىكىدىن تولۇق پاي-
دىلىنىپ ، كۆپلىگەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ،
دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى ، سانائەتنىڭ
ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە شۇ رايوننىڭ ئابرويىنى
ئۆستۈرۈشكە ھەسسە قوشالايدىغان قىلىشتەك ئۇ-
لۇغۋار نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرالىدى . شۇڭا ،
ستانفورت ئۇنىۋېرسىتېتى سانائەت باغچىسى ئې-
چىپ ، ئۆزىنىڭ مائارىپى ، پەن تەتقىقات نەتىجىلى-
رى بىلەن سانائەت باغچىسىنىڭ تەرەققىياتىنى
ئىككى تەرەپلىمە ھەرىكەتلەندۈرۈپ ، ئۆز ئارا ئىل-
گىرى سۈردى . ئەمدىلىكتە ، بۇرۇنقى مېۋىلىك
باغچا دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان تېخنىكا ۋە
ئىلىم ـ پەن زىچلىقى بىلەن تولغان سانائەت ئېچى-
ۋېتىلگەن رايونغا ـ دۇنيادىكى داڭلىق سىلىتسىي
جىلغىسى پەن ـ تېخنىكا سانائەت باغچىسىغا ئايلان-
دى . ئۇ ئامېرىكىدىكى ئەڭ چوڭ ئىشلەپچىقىرىش
ـ ياساش مەركىزى بولۇپلا قالماي ، يەنە ئىلىم ـ
پەنگە ، تېخنىكا ئىگىلىرىگە بولغان ئېھتىياجى تو-
پەيلىدىن ، ئامېرىكا بويىچە ئالدىنقى قاتاردىكى تېخ-
نىكا سانائىتىدە ، ھەر بەش نەپەر يېڭىدىن ئىشقا
ئورۇنلاشقانلارنىڭ بىر نەپىرى سىلىتسىي جىلغى-
سىدا ئىشقا چۈشكەن . شۇ سەۋەبتىن ، ستانفورت
ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى-
لار ئۈچۈنمۇ كۆپلىگەن ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسى-
تى يارىتىپ بېرىلگەن . ماسسا چۇس تەبىئىي پەن
ۋە سانائەت پەنلىرى ئىنىستىتۇتى ئىجتىمائىي ئى-
گىلىك ۋە دۆلەت ئىقتىسادى جەھەتتە بوسۇش ھا-
سىل قىلىش ئۈچۈن ، 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىدە قۇرۇلۇش مائارىپى بىلەن تەبىئىي
پەن ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنولوگىيىسىنى زىچ بىر-
لەشتۈرۈپ ، تەتقىقات دائىرىسىنى كېڭەيتتى . مە-
سىلەن : ئوتتۇراھال كىرىمى بارلارنىڭ تۇرار جاي
مەسىلىسى ، يېڭى تىپتىكى ماتېرىياللارنىڭ ئىشلە-
تىلىشى ، ئىشلەپچىقىرىش ئىسلاھاتى ، ئىنسانلار-
نىڭ زېھنى قابىلىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش قا-
تارلىقلار . بۇ تۈرلەر ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ۋە
ئىقتىسادىي تەرەققىيات قىممىتىگە ئىگە . ماسسا
چۇس تەبىئىي پەن ۋە سانائەت پەنلىرى ئىنىستىتۇ-
تى بىلەن خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى مەركەز قىلىپ
قۇرۇلغان دەرىجىدىن تاشقىرى ئىلىم ـ پەن تەتقى-
قات مەركىزى ، مەكتەپ ھالقىغان تەجرىبىخانىلار ،

زاۋۇت ـ كارخانىلار بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىش
ۋە پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشتەك
توغرا لىنىيىلىك ئالاقە ئورنىتىپ ، ئامېرىكا ئىقتى-
سادىدىكى پەن ـ تېخنىكا ئەمەلىي كۈچى كۈچ-
لۈك ، ئىقتىسادىي يوشۇرۇن كۈچى ئەڭ زور بول-
غان بوستون مەركىزىنى شەكىللەندۈرگەن .
مەيلى ستانفورت ئۇنىۋېرسىتېتى بولسۇن ، يا-
كى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى ، ماسسا چۇس تەبىئىي
پەن ۋە سانائەت پەنلىرى ئىنستىتۇتى بولسۇن ،
ئۇلارنىڭ نەتىجىلىك ھالدا ئىزدىنىپ چىققان ماھا-
رىتىنى كەسىپلەشتۈرۈش يولى ـ ئۇلارنىڭ پەن ـ
تەتقىقات ئەمەلىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ ، ئالىي
مەكتەپلەرنى سانائەت تەتقىقات ۋە تەرەققىيات مەر-
كىزى قىلىپ قۇرۇپ چىقالىغانلىقىدا ؛ سانائەت بى-
لەن بىرلىشىش ئارقىلىق ، پەن ـ تېخنىكا نەتىجى-
لىرىنى ئۆزگەرتىشنى تېزلىتىپ شۇ رايوننىڭ ئىق-
تىسادىنىڭ ئېشىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلالىغانلى-
قىدا ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ
خىراجەت مەسىلىسىنى ھەل قىلالىغانلىقىدا .

بىر نەچچە سانلىق مەلۇمات

ئالىي مائارىپ زور مەبلەغ بىلەن تۈتۈپ تۇرۇ-
لىدىغان كەسىپ . شىمالىي ياۋروپادىكى دۆلەتلەر-
نىڭ پاراۋانلىقى ئاساسەن ھۆكۈمەت مالىيىسىنىڭ
قوللىشىغا تايىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا كۆپلىگەن دۆ-
لەتلەردە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ راسخوت مەسىلىسى
مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقاچقا ، بۇ مەسىلىنى ھەل
قىلىش ئۈچۈن دۆلەت مالىيىسىنىڭ قاتنىشىشى ۋە
جەمئىيەتنىڭ ياردەم بېرىشىدىن سىرت ، يەنە ئوقۇ-
غۇچىلارمۇ مەلۇم راسخوتنى ئۈستىگە ئېلىشى كې-
رەك . لېكىن ، ئالىي مائارىپ ئىمكانقەدەر ھەربىر
پۇقرا ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان جامائەت پاراۋان-
لىق كەسپى بولغاچقا ، راسخوت يىغىش مەسىلىسى-
دە ، قانداق قىلىپ ئوقۇغۇچىلاردىن تەربىيىلىنىش
ھەققى يىغىش ، قانداق قىلىپ مۇشۇ ئىشنى باھانە
قىلىپ پۇل يىغىۋېلىپ پايدا ئېلىشنى ئويلىماي ،
ئالدى بىلەن پۇقرالارنىڭ ئادەتتىكى ئىقتىسادىي
بەرداشلىق كۈچىنى نەزەرگە ئېلىش لازىم . ئىتالى-
يىدە ، ئالىي مەكتەپكە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان
ئوقۇغۇچى بىر يىلدا 300 مىڭ لىراغا يېقىن ئو-
قۇش راسخوتى تاپشۇرىدۇ . بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر
قىسمى تىزىمغا ئالدۇرۇش ۋاقتىدا ، يەنە بىر قىس-
مى ھەر يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن تاپشۇ-
رۇلىدۇ . بۇ ئوقۇش نەتىجىسى ياخشى ئوقۇغۇچىلا-
ردىن ئېلىنمايدۇ ياكى بىر قىسمى كەچۈرۈم قىلىنى-
نىدۇ . نامرات ئائىلە دېگەن قانداق ؟ ئىتالىيىنىڭ
1986 ـ يىلىدىكى 41 ـ نومۇرلۇق قانۇنىغا ئاسا-
سلانغاندا ، بىر ئائىلىدە يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم
بىر نوپۇسنىڭ (ئائىلە ئەزاسىنىڭ) 5 مىليون 474
مىڭ لىرادىن ؛ ئىككى كىشىنىڭ 9 مىليون 86
مىڭ لىرادىن ؛ ئۈچ كىشىنىڭ 11 مىليون 682
مىڭ لىرادىن ؛ يەتتە كىشىدىن يۇقىرىلارنىڭ 20
مىليون 554 مىڭ لىرادىن كەم بولسا ، بۇ ئائىلە
نامرات ئائىلە قاتارىغا كىرىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقان-
دا ، 300 مىڭ لىراغا يېقىن ئوقۇش راسخوتى
نامراتلىق ئۆلچىمىنىڭ پەقەت 5 .5 پىرسەنتىدىن
10 .2 پىرسەنتىگىچە بولغان بولۇپ ، كىشى بېشىغا
توغرا كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ ئەڭ
تۆۋەن نىسبىتىنى ئىگىلەيدۇ . شۇڭا ئۇلار ئومۇمىي
جەھەتتىن قوبۇل قىلالايدۇ . تەرەققىي قىلغان دۆ-
لەتلەردىكى ئوقۇش راسخوتى بىر قەدەر يۇقىرى
بولغان ئامېرىكىدا ، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى تۆت
يىللىق ، ئىككى يىللىق ۋە خۇسۇسىي مەكتەپلەردى-
كى تۆت يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدىكى مەكتەپلەردە
ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ يىللىق ئوقۇش % 3 .11 ،
% 2 .5 ۋە 6 .50 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ . خۇسۇ-
سىي ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش راسخوتى يىللىق
ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەنلىكتىن ،
نۇرغۇن ئائىلىلەر بېسىم ھىس قىلىۋاتىدۇ . ئەم-
ما ، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ
ئوقۇش راسخوتىنى ئادەتتىكى ئائىلىلەرمۇ قوبۇل
قىلالايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، ئامېرىكا ئالىي مەك-
تەپلەردە ئوقۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار-
نىڭ نامراتلىق سەۋەبىدىن ئالىي مەكتەپ تەربىيە-
سىنىڭ سىرتىدا قالماسلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قى-
لىش ئۈچۈن ، ئۇلارنى كۆپلىگەن مۇكاپات تۈرلىرى
ۋە ئۆسۈمسىز قەرز پۇلى بىلەن تەمىنلەيدۇ .
لېكىن ، دۆلىتىمىزدە ئوقۇش خىراجىتى ئۆ-
سۈشتىن بۇرۇنقى 1998 ـ يىلغا قارايدىغان بول-
ساق ، ئوقۇش راسخوتى ئەڭ تۆۋەن بولغان ئالىي
مەكتەپلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئوقۇش بەدەل پۇ-
لى ، كەسپىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ، تۆۋىنى
1700 يۈەن ، يۇقىرىسى 4000 يۈەن بولۇپ ، شۇ
يىلقى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا
كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ % 40 ـ
% 85 نى ئىگىلىگەن . بۇ نۇرغۇن كىشىلەر بەر-
داشلىق بېرەلمەيدىغان سان ، ئوقۇتۇش تەننەرخى
ئۆسكەنلىكىدىن كۆپ بولغاندا 7000 ـ 8000
يۈەنلىك ئوقۇش بەدەل پۇلى 1998 ـ يىلىدىكى
شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدى-
غان يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ 90 پىرسەنتى-
دىن كۆپرەكنى ، يېزا ئاھالىسىنىڭ كىشى بېشىغا
توغرا كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمنىڭ %

250 ـ 300 % نى ئىگىلەيدۇ . بۇ يەنىلا «نور-
مال» بولغان ھەق يىغىش ئىدى .

**مۇشۇنداقمۇ «خەلقئارا ئېقىم» غا ئەگە-
شىش بولامدۇ؟**

دۆلىتىمىزدە «مائارىپنى كەسىپلەشتۈرۈش»
نى تەكىتلەۋاتقانلار ۋە قوللىغۇچىلار خەلقئارا مائا-
رىپ تەرەققىياتىنىڭ دېموكراتىك يۆنىلىشىگە قۇ-
لىقىنى يوپۇرۇۋېلىپ ، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر-
دىكى ئالىي مەكتەپ ئوقۇش راسخوتىنىڭ كىشى
بېشىغا توغرا كېلىدىغان يىللىق ئومۇمىي كىرىم-
نىڭ تۆۋەن نىسبىتىنى ئىگىلەيدىغانلىقىدەك ھەقى-
قەتكە كۆزىنى يۇمۇۋالدى . ئەمما ، دۆلىتىمىزدە
ئوقۇش خىراجىتى ھەربىر ئوقۇغۇچىنى تەربىيلەش
راسخوتىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ (بۇ
نىسبەت نورمال ھەق ئېلىش نىسبىتى بولۇپ ، قو-
شۇلغان باھا ۋە نورمالسىز ھەقلەرنى ئۆز ئىچىگە
ئالمايدۇ) . بۇ ئامېرىكا ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ ئو-
قۇش خىراجىتى ئىگىلىگەن تەربىيلەش تەننەرخ
نىسبىتى بىلەن ئوخشاش بولغانلىقتىن ، ئۇلار دۆ-
لىتىمىزدە ئوقۇش راسخوتى ئۆلچىمى تەرەققىي
قىلغان دۆلەتلەر سەۋىيىسىگە يەتتى ، «خەلقئارا ئې-
قىم» بىلەن بىرگە ماڭدۇق دەپ كۆز ـ كۆز قىلى-
شىپ ، ئوقۇش راسخوتىنى ئۆستۈرگەنلىكى ئۈچۈن
ئۆزلىرىنى ئاقلاشتى . دۆلىتىمىزدە كىشى بېشىغا
توغرا كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم باشقى-
لاردىن نەچچە 10 ھەسسە تۆۋەن تۇرۇۋاتقان ئەھۋال
ئاستىدا ھەمدە دۆلىتىمىزنىڭ ئالىي مەكتەپ مەمۇ-
رىي ئاپپاراتلىرى كېلەڭسىز ، مائارىپ سەرپىياتى-
نىڭ ستاتىستىكا قىلىنىشى ناچار ، ئىسراپچىلىق
ئېغىر ، مائارىپتا ساپا مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇۋاتقان شارائىتتا ، پۇقرالارنىڭ ئىقتىسادىي
ئەھۋالى ۋە ئارتۇقچە شتاتلار كەلتۈرۈپ چىقارغان
يۇقىرى راسخوتلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ، ئوقۇ-
تۇش ساپاسىنى ئۆزگەرتىپ ، خەلقئارا سەۋىيىگە
يەتكۈزۈشنى ئويلىماي ، پەقەت راسخوت يىغىش ،
ھەق ئېلىشنى باشقىلار بىلەن بىر «ئېقىم» دا
ماڭغانلىق دەپ قاراش ـ بۇ بىر ھاماقەتلىك ، دىت-
سىزلىق . ئەڭ دۇرۇس بولغىنى ـ دۆلىتىمىزدە
«مائارىپنى كەسىپلەشتۈرۈش» نى تەرغىب قىلغۇ-
چىلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە ، ئالىي مەكتەپلەر جەم-
ئىيەتتىكى مەسئۇلىيىتىنى كېڭەيتىش ، ئەقىل ـ
پاراسەت ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ ، بىۋاسى-
تە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشى-
گە ھەسسە قوشۇش (ئوقۇغۇچىلارنى ئىشقا ئورۇن-
لىشىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەپ ، دۆلەتنىڭ يۇ-
كىنى يەڭگىللىتىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قا-
تارلىق رولىنى ئۆزگەرتىپ ، ئالىي مائارىپنى ئې-
سىل ماللار دەسمايىسى قىلىۋېلىپ ، ئوقۇغۇچىلار-
دىن ئامالىنىڭ بارىچە كۆپلەپ پۇل ئۈندۈرۈۋېلىشنى
مەقسەت قىلىش .

بەزى ئالىي مەكتەپلەر ئۆز «رولى» نى جارى
قىلدۇرۇپ ، نومۇر تۆۋەنلىتىش ھەققى ، بازارلىق
كەسىپلەرنى تاللاش ھەققى تۇرغۇزۇپ ، ئالىي مائا-
رىپنى كىم ئاشتى قىلىپ ساتىدىغان كەسىپكە ئايلا-
ندۇرۇپ قويدى . نەتىجىدە كىم يۇقىرى باھا تۆلى-
سە ، شۇنىڭغا تەربىيلىنىش پۇرسىتىنى ساتتى .
شۇنداق قىلىپ ، مائارىپنىڭ كەسىپلىشىشى بىر
دانە توقماققا ئايلىنىپ قىلىپ ، نامراتلارنىڭ شارا-
ئىتىنى ئۆزگەرتىپ ، ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش
خىيالىنى رەھىمسىزلەرچە گۇمران قىلدى . ئەھ-
ۋالدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ ئاشكارىلىشىچە ،
«مائارىپنى كەسىپلەشتۈرۈش» نى تەرغىب قىلغۇ-
چىلار (تەننەرخنى ئۆستۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغۇ-
چىلار) ئاساسلىقى بىر قىسىم ئىقتىسادشۇناسلار ۋە
مائارىپچىلار ئىكەن .

ئىقتىسادشۇناسلىق ـ دۆلىتىمىزدە ھۆكۈمەت-
نىڭ سىياسەت بەلگىلىشىدە تەسىرى چوڭ بولغان
پەن . بۇ ساھەدە دەرۋەقە ، بىر قىسىم گۇمانتارلىق
تەربىيە ۋە ئىنسانىي تۇيغۇسى بار ياش ، ئوتتۇرا
ياشلىق ئالىملار بار . ئۇلار مەسىلىلەرگە نوقۇل
ھالدا ئىقتىسادىي نەزەر بىلەن قارىماستىن ، ئىقتى-
سادىي ئۈنۈمگە ئېتىبار قىلغان ئاساستا ، ئادەملەر-
نىڭ ياشاش ھالىتى ، جەمئىيەتنىڭ خالىس مەسى-
لىلىرىگىمۇ باشتىن ـ ئاخىر كۆڭۈل بۆلىدۇ .
ئەمما ، سىياسەت بەلگىلەشتە زور تەسىرى بارلىرى
پەقەت گۇمانتارلىق ئىدىيىدىكى ئىقتىسادشۇناسلار
بولماستىن ، بەلكى باشقا بىر خىل «غەرەزسىز»
ئىقتىسادشۇناسلاردۇر . بۇلارنىڭ مۇھىت شارائىتى
ياخشى ، ھەممىشە ئويلايدىغىنى مەنسەپ بولماستىن ،
بەلكى «پۇل» بولۇپ ، جەمئىيەتنىڭ ئاجىز جاما-
ئەتچىلىكىگە ھېسداشلىق قىلىش ، ئىجتىمائىي ئا-
دىللىققا ئېتىبار بىلەن قاراش دېگەنلەر بەكلا
سۇس ، نەزەرى ناھايىتى ئۈستۈن بولۇپ ، پۇقرالار
تۇرمۇشىنىڭ غورىبەتچىلىك ۋە جاپا ـ مۇشەققەتتە
ئۆتۈۋاتقانلىقىنى خىيال قىلىپ باقمايدۇ . قانداق
قىلغاندا خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش ھالىتىنى
ئۆزگەرتكىلى ، قانداق قىلىپ ئىجتىمائىي ئادىللىق-
نى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدىغانلىقىغا قىلچىمۇ
كۆڭۈل بۆلمەيدۇ . پۇقرالارنىڭ ئىستېمال قىزغىن-
لىقىنىڭ سۇس بولۇشى ھەم ئوتتۇرىچە دارامەتنىڭ
يۇقىرى ئەمەسلىكى ، ئىجتىمائىي كاپالەتنىڭ يې-
تىشمەيۋاتقانلىقىدەك توپ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلى-

ماي ، ئىستېمالدىن كېيىنكى ئەندىشىلەرنى تۈگە-
تىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ ، كۆزلىرىنى پۇقرا-
لارنىڭ چۆنتىكىگە تىكىشتى . تېخى ، جۇڭگودىكى
ھەرقايسى بانكىلاردا شەخسىلەرنىڭ پۇل ئامانىتى
«50 تىرلىيون» يۈەنگە يەتتى دەپ جار سالدى .
ئەمەلىيەتتە ، بۇ سان 1 مىليارد 300 مىليون ئادەم
بېشىغا چاچقاندا ، 4000 يۈەنگىمۇ يەتمەيدۇ ، مۇن-
داقچە ئېيتقاندا ، دۆلىتىمىزدە باي - كەمبەغەللىك
پەرقى ناھايىتى زور ، بۇ پۇل ئامانىتىنىڭ كۆپ
قىسمى ئاشۇ بايلارنىڭ ، ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ
قول - ئىلكىدە ھېچقانچە نەرسە يوق . بۇ ئادەتتىكى
ھېساباتنى ئىقتىسادشۇناس ئەمەسلەرمۇ ھېسابلاپ
چىقالايدۇ . بىر قىسىم ئىقتىسادشۇناسلار بۇ نۇقتى-
نى چۈشەنمەيدىغاندەك ئوقۇش خىراجىتىنى ئۆستۈ-
رۈپ ، «مائارىپ ئىستېمالى» نى تەرەققىي قىلدۇ-
رۇشنى تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ . داۋالىنىش ، ياشان-
غاندا بېقىلىش مەسىلىسى قاتارلىقلاردا ئەندىشە قى-
لىۋاتقان پۇقرالار ئۈچۈن ، بۇ دەرد ئۈستىگە دەرد
قوشقاندەك بىر ئىش .

ئەڭ چاتاق يېرى ، تۆۋەن ئىستېمال شارائىتى-
دا ياخشى بىر تاكتىكىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقال-
ماي ، نەزەرىنى مائارىپ ساھەسىگە ئاغدۇرۇۋاتقان
بۇ بىر قىسىم ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ مائارىپنىڭ
خاراكتېرى ۋە رولىغا بولغان تونۇشى ناھايىتى
كەمچىل . بۇلار مائارىپنىڭ نوقۇل ھالدا ئىقتىسا-
دىي كۆز قاراش بىلەن ئۆلچىگىلى بولمايدىغانلى-
قىنى ، ئالىي مائارىپنىڭ ئۆزىگە خاس جامائەت
پاراۋانلىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى قەتئىي
چۈشەنمەيدۇ . مانا بۇ خىل خاراكتېر مائارىپنىڭ
قەتئىي تاۋار ئەمەسلىكىنى شەرھىيلەپ بېرىدۇ .
بىراق ، بۇ بىر قىسىم ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ئۈچە-
غا چىققان لوگىكىلىق قاراشلىرىغا ئاساسلانغاندا ،
مەجبۇرىي مائارىپ كاتېگورىيىسىگە كىرمەيدىغانلى-
رىنىڭ ھەممىسى تاۋار ھېسابلىنىدىكەن . لېكىن ،
ئۇلار مائارىپ سېلىنمىسىنىڭ قايتۇرۇلۇش نىسبە-
تىنى ھېسابلاشتا ، پەقەت تەربىيىلەش دەرىجىسى
بىلەن كىرىمنىڭ تامامەن ئوڭ نىسبەت بولىدىغان-
لىقىنى ئاساس قىلىپ ، يېڭىلىك بىلەن : «شەخ-
سىلەر - ئالىي مائارىپ بويىچە ئەڭ كۆپ پايدىغا
ئېرىشكۈچى» دەپ ھۆكۈم چىقارغان . دەرۋەقە ،
تەربىيىلىنىش دەرىجىسى بىلەن كىرىمنىڭ ئوڭ
نىسبەت مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپ ، بۇ مەنىدىن
ئېلىپ ئېيتساق ، ئوقۇش خىراجىتى تاپشۇرۇش ،
شەخسىلەرنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن سالغان مەبلىغى
دېگىلى بولمايدۇ . شۇڭلاشقا ، ئالىي مائارىپمۇ بىر
مىللەتنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن سالغان مەبلىغى ھې-
سابلىنىدۇ . ئالىي مائارىپنىڭ تەربىيىلەنگۈچىلەرگە
جاۋاب قايتۇرۇش نىسبىتىنى مۆلچەرلەش ئوڭاي
بولغىنى بىلەن ، ئۇنىڭ جەمئىيەتكە جاۋاب قايتۇ-
رۇش نىسبىتىنى ھېسابلاش مۇمكىن ئەمەس . ئالىي
مائارىپنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىي قىممىتىنى ساق-
لاش ، پۇقرالارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈ-
رۈش ، بىلىم زاپىسى ، بىلىم يېڭىلانمىسى ۋە ئىخ-
تىرا قىلىش قاتارلىق روللىرى بار . ئالىي مائا-
رىپنى ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقانداق كەسىپ بىلەن
سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ ، ھەرقانداق بىر كەسىپ
ئۇنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ .

بىر جەمئىيەتتە ، ئەگەر مائارىپنىڭ يۇقىرىقى-
دەك ئىقتىدارىدىن بىرى كەم بولسا ، شۇ جەمئى-
يەتتە ھېچقانداق ئۈمىد بولمايدۇ . ئەمما ، بۇ تۆھپى-
لەرنى ھېسابلاش مۇمكىن ئەمەس . نوقۇل ئىقتىسا-
دىي قاراش ۋە قىسقا مۇددەتلىك مەنپەئەت بىلەن
قارىغاندىمۇ ، ئالىي مەكتەپنىڭ جەمئىيەتكە جاۋاب
قايتۇرۇش نىسبىتى شەخسىلەرنىڭكىدىن ئاز بولۇ-
شى مۇمكىن . ئەمما ، ئالىي مائارىپ ئىجتىمائىي
ئىگىلىككە ئۇزۇن مۇددەت تەسىر كۆرسىتىدۇ ، بۇ
خىل تەسىر ئېلىپ كەلگەن ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى
بەلگىلەش بەكمۇ قىيىن . ئىلىم - پەن ئىشلەپچى-
قىرىش سىستېمىسىنىڭ يۈرىكى ۋە مېڭىسى بولۇ-
ۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ شۇنداق . بۇ ئەمەلى-
يەتنى ئاساس قىلغان ھالدا ، 80 - يىللاردىكى
ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىنىڭ تالانت بايلىقى ۋە
تالانتلىقلارنى تەربىيىلەش جەمئىيىتىنىڭ رىياسەت-
چىسى ۋورف مۇنداق دېگەن ؛ «پۇقرالارنىڭ مېڭى-
سى دۆلەتنىڭ ئەڭ چوڭ بايلىقىنى شەكىللەندۈرى-
دۇ ، ئامېرىكىغا ئوخشاش مۇشۇنداق دۆلەتتە ، ئەڭ
ياخشى مېڭىنى بايقاش ۋە ئىشلىتىشتىن باشقا ھېچ-
قانداق تاللاش يوق» . بۇنداق كۆز قاراشنى دۆلى-
تىمىزنىڭ تەدبىر - سىياسەت بەلگىلىشىگە زور
تەسىرى بار بولغان ئىقتىسادشۇناس مۇشاۋۇرلى-
رىدىن ئەسلا تاپقىلى بولمايدۇ .

(«سېرىق تەنلىكلەر» ژۇرنىلى) دىن ئابدۇرېھىم نەۋرۇز تەرجىمىسى

يالتا كېلىشىمى ۋە جۇڭگونى تىنچ بىرلىككە كەلتۈرۈش سىياسىتى

سوتاڭ (Tsou Tang)

يالتا يىغىنى ئەينى چاغدا دۇنيا ۋەزىيىتىنى بەلگىلىگەن چوڭ يىغىن، بۇ ھەقتە بىز نۇرغۇن سۆزلەرنى ئاڭلىغان، ئەمما، ئۇ ھەقتە تۈزۈك بىر ئىلمىي ماتېرىيال كۆرمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن تونۇشىمىز تۇتۇق بولۇپ كەلگەن. 2001 ـ يىل 31 ـ مارتتا «شىنجاڭ گېزىتى» دە: «شاڭخەي تەرجىمە گېزىتى» ئېلان قىلغان «ئۈچ چوڭ باشلىقنىڭ نەۋرىلىرى 56 يىلدىن كېيىن جەم بولماقچى» دېگەن ماقالىسىنى بەرگەندىن كېيىن، بۇ ھەقتىكى تېخىمۇ كەڭرەك بىر ئىلمىي ماتېرىيال بىلەن ئوقۇرمەنلەرنى خەۋەرلەندۈرۈش خىيالىمىزغا كەلدى ـ دە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ۋاڭنىڭ تەرجىمە قىلغان ۋە شاڭخەي خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودىكى مەغلۇبىيىتى» دېگەن كىتابتىن تۆۋەندىكى ئارىيىنى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدۇق.

1 . يالتا يىغىنى

سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى 1945 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنىگىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى يالتادا 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى خەلقئارا مۇناسىۋەت ۋەزىيىتىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن خەلقئارا يىغىن ئۆتكۈزگەن. يىغىنغا سوۋېت ئىتتىپاقى خەلق كومىسسارىيىتىنىڭ رەئىسى ستالىن، ئامېرىكا زۇڭتۇڭى روزۋېلت، ئەنگلىيە باش ۋەزىرى چېرچىل ھەم ئۈچ دۆلەتنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىرى، باش شتاب باشلىقلىرى ۋە مەسلىھەتچىلىرى قاتناشقان.

يالتا يىغىنى 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئۆتكۈزۈلگەن مۇھىم خەلقئارا يىغىن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي ياۋروپانىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىشى بۇنىڭدىكى ئەڭ زور تەسىر قوزغىغان مەسىلە. شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا كېيىن يۈز بەرگەن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. يالتا يىغىنىدا چىقىرىلغان بىر قاتار قارارلار ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ گېرمانىيە، ياپونىيە فاشىستلىرىنى مەغلۇپ قىلىشى ناتسىستلار گېرمانىيىسىنى جازالىشىغا پايدىلىق بولغان. يىغىندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيىنىڭ 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيا ۋەزىيىتى مەسىلىسىدىكى ئوخشاشمىغان مۇددىئا ۋە زىددىيەتلىرى 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى خەلقئارا مۇناسىۋەت ۋەزىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكىلەرمۇ 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى خەلقئارا مۇناسىۋەت ۋەزىيىتى يالتا يىغىنىدا بەلگىلەنگەن، دەپ قەيت قىلىدى. ئەينى ۋاقىتتا روزۋېلت، ستالىن ۋە چېرچىل مۇزاكىرىلىشىش، پىكىرلىشىش ئارقىلىق، زور خەلقئارا مەسىلىلەردە بىردەك پىكىر ھاسىل قىلغان ۋە يالتا تۈزۈلمىسى ئورنىتىش ئارقىلىق 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دۇنيا تەرتىپىنى قېلىپلاشتۇرغانىدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ۋەزىيىتى شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى ھەمكارلىق، ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى، شۇنىڭ بىلەن دۇنيادا ئامېرىكا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ھەربىي گۇرۇھ تىركىشىدىغان ۋە تەسىر كۈچ دائىرىسى تالىشىدىغان ئىككى قۇتۇپلۇق تۈزۈلمە پەيدا بولدى

2 . يالتا كېلىشىمىنىڭ تۈزۈلۈشى

شۇ چاغدا جۇغراپىيىلىك سىياسى ئامىللار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىراق شەرقتىكى ئىلگىرىلىشىنىڭ ھەرقاندىقىدا جۇڭگونىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىشنى بەلگىلىگەن ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىزلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەلەپلىرى جۇڭگونىڭ قانۇنىي ھوقۇقىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىدى دېگەندىن كۆرە،

ئامېرىكىنىڭ ھوقۇق چەكلىمىسىگىلا ئۇچرىدى دې-
گەن تۇزۇك.
ئۇنۇملۇك تىزگىنلەش جۇڭگودىن ئەمەس،
ئامېرىكىدىن چىقىدىغانلىقتىن سوۋېت ئىتتىپاق-
نىڭ ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى جۇڭگونىڭ قو-
شۇلۇشى ئەمەس، ئامېرىكىنىڭ يول قويۇشىغا باغ-
لىق ئىدى. جۇڭگونىڭ مۇستەھكەم ئورۇنغا ئىگە
بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتى-
پاقى چوقۇم ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى بىلا-
ين ۋە دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى سىۋىنبۇرنىنىڭ بۇ
ئۆلكىلەرنى پرىنسىپ جەھەتتىن ئېتىراپ قىلمى-
غاندىن كېيىن يۈز بېرىدىغان خەتەرلىك ئەھۋاللار-
دىن ئۆزىنى تارتىشى كېرەك ئىدى. شۇڭلاشقا س-
تالىننىڭ تاكتىكىسى ئېنىقكى جۇڭگونى ئۆزىنىڭ
تەلىپىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلاشتىن ئىلگىرى
بۇ تەلەپلىرىنىڭ ئامېرىكىنىڭ قوشۇلۇشىغا ئېرى-
شىشنى قولغا كەلتۈرۈش ئىدى. ئۇنىڭ ئامېرىكىغا
بېرىدىغان «ھەق» قى ئاساسلىقى سوۋېت ئىتتىپا-
قىنىڭ ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقى، جۇڭگوغا بېرىدىغان
«ھەق» قى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كاپالىتىنى
قوللاش ئىدى. ئامېرىكا ۋە جۇڭگو ئۈچۈن ئېيتقان-
دا، ئۇنىڭ كاپالىتىدىن تەلىپىنىڭ سالمىقى ناھا-
يىتى ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ خەيرلىك ياكى رەزىللىك
جەھەتتىكى قابىلىيىتى كىشىنى ئەيمەندۈرىدى-
غاندەك قىلاتتى. سۆھبەتتە مەيلى ئامېرىكا ۋەياكى
گومىنداڭ جۇڭگوسى بولسۇن، ئۇنىڭ تەلەپلىرىنى
رەت تىلماسلىق خىيالىدا بولمىدى. ئامېرىكا ئۇنى
قىينچىلىقتا قالدۇرۇپ تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپلەرنى
قويۇشقا ئورۇندى، جۇڭگو بولسا ئۇنىڭ شەرتلىرى-
نى يۇمشىتىشقا تىرىشتى ھەمدە ئۇنىڭ ئۆز مەقسى-
تى ئۈچۈن تېخىمۇ قەتئىي كاپالەت بەردۈرۈشكە
تىرىشتى.

1944 ـ يىلى ئۆكتەبىردە، ستالىن خاررىمان
بىلەن سۆھبەتلەشكەندە گېرمانىيىنى مەغلۇپ قى-
لىپ ئىككى ئۈچ ئايدىن كېيىن ئۇرۇشقا قاتنىشى-
دىغانلىقىغا كاپالەت بەردى. ئەمما، ئۇ تۇنجى قې-
تىم ئۇرۇشقا قاتنىشىشتىن بۇرۇن كىشىلەرگە ئۆ-
زىنىڭ سىياسىي تەلەپلىرىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈش
خىيالىدا ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى.
1944 ـ يىلى 14 ـ ئۆكتەبىر خاررىمان ستالىن-
دىن روسىيىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقاندا
ھەل قىلىشقا تېگىشلىك قانداق سىياسىي مەسىلە-
لەر بارلىقى توغرىسىدا سوئال سورىدى. ستالىن
كۇرىل تاقىم ئاراللىرى ۋە جەنۇبىي ساخالىن ئارى-
لى روسىيىگە قايتۇرۇلۇپ بېرىلىشى كېرەك دېدى.
ئۇ لۈيشۈن، دالىيەن ۋە يېقىن ئەتراپتىكى رايون-
لارنى ئىجارىگە ئېلىش ئويىدا ئىكەنلىكىنى، ئوت-
تۇرا شەرق تۆمۈر يولىنى ئىجارىگە ئېلىش ئۈمىدى-
دە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇ «تاشقى موڭغۇلىيە-
نىڭ ھازىرقى ھالىتى ـ تاشقى موڭغۇل جۇمھۇرى-
يىتىنى بىر مۇستەقىل گەۋدە سۈپىتىدە ئېتىراپ
قىلىشى» نى تەلەپ قىلدى.

يالتا يىغىنى مەزگىلىدە، 8 ـ فېۋرال ستا-
لىن روزۋېلت بىلەن كۆرۈشتى، ستالىن ئۆزىنىڭ
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشىدىكى زۆ-
رۈر بولغان سىياسىي شەرتلەر توغرىسىدا مۇزاكىرە
قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئاندىن ئۆزىنىڭ
خاررىمان بىلەن بولغان سۆھبىتىنى ئېيتتى.
روزۋېلت ئۇنىڭ تەلەپلىرىنى ئازايتىشقا تىرىشىپ،
ئۆزىنىڭ دالىيەننى خەلقئارا ئەركىن پورت قىلىش-
نى تېخىمۇ خالايدىغانلىقىنى ھەمدە جۇڭگو ـ سو-
ۋېت بىرلەشمە كومىتېتى قۇرۇپ مانجۇرىيە تۆمۈر
يولىنى بىرلىكتە باشقۇرۇش تەكلىپىنى بەردى.
ئىككى كۈندىن كېيىن مولوتوف خاررىمانغا بىرپار-
چە كېلىشىم لايىھىسىنى تاپشۇردى. ئۇ ستالىننىڭ
تەكلىپىنىڭ روزۋېلتنىڭ پورت ۋە تۆمۈر يول مە-
سىلىسىنى بىر تەرەپ قىلغان چاغدىكى ئارزۇسى
ئەمەسلىكىنى گەۋدىلەندۈرگەن ئىدى. شۇ كۈنى
چۈشتىن كېيىن ستالىن بىلەن روزۋېلت كېڭە-
شىپ، لۈيشۈننى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىجارىگە ئال-
دىغان، دالىيەن خەلقئارانىڭ نازارەتچىلىكىدە ئەر-
كىن پورت بولىدىغان، مانجۇرىيە تۆمۈر يولىنى
جۇڭگو ـ سوۋېت بىرلەشمە كومىتېتى باشقۇرىدى-
غان بولدى. لايىھىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇسخىسىدا
سوۋېت ئەمەلدارى روسىيىنىڭ دالىيەن پورتى ۋە
تۆمۈر يولدا ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولۇشى تەلەپ
قىلىنغان ئىككى جۈملە كىرگۈزۈلدى. يەنى سو-
ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پورت ۋە تۆمۈر يولدا «ئەڭ
ئالىي مەنپەئەتى» گە كاپالەتلىك قىلىش بەلگىلەن-
دى. روزۋېلت ستالىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇزاكى-
رىلەشمىگەن ئەھۋال ئاستىدا بۇ ئۆزگىرىشلەرگە
قوشۇلدى. لېكىن بۇ ئىككى جۈملە سۆز ستالىن-
نىڭ جۇڭگوغا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپ قويۇشىنى
باھانە بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ بىلەن روزۋېلت
قوللاپ قۇۋۋەتلەيمەن دەپ ئويلىغان تەلەپلەردىن
ئېشىپ كەتتى.

1945 ـ يىل 11 ـ فېۋرال يالتا كېلىشىمىدە
ستالىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا روزۋېلتنى سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ تەلەپلىرىنى «سۆزسىز قاندۇرىدى-
غان» لىقىغا كاپالەت بەرگۈزدى. بۇ بەلگىلىمە
ئامېرىكا بىلەن جۇڭگونى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تە-
لەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىدى. روزۋېلت

بۇ خىل مەجبۇرىيەتنى ئازايتىشقا تىرىشىپ مۇنداق سۆزنى قىستۇرۇش تەكلىپىنىلا بېرەلىدى : «ھەممىگە مەلۇم ، يۇقىرىقى ھۆججەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پورت ۋە تۆمۈر يول توغرىسىدىكى كېلىشىملەردە چوقۇم جياڭ جيېشىنىڭ ماقۇللىقىنى ئېلىشى كېرەك» . بۇنىڭغا ستالىن قوشۇلدى . بۇ مەسىلىلەردە چوقۇم ماقۇللىقىنى ئېلىش كېرەك ئىدى . بۇنداقتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيىگە بولغان تەلىپىنى يوشۇرۇپ قالالايتتى . ستالىن بۇنىڭغا خۇشاللىق بىلەن قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ، ھەمدە ئەگەر غەربتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنىڭ بىر قىسمىنى ئاجراتقىلى بولىدىغانلىقى ۋە يىراق شەرقكە 25 دىۋىزىيە يۆتكىمەيدىغانلىقى ، ئۇنداقتا بۇ مەسىلىلەردە جياڭ جيېشى بىلەن سۆھبەتلىشىش مۇمكىنلىكىنى ئېيتتى . شۇڭلاشقا يالتا كېلىشىمى 6 ـ ئايغا بارغاندا ئاندىن جۇڭگوغا ئاشكارىلاندى . ئۇ چاغدا ستالىن پۇرسەت پىشىپ يېتىلدى دەپ قارىغانىدى .

3 . يالتا كېلىشىمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى

28 ـ ماي ستالىنىنىڭ خوپكىنس بىلەن كۆرۈشكەندە ئاۋغۇستنىڭ باشلىرىدا تىنچ ئوكيان ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغانلىقى توغرىسىدا كاپالەت بەرگەنلىكى ھەم جياڭ جيېشىنىڭ جۇڭگونىڭ رەھبىرى بولۇشى ، جۇڭگونى ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى ، بولۇپمۇ مانجۇرىيىنىڭ زېمىن ۋە ھوقۇق پۈتۈنلىكىگە ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا بەرگەن كاپالىتىنى تەكىتلىگەنلىكى ، كونكرېت ۋە قەتئىي كاپالەت بەرگەنلىكى ھېلىمۇ ئېسىمىزدە . ئۇ يالتادا ئېيتقان سۆزلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى .

9 ـ ئىيۇن ترۇمېن زۇڭتۇڭ شەخسەن ئۆزى سۇڭ زىۋېنغا ستالىنىنىڭ كاپالىتى ۋە يالتا كېلىشىمىنى ئېيتتى . ترۇمېننىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن بىرقانچە كۈندىن كېيىن باش ئەلچى خېرلى جياڭ جيېشى بىلەن ئوخشاش مەسىلىنى سۆھبەتلەشتى . ترومېن جياڭ جيېشى بىلەن سۇڭ زىۋېنغا ئېنىق قىلىپ ، روزۋېلت روسىيە ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشسىلا ئامېرىكا ئۇنىڭ تەلەپلىرىنى قوللاشقا ماقۇل بولىدىغانلىقىنى ، ئۆزىنىڭمۇ بۇ نۇقتىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى ئېيتتى . سۇڭ زىۋېن سوۋېتنىڭ مۇددىئاسىغا قارىتا ھېچقانداق خام خىيالدا بولمىدى . ئۇ ئاستىرتتىن زۇڭتۇڭنىڭ باش مەسلىھەتچىسى ، دېڭىز ئارمىيە ئادمىرالى ۋىليام لاخېگە ئۆزىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆز قارىشىنىڭ جۇڭگونىڭ روسىيىنىڭ يالتا كېلىشىمىدىكى مۇمكىن بولغان دائىرە ئىچىدە مانجۇرىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى ، جۇڭگونىڭ يېتەرلىك ھەربىي كۈچنى قولغا كەلتۈرەلىسىلا كېيىنكى 500 يىلدا ھەربىي ھەرىكەتلەر ئارقىلىق تالاش ـ تارتىشلارنى ھەل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى . سۇڭ زىۋېن بىلەن جياڭ جيېشى يالتا كېلىشىمىدە ئىشلىتىلگەن «ئەڭ يۇقىرى مەنپەئەت» سۆزىنىڭ مەنىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى . بىراق ئۇلارنىڭ قىزىقىدىغىنى ستالىنىنىڭ جياڭ جيېشىنى قوللىشى ۋە مانجۇرىيە ھەققىدىكى كاپالىتىدىن ئىبارەت ئىدى . ئۇلار يەنە جۇڭگونىڭ يالغۇز سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرالمايدىغانلىقىنى ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئامېرىكىنى قالقان قىلىپ ئامېرىكىنى جۇڭگو مەنپەئەتىنى قوغدىغۇچىسى قىلىش زۆرۈرلىكىنى تونۇپ يەتكەن ئىدى . 5 ـ ئىيۇن سۇڭ زىۋېن ئامېرىكىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ستېتتىنيۇسقا جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇشىنىڭ بىردىن بىر پۇرسىتى ئامېرىكا بىلەن كۈچلۈك مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىكەنلىكىنى ئېيتتى .

مۇشۇنداق شارائىت ئاستىدا سۇڭ زىۋېن 30 ـ ئىيۇن موسكۋاغا بېرىپ ستالىن بىلەن سۆھبەتلەشتى . ستالىن باشتىلا سۇڭ زىۋېنغا سوۋېت بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى دوستلۇق شەرتنامىسى تۈزۈشتىن بۇرۇن تېخى ھەل قىلىنمىغان بارلىق مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھەل قىلىشنى ئېنىق ئېيتتى . كېيىن ئۇ ، يۇقىرىقىلارنى بىر قانچە قېتىم تەكىتلىدى . سۆھبەت باشلىنىشى بىلەنلا ستالىن جۇڭگونىڭ تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەكلىكىدە چىڭ تۇردى . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا ، يالتا كېلىشىمىدىكى «تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى» دېگەن سۆزنىڭ ئارقىسىدىكى تىرناق ئىچىگە يېزىلغان «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى» دېگەن جۈملە بۇ ماددىدا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقى مەنىسىدىن دېرەك بېرىدىكەن . بۇنىڭغا جاۋابەن سۇڭ زىۋېن مۇنداق دېدى : «جۇڭگو زېمىن بۆلۈپ بېرىشكە قوشۇلمايدۇ . تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش شىزاڭ مەسىلىسىنى مۇرەككەپلەشتۈرۋېتىدۇ ، ھەمدە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تەختتىن غۇلىشىنى پەيدا قىلىدۇ . ئەگەر ھۆكۈمەت يەر كېسىپ بېرىدىغان بولسا جۇڭگو كوممۇنىستلىرى تازا كۈچەپ تەنقىد قىلغۇچىلارنىڭ بىرى بولىدۇ» . ستالىن سۇڭ زىۋېنغا كاپالەت بېرىپ مۇنداق دېدى : «ئەگەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىرگە تۇرىدىغان بولسا بۇنىڭ ئۈچۈن

ئەنسىرەش ھاجەتسىز» . ستالىن سۇڭ زېۋىنغا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىدە مەخپىي كېلىشىپ ياپونلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن دۇنيا جامائەتچىلىكىگە ئاشكارىلىسىمۇ بولىدىغانلىقى توغرىسىدا تەكلىپ بەردى .

ستالىننىڭ سۇڭ زېۋىنغا قويغان تەلەپلىرى يالتا كېلىشىمىنىڭ كونكرېت ماددىلىرىدا بەلگىلەنگەن مانجورىيىنىڭ ھوقۇقى ۋە ئالاھىدە ھوقۇقىدىن بەك ھالقىپ كەتكەن ئىدى . يالتا كېلىشىمىدە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدا بىر ھەربىي ئىشلار رايونى قۇرۇش ئىشى زادىلا تىلغا ئېلىنمىدى . ستالىن بۇ چاغدا بولسا چارپادىشاھ ئىجارە ئالغان يەرلەردىكى ئاساسىي چېگرا سىزىقى بويىچە لۈيشۈن ۋە دالىيەن ئەتراپىدا دېڭىز ئارمىيە بازىسى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى . ئۇ بۇ رايوندا دېڭىز ئارمىيە ۋە ھاۋا ئارمىيە توختىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشىش ، پۈتكۈل رايوندىكى ھەق ـ تەلەپ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ، لۈيشۈن ھەربىي ئىشلىرىنى مۇستەقىل كونترول قىلىش خىيالىدا ئىدى . ئۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ دېڭىز ئارمىيە بازىسى ئىچىدىكى يۈز كىلومېتىر دائىرىدە مۇداپىئە ئاراللىرى تەسىس قىلىش ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىشىنى ئۈمىد قىلاتتى . ستالىن يالتا كېلىشىمى ماددىلىرىدىكى «دالىيەننى خەلقئارالاشتۇرۇش» مەسىلىسىنى باشقا دۆلەتلەر قاتناشمىغان ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگو ـ سوۋېت بىرلىشىپ باشقۇرۇش دەپ چۈشەندۈردى . كونكرېت ئېيتقاندا ، ئۇ جۇڭگو سوۋېت بىرلىشىپ دالىيەننى باشقۇرۇش ، سوۋېت ئىتتىپاقى ساقچىلىرىنىڭ بىخەتەرلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ھوقۇقىغا ئېرىشىش ۋە ئۇ يەردىكى باجغا ئىگە بولۇش خىيالىدا ئىدى . ئۇ يەنە دالىيەن قولتۇقىدا دېڭىز ئارمىيە بازىسى قۇرۇش ، جۇڭگو سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشلىتىشىنى مەخسۇس تەمىنلەشنى تەلەپ قىلدى .

يالتا كېلىشىمىدە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا شەرق تۆمۈر يولىنى ۋە جەنۇبىي مانجۇرىيە تۆمۈر يولىنى ئورتاق باشقۇرۇش بەلگىلەنگەن . ئەمما ستالىن بۇ چاغدا تۆمۈر يولغا يالغۇز ئىگىدارچىلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىپلا قالماستىن يەنە مۇناسىۋەتلىك كارخانىلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىشنى (زاۋۇت ، سېخ ، يەر ، كۆمۈر كان ، ئورمان رايونى قاتارلىقلارغا) تەلەپ قىلدى . تۆمۈر يول ۋە كارخانىلارنى باشقۇرۇش ، ئىشلىتىش جەريانىدا ھۆكۈمران ئورۇندىكى پىكىر قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشنى ، ئۇلارنى قوغداش مەسئۇلىيىتىنى ئورتاق ئۈستىگە ئېلىشنى ، ئۇلارنى ئورۇش ۋە تىنچلىق ، سوۋېت ئارمى-

يىسىنى يۆتكەش ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلدى .

روزۋېلت زۇڭتۇڭ يالتا كېلىشىمىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا زور تەلەپلەرنى قويىدىغان كېلىشىم قىلىشنى خالىمىسىمۇ ، لېكىن ھەممە تەلەپلىرىنى دېمىگەندىمۇ مۇتلەق كۆپ ساندىكى تەلەپلىرىنى ـ «1904 ـ يىلى ياپون ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغانلىقى سەۋەبلىك روسىيىدىن تارتىۋالغان ئەسلى ھوقۇقلىرىنى چوقۇم ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەك» دېگەندىن ئىبارەت باش ماددىغا يىغىنچاقلىدى ھەمدە ئۇنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى . باش ماددىنىڭ تۈپ ماھىيىتى 13 ـ ئىيۇل ئامېرىكا گوۋۇيۇەنىنىڭ ئەسلەتمىسىدە ئېتىراپ قىلىندى ھەمدە يالتا كېلىشىمى ئامېرىكىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرۈلدى . ئەمما ، ئامېرىكىنىڭ ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەي تۇرغىنى بىلەن سېلىشتۇرما بولغىنى ستالىن باشتىن باشلاپلا يالتا كېلىشىمىنى چۈشەندۈرۈش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغان ئىدى . جۇڭگو تەرەپتىن كەلگەن بىر ئاخباراتقا ئاساسلانغاندا ستالىن سۇڭ زېۋىنغا مۇنداق دېگەن : « يالتا كېلىشىمى» نى تۈزۈشكە سوۋېت ئىتتىپاقى تەكلىپ بەرگەن ، ئۇنىڭ مولوتوف لايىھىسىنى تۈزۈپ چىققان . ئۇلار «روزۋېلت بىلەن چېرچىل ، پەقەت ئىمزالا قويۇپ بەردى ، مەن چېرچىلنىڭ ئالدىدىمۇ بۇ سۆزنى تەكرارلىيالايمەن» ، دېدى .

سۇڭ زېۋىن باش ئەلچى خاررىمان دىن ترۇمېننىڭ ئامېرىكىنىڭ يالتا كېلىشىمىدىكى تاشقى موڭغۇلىيىگە مۇناسىۋەتلىك ماددىلارغا بولغان قارىشىنى ئېنىقلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان . 4 ـ ئىيۇل دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى بېيرنېس ئارقىلىق خاررىمانغا ئامېرىكىنىڭ نۆۋەتتە يالتا كېلىشىمىدىكى ھېچقانداق بىر نۇقتىغا چۈشەندۈرۈش بەرمەيدىغانلىقىنى يەتكۈزدى . ئەمما خاررىمان غەيرىي رەسمىي چۈشەندۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى . ئۇ سۇڭ زېۋىنغا مۇنداق دېگەن : «بۇ ماددىدا ئېتىراپ قىلغان ئىچكى مەنە تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەمەلىيىتى ۋە قانۇنى ئەھۋالى قوغدىلىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ، دېدى .

ئۈچىنچى قېتىملىق كۆرۈشۈشتە سۇڭ زېۋىن جياڭ جيېشىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن تاشقى موڭغۇلىيىگە ئەڭ يۇقىرى ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى . سۇڭ زېۋىن ستالىنغا جاۋاب بەرگىنىدە مۇنداق دېدى : «تاشقى موڭغۇلىيە ئىچكى سىياسەت ، دىپلوماتىيە ،ھەربىي ئىشلار جەھەتتە مۇستەقىل ، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن

كېلىشىم تۈزسە بولىدۇ . ئەمما جۇڭگو بۇ رايونغا
بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى يەنىلا ساقلاپ قېلى-
شى كېرەك » . ستالىن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئۇ-
زۇل كېسىل مۇستەقىللىقىدە چىڭ تۇردى ھەم ئۇچ-
رىشىش ئاخىرلاشقاندا مۇنداق دېدى . «بۇ مەسىلە
ھەل بولماي تۇرۇپ باشقا ھەرقانداق كېلىشىم تۈز-
گىلى بولمايدۇ . »

سۇڭ زىۋېن يولىيۇرۇق ئېلىش ئۈچۈن چوڭ-
چىڭغا تېلېگراما يوللاپ سۆھبەتنىڭ قاتمال ھالەت-
كە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېيتتى . بۇ چاغدا جياڭ
جيېشى سۇڭ زىۋېنغا ناھايىتى مۇھىم بىر يولىيۇ-
رۇق يوللىدى . بۇ يولىيۇرۇقتا جياڭ جيېشى ئۆزى-
نىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن كېلىشىم تۈزۈشتى-
كى ھەل قىلغۇچ ئويلىرىنى ئاشكارىلىغان ئىدى .
جياڭ جيېشى سۇڭ زىۋېن ئارقىلىق ستالىنغا ئىك-
كى دۆلەتنىڭ ئورتاق مەنپەئەتى ۋە ئۇزۇنغا داۋاملا-
شىدىغان تىنچلىقنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن جۇڭگو
خەلقى بىلەت تاشلىغاندىن كېيىن تاشقى موڭغۇلى-
يىنىڭ مۇستەقىل بولۇشقا قوشۇلىدىغانلىقىنى ،
لېكىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۈچ مەسىلىگە
كونكرېت ۋە قەتئىي جاۋاب بېرىش كېرەكلىكىنى
يەتكۈزدى . بىرىنچى : جۇڭگونىڭ مانجۇرىيىگە بول-
غان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكى
قوغدىلىشى كېرەك . ئىككىنچى سوۋېت ئىتتىپاقى
ئۆزىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ۋەدىسىدە چىڭ تۇ-
رۇپ ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى
توپىلاڭنى باستۇرۇشقا ياردەم بېرىشى كېرەك .
جياڭ جيېشى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن ئۈچىنچى
نۇقتىنى بايان قىلدى . بۇ شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەڭ
مۇھىم تەلىپى ئىدى .

11 ـ ئىيۇلدىكى يىغىندا سۇڭ زىۋېن ئاۋۋال
جۇڭگونىڭ زېمىن كېسىپ بېرىشتە ئۇستىگە ئالى-
دىغان زور قۇربان بېرىشلەرنى تەپسىلىي بايان قى-
لىپ ئۆتتى . ئۇ مۇنداق دېدى : «ئەگەر جۇڭگو
يېتەرلىك تولۇقلاپ بېرىشكە ئېرىشەلمىسە پۈتۈن
مەملىكەتكە بۇ قېتىمقى قۇربان بېرىشنىڭ ئەھمى-
يىتىنى چۈشەندۈرمەك ناھايىتى تەس » . ئارقىدىنلا
ئۇ جياڭ جيېشىنىڭ يولىيۇرۇقىنى چۈشەندۈردى .
ستالىن جياڭ جيېشىنىڭ موڭغۇلىيىگە بولغان
تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى . ستالىن سوۋېت ئىتتى-
پاقىنىڭ ئىلگىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيى-
سىنى قوللىغانلىقى ئىنكار قىلدى ، سۇڭ زىۋېنغا
كاپالەت بېرىپ ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىسيانچىلار-
نى قوللىمايدىغانلىقى ۋە ج ك پ نى قوللىمايدىغان-
لىقىنى بىلدۈردى . ئۇ ئۆزىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمى-
تىنى قوللايدىغانلىقى ، جۇڭگونىڭ بارلىق ھەربىي

كۈچلىرى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشى كې-
رەكلىكى ، ئەگەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىت-
تىپاقىنىڭ ياردىمىگە ئېھتىياجلىق بولسا ، ئىلگى-
رىكىگە ئوخشاشلا ياردەم بېرىدىغانلىقى ، ياردەم-
نىڭ جياڭ ۋېيىيۈەنجاڭ رەھبەرلىكىدىكى مەركىزى
ھۆكۈمەتكە بېرىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئاشكارا بايا-
نات ئېلان قىلدى . ستالىن سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ
ياپونىيىنى مەغلۇپ قىلغان ئۈچ ھەپتە ئىچىدە مان-
جۇرىيىدىن ئەسكەر چېكىندۈرۈشكە باشلايدىغانلى-
قىنى ئېيتتى .

بۇ مەزگىلدىكى سۆھبەتتە تاشقى موڭغۇلىيە
مەسىلىسى ئەڭ كەسكىن مۇلاھىزە قىلىنىدىغان
مەسىلە ئىدى . سۇڭ زىۋېننىڭ قەيسەرلىك بىلەن
جۇڭگونىڭ تاشقى موڭغۇلىيىگە بولغان قانۇنىي ھو-
قۇقىنى قوغدىشى ئامېرىكىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى
مەھكىمىسى ئامېرىكا جۇڭگو مۇناسىۋىتى توغرىسى-
دا چىقارغان ئاق تاشلىق كىتابتا مۇنداق تەھلىل
قىلىنغان : «سۇڭ دوكتۇر سۆھبەتتە ئەڭ كۆڭۈل
بۆلگەن مەسىلە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ
تاشقى موڭغۇلىيىگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇق-
نىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش بولدى .
. . » 1921 ـ يىلىدىن بۇيان تاشقى موڭغۇلىيە
سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ كونتروللىقىدا
تۇرغان . قىزىل ئارمىيە بۇ رايونغا كىرىپ روسىيە
ئاق باندىتلىرىنى يوقىتىپ ، ئۇ يەردە قورغىلى ئۇ-
زاق بولمىغان موڭغۇل قورچاق ھاكىمىيىتىنى ئاغ-
دۇرۇپ تاشلىغان . 1924 ـ يىلدىكى جۇڭگو سو-
ۋېت شەرتنامىسى جۇڭگونىڭ تاشقى موڭغۇلىيىگە
بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى يەنە بىر قېتىم تە-
كىتلىگەن بولسىمۇ ، ئەمما بۇ ئەمەلىيەتتە سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيىنى ئەمەلىي كونت-
رول قىلىشىدەك ئەھۋالنى ئۆزگەرتەلمىدى . جۇڭ-
گو ھۆكۈمىتى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ تاشقى موڭغۇلى-
يىگە بولغان قانۇنىي ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى
ئۇنتۇپ قالمىدى . جۇڭگولۇقلار تاشقى موڭغۇلىيى-
نى داۋاملىق ھالدا جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىس-
مى دەپ قارىدى .

ھالبۇكى 1945 ـ يىلى ، جۇڭگو سوۋېت
ھەمكارلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ، جۇڭگو
جامائەت پىكرى بۇ قانۇنىي ھوقۇق ئىمتىيازىدىن
ۋاز كېچىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . 1945
ـ يىلىنىڭ بېشىدا تىنچ ئوكيان مۇناسىۋىتى تەتقى-
قات ئورنى ئارشاڭ يىغىنىغا قاتناشقان ئىككى نەپەر
جۇڭگو ۋەكىلى شەخسىي پىكىرلىرىنى بىلدۈرگەندە
«پەقەت ئۇ رايوندىكى خەلق تەرەققىي قىلالىسا ۋە
ئۆزىنى باشقۇرۇپ كېتەلىسىلا» تاشقى موڭغۇلىيى-

نىڭ مۇستەقىل ئەزا دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن كەلگۈسىدىكى دۇنيانىڭ بىخەتەرلىك ئورگانلىرىغا قاتنىشىشى قارشىلىققا ئۇچرىمايدۇ دەپ قارايدىغانلىقىنى ئېيتتى. سان فرانسىسكو يىغىنى مەزگىلىدە چوڭچىڭدىكى «داگوڭ باۋ گېزىتى» بىر پارچە باش ماقالىدا مۇنداق تەكلىپ بېرىلگەن ئىدى: تاشقى موڭغۇلىيە يۈكسەك ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئېرىشىش ياكى مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا دوستلۇق ئاساسىدا جۇڭگو - سوۋېت شەرتنامىسى تۈزۈلۈش كېرەك. كېيىن جۇڭگو سوۋېت شەرتنامىسىنى ئىمزالاش ئۈچۈن، جياڭ جيېشى گومىنداڭنىڭ ئالىي دۆلەت مۇداپىئە پالاتاسى ۋە مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ بىرلەشمە يىغىنىدا: «ئەمەلىيەتتە 1922 - يىلىدىن بۇرۇنلا بېيجىڭ ھۆكۈمىتى مەۋجۇت چاغدىلا تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئىرقىي گۇرۇھى ئانا دۆلەت بولۇپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىغان ئىدى. بۇ تەخمىنەن چارەك ئەسىر بۇرۇنقى ئىشتۇر» دەپ ئېيتقان.

جياڭ جيېشى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ستالىنغا بولغان مۇھىملىقىنى تامامەن چۈشىنەتتى. تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىدىكى سۆھبەت قاتمال ۋەزىيەتكە چۈشۈپ قالغاندا جياڭ جيېشى ئۆزىنىڭ ئوغلى جياڭ جىڭگونى ستالىن بىلەن مەخپىي كۆرۈشۈشكە يوليورۇق بەردى. ئۇلارنىڭ غەيرىي رەسمىي سۆھبىتىدە ستالىن تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ سىبىرىيىنى قوغداشتىكى ئىستراتېگىيىلىك مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، ئۆزىنىڭ ياپونىيەنىڭ تىرىلىشىگە بولغان ئەندىشىسىنى بىلدۈردى. ستالىن موڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىل بولۇشىدا چىڭ تۇردى، ئۇزۇن ئۆتمەي جياڭ جيېشى ئۆزىنىڭ مۇرەسسەچىلىك بىلەن ھەل قىلىش لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ستالىن روسىيە كونترول قىلغان ھەربىي رايوننىڭ دالىيەننى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە دالىيەن ئىچىدە دېڭىز ئارمىيە بازىسى بولۇش كېرەكلىكىدە چىڭ تۇردى. جياڭ جيېشى دالىيەننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ھەربىي رايون قىلىش، دالىيەننى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئەركىن پورتى قىلىش تەكلىپىنى بەردى.

سۇڭ زىۋېن ستالىنغا ئۆزىنىڭ چۇڭچىڭغا قايتىپ جياڭ ۋېيۈەنجاڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇ ئېنىقكى ستالىننىڭ ئۆز شەرتلىرىنى يۇمشاتمايدىغانلىقىنى سىناۋاتاتتى. ستالىن سۇڭ زىۋېننى ئۆزىنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ئالدىرىتىپ ئۆزىنىڭ پوتسدام يىغىنىدا ترۇمېن بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى ھەم ئۇنىڭ پىكرى بويىچە ترۇمېن بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى جەڭگە قاتنىشىشنى بېكىتىشتىن بۇرۇن ئىككى تەرەپنىڭ ئەڭ ياخشى كېلىشىۋېلىشىنى ئېيتتى.

سۇڭ زىۋېن خاررىمانغا ئۆزىنىڭ ترۇمېن بىلەن ستالىن سۆھبەتلەشكەندە ستالىنغا جۇڭگونىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ياكى جياڭ جيېشىمۇ قوبۇل قىلالايدىغان بىر خىل لايىھە تۈزگۈزۈش ئۈمىدىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئىككى تەرەپ تالاش - تارتىشتىكى ئورنىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشكە تىرىشتى. سۆھبەت ئوتتۇرىدا ئۈزۈلۈشكە مەجبۇر بولدى. 14 - ئىيۇل سۇڭ زىۋېن موسكۋادىن ئايرىلدى. ئۇ ئايرىلىشتىن ئىلگىرى ستالىنغا ئۆزىنىڭ ستالىن خالىغان ھەرقانداق چاغدا ئۆزىنىڭ موسكۋاغا كېلىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

پوتسدام يىغىنىدا، ستالىن 17 - ئىيۇلدىكى بىر يىغىندا ترۇمېنغا ئۆزىنىڭ مەسىلىلىرىنى بايان قىلدى. ئۇ ئاغرىنىپ تۇرۇپ جۇڭگولۇقلارنىڭ «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ ئالىي مەنپەئەتى» نى ئېتىراپ قىلمىغانلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشقا ئۇرۇنىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. ترۇمېن ستالىندىن ئۇنىڭ دالىيەن مەسىلىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇش لايىھەسىنىڭ ئامېرىكىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى سورىغاندا، ستالىن جاۋاب بېرىپ: «دالىيەن بارلىق دۆلەتلەرگە ئېچىۋېتىلگەن ئەركىن پورت بولىدۇ» دېدى، «بۇ بەلگىلىمىلەر ئارقىلىق روسىيىلىكلەرنى ھەربىي قىسىم ئورۇنلاشتۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىش ھەم تۆمۈر يولنى يالغۇز ئىگىلەپ باشقۇرۇش ھوقۇقىنىمۇ 80 يىلدىن كۆپرەككە ئۇزارتىش مۇمكىن ئىدى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن جياڭ جيېشى ترۇمېندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. ئۇ ترۇمېن زۇڭتۇڭغا ئۆزىنىڭ ستالىنغا يوللىغان تېلېگراممىسىنى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ يول قويۇشلىرىنى بايان قىلدى. ئۇ ترۇمېنغا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ يالتا كېلىشىمىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئاللىبۇرۇنلا نورمال قائىدىدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسىدە ھەتتا تېخىمۇ يىراقلىشىپ جۇڭگو جامائەتچىلىكى پىكرىنى قوبۇل قىلالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى ئېيتتى. 23 - ئىيۇل ترۇمېن جياڭ جيېشىغا تۆۋەندىكىدەك قىسقىغىنە جاۋاب بەردى:

مەن ئىلگىرى سىزنىڭ يالتا كېلىشىمىنى ئىجرا قىلىشىڭىزنى تەلەپ قىلغان ئىدىم. ئەمما

كېلىشىمىدىن ھالقىپ كەتكەن يول قويۇشقا مەجـ
بۇرلىمىدىم . ئەگەر سىز يەنىشۇي ستالىن بىلەن
يالتا كېلىشىمىنى چۈشەندۈرىدىغان چاغدا ئىختىلاپ
يۈز بەرسە مەن سىزنىڭ سۆڭ زىۋېننى موسكۋاغا
قايتا ئەۋەتىپ سىزنىڭ داۋاملىق ئومۇمىيۈزلۈك چۈـ
شەنچىگە ئىگە بولۇشىڭىز ئۈمىد قىلىمەن . ئەمەلـ
يەتتە ترۇمېن جياڭ جيېشىنىڭ تەلەپلىرىنى رەت
قىلدى . 28 ـ ئىيۇل بەرناس خېرلى ئارقىلىق
سۆڭ زىۋېنغا تېلېگراممىا يوللاپ ئۇنىڭ 30 ـ ئىـ
يۇل ياكى 31 ـ ئىيۇلدىن ئىلگىرى ستالىن بىلەن
ئالاقىلىشىشقا ئالدىراتتى . ھەم ستالىندىن موسكـ
ۋاغا قايتا بېرىش پۇرسىتىگە ئېرىشىشنى تەلەپ
قىلىپ ھەل قىلىنمىغان مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە
قىلىشقا ئالدىرايتتى .

پوتسدام يىغىنى مەزگىلىدە جۇڭگو ئىشلىرى
بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يوھان كان ۋىنسېنت جۇڭگو
سوۋېت سۆھبىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئالتە پارچە ئەسـ
لەتمىنىڭ لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقتى . ئۇ كوممۇـ
نىستلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۇڭگو بىرلەشمە
ھۆكۈمىتى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىقتىن كېـ
يىن پارلامېنتتا «جۇڭگو گۇرۇھى» دەپ ئاتالدى
ۋە پارلامېنت ئەزاسى يۇسېن ماك كارتى قايتا ـ
قايتا سوئال سوراشنىڭ نىشانىغا ئايلىنىپ قالدى .
شۇڭلاشقا بۇ ئەسلەتمىلەر ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىـ
گە .

ئۇ ئامېرىكا ھۆكۈمىتىگە مانجۇرىيە تۆمۈر يوـ
لى دالىيەن ۋە لۈيشۈن پورتىدىكى دېڭىز ئارمىيە
بازىسىنىڭ چېگرا مەسىلىسىدە سۆڭ زىۋېننىڭ
تەكلىپىنى قوللاش توغرىلىق كونكرېت تەكلىپلەرـ
نى بەردى . ئەگەر زۆرۈر بولسا جۇڭگو ، روسىيە ،
ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىنىڭ ھەر قايسىسىدىن ئېۋەتـ
كەن ئادەملەردىن تەركىب تاپقان خەلقئارا باشقۇـ
رۇش نازارەت قىلىش ئورنى قۇرۇپ دالىيەننىڭ
باشقۇرۇلۇشىنى ، نازارەت قىلىش تەكلىپىنى بەرـ
دى . ئۇ ئامېرىكا ھۆكۈمىتىگە بالدۇراق ستالىن ۋە
مولوتوفلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ ناۋادا ئۇلار بۇ
تەكلىپلەرگە قوشۇلسا سۆڭ زىۋېننىڭ پوتسدام
يىغىنىغا تەكلىپ قىلىپ مۇزاكىرە قىلىش تەكلىپىـ
نى بەردى .

23 ـ ئىيۇل ۋىنسېنت ئۆزىنىڭ ئالتە پارچە
ئەسلەتمىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر پارچىسىدا ئامېـ
رىكىنىڭ جۇڭگو ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپلىرىـ
نىڭ ئىشىكنى ئېچىۋېتىش پرىنسىپى ۋە جۇڭگوـ
نىڭ مانجۇرىيىدىكى ئىگىلىك ھوقۇقى مەسىلىسىدە
يازما كېلىشىم تۈزۈشىگە ، شۇ ئارقىلىق جۇڭگو
سوۋېت سۆھبىتىدىن پەيدا بولۇش ئېھتىمالى بولـ
غان بۇ پرىنسىپلارغا خىلاپلىق قىلىدىغان ھادىسىـ
لەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تىرىشىدىغانلىقىدىن ئىباـ
رەت تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى .

چۈنكى ئۇ : سۆھبەت ئىككى تەرەپنىڭ ، جۇڭـ
گولۇقلار روسىيە تەرەپتىنلا ئەڭ پايدىلىق شارائىتـ
قا ئىگە بولالايدۇ . دەپ قارايتتى ، ئۇ جۇڭگولۇقـ
لارنىڭ تالاش ـ تارتىش قىلىشقا زادىلا ئامالسىز
ئىكەنلىكىنى ، شۇنداقلا ئامېرىكىنىڭ يالتا كېلىشـ
مىنى چۈشەندۈرۈشىمۇ ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا
چەكلىمىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەنگەن ئىـ
دى .

روزۋېلت زۇڭتۇڭنىڭ ياردەمچىسى بولۇپ
يالتا كېلىشىمىگە قاتناشقان شەخس ـ باش ئەلچى
خاررىمان ۋىنسېنتىغا ئوخشاش خۇلاسە چىقاردى .
ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەلىپىنىڭ روزۋېلتىـ
نىڭ مەقسىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ قارىدى . ئۇ
ترۇمېن زۇڭتۇڭدىن يالتا كېلىشىمىگە چۈشەنچە بېـ
رىشنى ، بولۇپمۇ دالىيەن ۋە تۆمۈر يول تىجارىتىـ
دىكى ئىختىلاپقا چۈشەنچە بېرىشنى كۈچلۈك تەلەپ
قىلدى . ئومۇ ۋىنسېنتقا ئوخشاش ئەگەر ستالىن
سۆڭ زىۋېننىڭ دالىيەننى جۇڭگو باشقۇرۇشىدىكى
ئەركىن پورت بولۇش تەكلىپىگە قوشۇلمىسا ، ئۇنـ
داقتا ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو ، سوۋېت
ئىتتىپاقى ئامېرىكىدىن يەنە ئەنگلىيىدىنمۇ تەركىب
تاپقان خەلقئارا كومىتېت قۇرۇش تەكلىپىنى بېـ
رىپ ، دالىيەننىڭ ھەقىقى ئەركىن پورتقا ئايلىـ
نىشىنى نازارەت قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى .
بۇنىڭدىن باشقا ۋەزىيەتنىڭ تېز تەرەققىياتى جۇڭگو
بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دەرھال كېلىشىۋېـ
لىش زۆرۈرىيىتىنى پەيدا قىلدى . سۆھبەتنى قايتا
باشلاشتىن بىر كۈن ئىلگىرى بىرىنچى ئاتوم بومبا
خىروسىمادا پارتلىدى . ئىككى كۈندىن كېيىن سوـ
ۋېت ئىتتىپاقى ياپونىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلدى .
قىزىل ئارمىيە تېزلىكتە مانجۇرىيىگە كىردى . 10
ـ ئاۋغۇست ستالىن سۆڭ زىۋېننى ۋاقىتنى يەنە
سوزۇۋەتمەسلىك توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇپ بولمىـ
سا جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ مانجۇرىيىگە كىرىـ
دىغانلىقىنى ئېيتتى . 11 ـ ئاۋغۇستتىن 14 ـ
ئاۋغۇستقىچە سۆڭ زىۋېن بىرقانچە باسقۇچ بويىچە
تېزلىكتە كېلىشىم ھاسىل قىلدى . ئۇ ستالىننىڭ
ئەسلىدىكى چار پادىشاھنىڭ ئىجارىگە ئالغان يەرلىـ
رىنىڭ چېگرا سىزىقىنى بويلاپ كۆەندۈڭ يېرىم
ئارىلىدا ھەربىي رايون قۇرۇشتىن ئىبارەت ئەڭ
دەسلەپكى تەلىپىگە قوشۇلدى ، تىنچلىق دەۋرىدە
ئىشلىتىلىدىغان ھەربىي رايوننىڭ بىر قىسمىغا ـ
دالىيەننىڭ ھەربىي نازارەت ۋە كونتروللىقىغا ئۆچرىـ

ماسلىقتىن ئىبارەت ماددىنى ئالماشتۇردى. تۆمۈر يولىنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت ئىنچىكە ھالقىدا ئۇ يول قويدى. شەرتنامە بىكار قىلىنغاندىن كېيىن خاررىمان ستالىننىڭ مانجۇرىيىدە ئىشىكلەرنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئاغزاكى كاپالىتىنى يازما باياناتقا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن چىڭ تۇردى. ئەمما 9 - ئايدا ھېچقانداق كونكرېت نەتىجىگە ئىگە بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇ بۇ پىلاندىن ۋاز كەچتى.

مەيلى بىز 1945 - يىلىدىكى جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق شەرتنامىسى ھەمدە مۇناسىۋەتلىك كېلىشىم، نوتا ئالماشتۇرۇش، تارقىتىلغان ھۆكۈمەت تەرەپ يىغىن خاتىرىلىرىنى قانداق باھالىمايلى، ستالىننى سېخىيلىق بىلەن كاپالەت بەرمىدى دەپ ئەيىبلەشكە ئامالسىز بىز. دەل مۇشۇ كاپالەتلەر سەۋەبىدىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى كېلىشىملەرنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئۇنى راستىنلا كىشىنى قانائەتلەندۈرىدۇ دەپ قارىدى. ھۆججەتتىكى ئىككى ماددىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىر تەرەپ بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرىدىن ئىبارەت يەنە بىر تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك ئەھمىيىتى بار. جۇڭگو سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق شەرتنامىسىنىڭ بەشىنچى ماددىسىدا مۇنداق بەلگىلەنگەن ئىدى؛ ئىككى دۆلەت «تىنچلىق ئىشقا ئاشقاندىن كېيىن، قىزغىن دوستانە ھەمكارلىق روھى بىلەن ئورتاق خىزمەت قىلىش ھەم ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلىكىگە ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش، ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق پرىنسىپىغا بىردەك قوشۇلۇش». شەرتنامىگە مۇناسىۋەتلىك نوتا ئالماشتۇرىدىغان چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى «جۇڭگونى ئەخلاق ۋە ھەققانىيلىق جەھەتتىن قوللاش، ھەربىي لازىمەتلىكلەر ۋە باشقا بۇيۇملار بىلەن تەمىنلەش، بۇ خىل قوللاش ۋە ياردەمنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن ئىبارەت جۇڭگونىڭ مەركىزى ھۆكۈمىتىگە بېرىلىدىغانلىقى» غا كاپالەتلىك قىلدى.

جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مانجۇرىيىنى قايتىدىن ئىگىلەش مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تۆۋەندىكىدەك ۋەدە بەردى:

نۆۋەتتىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان نوتا تاپشۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى «جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىدىكى بارلىق ئىگىلىك ھوقۇقىنى ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى ھەمدە شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ ئۆلكىنىڭ زېمىن ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.» يەنە بىر كېلىشىمدە «جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ۋە خىزمەتچىسى» نى ياپونىيە ئىگىلىۋالغان زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىشتا مەسئۇل بولۇشقا بەلگىلەش قارار قىلىندى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى بولسا «جۇڭگونىڭ قانۇنىغا ئاساسەن دۈشمەننى قوغلاپ چىقىرىدىغان زېمىندا بىر ھۆكۈمەت قۇرۇش ھەم ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش»، «قايتۇرۇۋېلىنغان زېمىندا جۇڭگونىڭ مۇنتىزىم ۋە بىمونتىزىم قوشۇنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرى بىلەن ھەمكارلاشتۇرۇش. كېلىشىم يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ھەرقانداق بىر پارچە زېمىن بىۋاسىتە ھەربىي ھەرىكەت قوللىنىدىغان سورۇن بولۇپ قالماسلىق»، جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدە ئومۇمىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان بارلىق ھوقۇق بولۇش. ئالدىنقى مەزمۇنلاردا كۆرسىتىلگەندەك، ستالىن يەنە ئۆزىنىڭ ياپونىيە تەسلىم بولۇپ ئۈچ ھەپتە ئىچىدە مانجۇرىيىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈشكە باشلايدىغانلىقى، قوشۇن چېكىندۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قەرەلى 3 - ئايدىن ئېشىپ كەتمەيدىغانلىقى توغرىسىدا كاپالەت بەردى. بۇ كاپالەت جۇڭگو كوممۇنىستلىرى بىلەن ئالاقە قىلىدىغان گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ھەم مانجۇرىيىنى قايتا ئىگىلەشتە ناھايىتى مۇھىم ئىدى. پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ كاپالەتلەرنىڭ روھى ۋە پرىنسىپىغا ھۆرمەت قىلىدىغان بولسا تۆلەنگەن بەدەلمۇ ئەرزىيتتى.

ئامېرىكىدا كىشىلەر توختام تۈزۈلگەنلىكىنى قىزغىن تەبرىكلەشتى. ھەتتا كېيىن ئامېرىكىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان سىياسىتىنى زەھەرخەندىلىك بىلەن ئەيىبلىگەنلەرمۇ ياخشى باھا بېرىشتى. 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى «تۇرمۇش» ژۇرنىلى تەھرىراتىنىڭ باش ماقالىسىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: ياپونىيە تەسلىم بولۇپ ئىككى كۈندىن كېيىن موسكۋا بىلەن چۇڭچىڭ كېلىشىم تۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ غەلىبە، ساۋاتى بار كىشىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ھەربىي كۈچ ئىشلىتىپ ياپونىيىنى مەغلۇپ قىلغانغا ئوخشاش بۈيۈك. سۇڭ زېۋېن بىلەن ستالىننىڭ شەرتنامىسى ئۈمىتسىزلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ئۆتكەن يىگىرمە يىل ئىچىدىكى ھەرقانداق دىپلوماتىيە ۋەقەسىدىكى ئوق دورا ھىدىدىن ئاز . . . جۇڭگونىڭ ھازىرقى ھالىتى ئامېرىكىنىڭ 50 يىلدىن بۇيان ئاسىياغا قاراتقان سىياسىتىنىڭ توغرۇلۇقىنى ئاشكارىلىدى.

پەزىلەت نۇرئەخمەت، مۇھەممەت ئەيسا تەرجىمىسى

يۇرتىمىز بىلەن سۇمېرلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

ئابلىكىم ئابدۇرەشىد

سۇمېرلىقلار تۇنجى بولۇپ دۇنيادا يېزىق ئىختىرا
قىلغانلىقى بىلەن دۇنيا قەدىمكى زامان مەدەنىيەت
تارىخىدا يۇكسەك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلگەن ①
18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئەنگلىيە
ـ گېرمانىيە ۋە فرانسىيىلىكلەر سۇمېر تەتقىقاتىغا
كىرىشىپ، ئۇزاق زامانلاردىن بېرى سۇمېرلىقلار
ئۆز قويىنىدا ساقلاپ ياتقان سىرلارنى ئېچىشقا باش-
لىدى. شۇنداقتىمۇ سۇمېرلىقلاردىن ئىبارەت بۇ
سىرلىق خەلقنىڭ ئىرقى، ئېتنىك مەنبەسى، ئەت-
راپىدىكى خەلقلەر بىلەن بولغان قانداشلىق، مەدە-
نىيەت مۇناسىۋىتى ۋە سۇمېر تىلىنىڭ تەۋەلىك
مەسىلىسى تېخىچە بىرەر قايىل قىلارلىق جاۋابقا
ئېرىشەلمىدى. ئۇلار ياراتقان مەدەنىيەتنىڭ ئۆ-
زىمۇ كۆپ قىرلىق بولۇپ ھېلىھەم بۈگۈنكى
شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىدە ئۇنىڭ ئىزنالى-
رىنى بايقىۋالغىلى بولىدۇ. تىل قۇرۇلمىسىدىن
ئېلىپ ئېيتقاندا، سۇمېر تىلى ھام ـ سام (خې-
مىت ـ سېمىت) تىل ئائىلىسىگىمۇ، ھىندى ـ
ياۋروپا تىل ئائىلىسىگىمۇ كىرمەيدىغان يېگانە تىل
بولۇپ، ئۇنىڭ يېپىشقاق تىل بولۇشتەك ئالاھىدى-
لىكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا
ۋېنگرىيىدىن تارتىپ پولىنىزىيىگىچە بولغان نۇر-
غۇن تىللاردا ئۇچرايدۇ. ئېتنىك مەنبەسىدىن ئې-
لىپ ئېيتقاندا، سۇمېرلىقلار ھەرگىزمۇ بىر مىل-
لەت ۋەياكى بىر قەبىلە خەلقىنى كۆرسەتمەستىن،
بەلكى ئۇلار سۇمېر تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئوخشاش
بولمىغان مەدەنىيەت ۋە ئىرقى ئارقا كۆرۈنۈشكە
ئىگە بولغان، مەدەنىيەت ۋە تېررىتورىيە جەھەتتىن
بىرقەدەر ئومۇملۇققا ئىگە بولغان خەلقلەرنىڭ تو-
پى.

سۇمېرلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى،
مىللەت تەركىبى، باشقا خەلقلەر بىلەن بول-
غان قانداشلىق مۇناسىۋىتى گەرچە ئېنىق بول-
مىسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىكى بىزگە مۇناسىۋەتلى-
ك بولغان تىل پاكىتلىرى ـ مەدەنىيەت ئوخشاش-
لىقى بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان تې-
ما بولالايدۇ. ھادىسە ئىچىدىن ماھىيەتنى ئىز-
دەش، ئوخشاشلىق ئىچىدىن مەزمۇننى تېپىش بو-
يىچە سۇمېرلىقلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەركى-
زى بولغان ئۇر شەھىرى خارابىسىدىن چىققان ئار-
خېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە ئۇلاردىكى بەزى مە-
دەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن قەدىمكى دەۋر-
دىكى تەڭرىتاغ بويلىرى، تارىم ۋادىسى بىلەن سۇ-
مېرلىقلارنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى مۇناسىۋىتىنىڭ
مەۋجۇت بولغانلىقى ھەققىدىكى يۈزەكى قاراشلى-
رىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوقۇرمەنلەر بىلەن پىكىر-
لىشىش بۇ ماقالىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى.

1922 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ س.
لېئونارد. ۋۇللېي (C. leonard. Wooley) ئىفرات
دەرياسىنىڭ مۇنبەت تۈپرىقىغا جايلاشقان ئۇر شەھ-
رىدە (ھازىرقى ئىسمى مۇقايىيار) ئارخېئولوگىيە-
لىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ، ئۇر پادىشاھ قەبرىسى-
نى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قېزىپ چىققان. ①
قەبرىدىن چىققان بۇيۇملارنىڭ سانى، تۈرىنىڭ
كۆپلىكى، ئىلمىي قىممىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشى
بىلەن پۈتكۈل ئارخېئولوگىيە ساھەسىنى زىل ـ
زىلىگە كەلتۈرۈپ، تارىختىن بېرى سۇمېرلىقلار-
نىڭ دىنىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ئۇر
شەھىرى پۈتكۈل دۇنيا ئىلىم ساھەسىگە تونۇلغ-
ان. قەبرىدىن چىققان بۇيۇملار ئىچىدە لاپۇس
ـ لازۇلىدىن (لازۇرات) ياسالغان مارجان، غىلى-
پى ئالتۇندىن، سېپى كۈمۈش ۋە لاپۇس ـ لازۇلى-
دىن ياسالغان پىچاق بار. پىچاقنىڭ شەكلى، ياسى-
لىش ئۇسلۇبى، پىچاق دەستىسىگە چۈشۈرۈلگەن
نەقىشلەر ئۇيغۇر پىچاقلىرىغا ناھايىتىمۇ ئوخشىشى-
دۇ. سۇمېرلىقلارنىڭ ئۆي خارابىلىرىدىكى قۇرۇ-
لۇش ماتېرىياللىرى ۋە ئۇسلۇبىدىن كۆرۈۋېلىشقا
بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ياسىلىش ئۇ-
سۇللىرى، ھويلا تاملىرىدىكى كېسەكلىك نەقىش-
لەر، ئۆيلىرىنىڭ پېشايۋانلىق قىلىپ سېلىنىشى
كەڭ ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ياسىلىش
ئۇسلۇبى ۋە نەقىش شەكىللىرى بىلەن ئوخشاشلىقى-
نى ئىپادىلەيدۇ. دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىكى سۇ-

---

* ئىلىم ساھەسىدە مىسىرلىقلار يېزىقنى بالدۇر ئى-
جاد قىلغانمۇ ياكى سۇمېرلىقلارمۇ دېگەن مەسىلە
ئۈستىدە تالاش ـ تارتىش مەۋجۇت. بىراق كۆپلى-
گەن تارىخچىلار مىسىرلىقلارنىڭ تەسۋىرىي يېزىقى
سۇمېرلىقلارنىڭ مىخ يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قى-
لىنغان دېگەن قاراشقا قوشۇلىدۇ.

غىرىش تېخنىكىسىدىكى ئىلغار كەشپىياتلارنىڭ
بىرى بولغان كارىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق يىل-
لىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ياراتقان ئىجا-
دىيىتى بولۇپ، بۇگۈنكى ئىراقنىڭ جەنۇبىدىكى
ئېكىنزالىقلاردا، خورما ئۆستۈرۈلىدىغان بوستان-
لىقلاردا، شۇنداقلا قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدا
پاسىلىشى ۋە رولى كارىز بىلەن بىردەك بولغان «
qanat» دەپ ئاتىلىدىغان سۇغىرىش تېخنىكىسىنى
كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ خىل سۇغىرىش تېخنىكىسى
بەلكىم يۇرتىمىز، پەرغانە ۋادىسى، ئىران ۋە سۇ-
مېرلىقلار ياشىغان جايلاردىن باشقا يەرلەردە بولمى-
سا كېرەك.

ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئوخشاش بولمىغان
رايوندىكى خەلقلەرنىڭ ئوخشاش بىر مەدەنى-
يەت نەتىجىلىرىنى يارىتىشى ناھايىتىمۇ ئاز
كۆرۈلىدىغان ئەھۋال. مەدەنىيەت ئەقىل - پارا-
سەتنىڭ جەۋھىرى. ئەقىل - پاراسەتنىڭ پەقەت
ئۆزىگە تايىنىپلا ئېچىلىشى، تەرەققىي قىلىشى،
ئاخىرىدا يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلۈشى ناھايىتىمۇ ئاز
ئۇچرايدىغان ھەم چەكلىك بىر جەريان بولۇپ،
ئىلغار يۇكسەك بىر مەدەنىيەتنىڭ يارىلىشى ئۈچۈن
چوقۇم باشقىلارنىڭ ئەقىل - پاراستى بىلەن ئۇچ-
رىشىشى، باشقىلارنىڭ ئەقىل - پاراستىدىن مەلۇم
قوبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى. تەڭرىتاغ بويلىرى،
تارىم ۋادىلىرى، ئامۇ دەريا ۋادىسى، ئىككى دەريا
ۋادىسى، نىل ۋە خۋاڭخې دەريا ۋادىلىرى بىر -
بىرىدىن تاغ - دەريا، قۇملۇق، چۆللۇكلەر ئارقى-
لىق ئايرىلىپ تۇرىدىغان يەككە بېكىنمە گەۋدە ئى-
دى. ھەربىر يەككە بېكىنمە گەۋدە ئىچىدە مەن،
سەن، ئۇ دېن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ بىر - بىرىنىڭ
ئەقىل - پاراسەتلىرىنى قوبۇل قىلىشىدىغان بول-
سىمۇ، لېكىن ئوخشاش بىر يەككە بېكىنمە گەۋدە
ئىچىدە ئەقىل - پاراسەتنىڭ ئوخشاشلىق نىسبىتى
يۇقىرىلاپ كېتىدۇ - دە، ئوخشاش بىر ئەقىل -
پاراسەتنىڭ بىر - بىرىگە ئۆزلىشىپ يېڭى بىر
يۇقىرى پەللىدىكى ئەقىل - پاراسەتنىڭ شەكىللى-
نىشى، يېڭى بىر سۇپەتنىڭ پاسىلىشى تەسكە توخ-
تايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ھەرقايسى يەككە بېكىنمە
گەۋدە ئىچىدە ئوخشاشلا يۈز بېرىدۇ، شۇڭا ئوخ-
شاش بولمىغان يەككە بېكىنمە گەۋدىلەر ئارىسىدا
ئەقىل - پاراسەتنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى، بىر -
بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت
دەۋرىگە قەدەم قويۇشىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ ئى-
دى. دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىكى خەلقلەر ئولتۇراق
تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقاندا، كۆچمەن چارۋىچى خەلق-
لەر مول بولغان سۇ مەنبەسى، يايلاقتا ئىگە بولۇش
ۋە تەبىئەت دۇنياسىنىڭ رەھىمسىز زەربىسىگە بەر-
داشلىق بېرەلمەي بىر جايدىن ئىككىنچى بىر جايغا
كۆچۈپ يۈرەتتى. بۇ كۆچۈش بەزىدە دېھقانچىلىق
ئىگىلىكىدىكى خەلقلەر ئۈستىدىن ئىشغالىيەتنى
كەلتۈرۈپ چىقارسا، بەزىدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكى-
دىكى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يەرگە باغلىنىپ ياشايدىغان
تېرىم خەلقلىرىگە ئاسسىملاتسىيە بولۇپ كېتىشتەك
پاجىئەنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. بۇنداق تەكرار
ئىشغالىيەت ۋە ئاسسىملاتسىيە جەريانىدا تېرىم ئىگى-
لىكىدىكى خەلقلەر ئۇزاق مۇددەتلىك كۆزىتىش،
ھېس قىلىش ئارقىلىق كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر-
دىن ئۆزلىرىگە كېرەكلىك بولغان ئەقىل - پارا-
سەتنى قوبۇل قىلىپ ئالاتتى. كۆچمەن چارۋىچى
خەلقلەرمۇ بۇ جەرياندا تۇزىتىش، ئەمەلىيەتتىن
ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە كېرەك-
لىك بولغان ئەقىل - پاراسەتنى قوبۇل قىلاتتى.
شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە كۆچمەن چارۋىچى خەلق-
لەر بىر جايدىن ئىككىنچى بىر جايغا كۆچۈپ بار-
غاندا ئۆزلىرىدىكى ئەسلىدە بار بولغان ئەقىل -
پاراسەتتىن باشقا يەنە ئۇلار بارغان ئىلگىرىكى دېھ-
قانچىلىق ئىگىلىكىدىكى خەلقلەردىن قوبۇل قىلغان
ئەقىل - پاراسەت ۋە مەدەنىيەتنىمۇ بىللە ئېلىپ
باراتتى ۋە تارقىتاتتى. ياۋروپا - ئاسىيا قورۇقلۇ-
قىنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە بالدۇر قەدەم قويۇشىنى
ئەلۋەتتە ھەرقايسى يەككە بېكىنمە گەۋدىلەر ئوتتۇ-
رىسىدا مەدەنىيەت ئۇچۇرىنى يەتكۈزىدىغان ۋاستى-
چى خەلق — ئات ئۈستىدىكى كۆچمەن چارۋىچى
خەلقلەرنىڭ پائالىيىتىنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن ئاي-
رىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا، تەڭرىتاغ
بويلىرى، تارىم ۋادىسى، پەرغانە ۋادىسى ۋە ئىككى
دەريا ۋادىسىدىكى سۇمېرلىقلار ياشىغان جايلار ئا-
رىلىقىدا قاتناپ مەدەنىيەت ئۇچۇرىنى يەتكۈزۈپ
تۇرغان قەدىمكى بىر كۆچمەن خەلق - توخرىلارنىڭ
مەۋجۇتلۇقى تارىخىي ۋە ماددىي پاكىتلاردىن مە-
لۇم.

توخرىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ناھايىتىمۇ
كۆپ مۇنازىرە تەلەپ قىلىدىغان مەسىلە. ۋ. ب.
خېنىڭنىڭ (W. B. Henning) مىخ يېزىق تېكىست-
لىرىدە ئۇچرايدىغان، دەجلە دەرياسىنىڭ تۆۋەندىكى
ئېقىمى ۋە زاگروس تاغلىرى بويلىرىدا ياشىغان
«گوتلار توخرىلارنىڭ ئەجدادى. كېيىن گوتلار
سۇمېرلىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇب بولۇپ
شەرققە كۆچكەن» ② دېگەن قاراشىنى ئوتتۇرىغا
قويىدۇ. ئىۋانوف بىلەن گرامكىرىدىن خېنىڭنىڭ
بۇ قارىشىنى كۈچەيتىپ، «مىلادىدىن ئىلگىرىكى
3000 - يىللاردا توخرىلار يېقىن شەرققە ئولتۇ-
راقلاشقان خەلق» دەپ ئېيتىدۇ. ③ ب. خروزنى
(B. Hozny) «گۇتلار، لۇللىبىلىقلار، كەسسايىت-
لار بىر مەنبەلىك خەلق. ئەسلىدە ئۇلار كاسپىي
دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالى ۋە ئامۇ دەريا بويلىرىدا
ياشىغان. كېيىن كاسپىي دېڭىز قىرغاقلىرىنى بوي-
لاپ غەربىي جەنۇبقا كۆچۈپ زاگروس تاغلىرىنى
ئىگىلىگەن» دەپ قارايدۇ. ④ ئەنقەرە ئۇنىۋېرسى-

تېتى تارىخ ـ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى ،
ئاتاقلىق سۇمېرشۇناس كامال بالقان قەدىمكى تۈرك
تىللىرى بىلەن توخرىلارنىڭ ئەجدادى دەپ قارالغان
گوتلارنىڭ تىلىدىكى ئىسىملار پېئىل تومۇرى ۋە
بەزى سۆزلۈكلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى
دەلىللەپ چىقىپ توخرىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا
خەلقلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆر-
سىتىدۇ . ⑤ يۇرتىمىزدىن بايقالغان مىلادى 6 ـ
ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە بولغان بۇددا دىنى ۋە-
سىقىلىرىدە توخرى تىلى بايقالغان . توخرىلارنىڭ
مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللاردا تەڭرىتاغ
ۋە تارىم ۋادىسى بويلىرىدا ياشىغانلىقى ئارخېئولو-
گىيىلىك ۋە تىل پاكىتلىرىدىن مەلۇم (بۇنىڭغا
مۇناسىۋەتلىك پاكىتلار «يىپەك يولىدىكى قەدىمكى
ئاھالىلەر» خەنكاڭشىن تۈزگەن ، ئابلەت نۇردۇن
«غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش
ـ يۆتكىلىشىدىن ئەينى چاغدىكى مىللەتلەر مۇناسى-
ۋىتىگە نەزەر» ، ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى «ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك تېپى مەسىلىسى»
، «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي
خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى ـ توخرىلار بابى» .T
V گرامكىرىدىن ۋە Vjac. VS ئىۋانوفنىڭ «تا-
رىختىكى ئەڭ دەسلەپكى ھىندى ـ ياۋروپالىقلار»
غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى . 1998 ـ يىل
1 ـ سان قاتارلىق ماتېرىياللاردىن كۆرۈلسۇن) .

توخرىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ، ياشىغان جاي-
لىرى ، باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
ھەققىدىكى قاراشلار ھەر خىل بولسىمۇ ، لېكىن
يۇقىرىقى ئوخشاشمىغان قاراشلار ئىچىدىن شۇنداق
بىر پاكىتنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى ، توخرىلار
سۇمېرلارغا قوشنا بولغان زاگرۇس تاغلىرى ، دىيا-
لا دەريا ۋادىلىرى ، كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي
قىرغىقى ، ئامۇ دەريا بويلىرى ، تەڭرىتاغ ۋە تارىم
ۋادىلىرى ئارىلىقىدىكى كەڭ رايونلاردا ياشىغان ۋە
كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن . ئۇلار-
نىڭ بۇ كۆچمەن پائالىيىتى جەريانىدا بۇ جايلار
ئارىسىدا توخرىلارنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق مەدەنى-
يەت ئۇچرىشىشى بولغان . ئەگەر يۇقىرىدىكى پە-
رەز يوللىرى بويىچە تەھلىل يۈرگۈزسەك ، ئۇي-
غۇرلارنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىجادىيىتى ـ كارىزنىڭ
(كارىزنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز
تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقى لېتىپ توختىنىڭ
ماقالىسىدە ، ئىسمائىل تۆمۈرنىڭ «ئىدىقۇت ئۇي-
غۇر مەدەنىيىتى» دېگەن ئەسىرىدە ناھايىتىمۇ ئې-
نىق شەرھلەنگەن) يۇرتىمىزدىن سۇمېر ۋە پارس
ئەللىرى ، پەرغانە ۋادىلىرىغا تارقالغانلىقى تېخىمۇ
ئايدىڭلىشىدۇ .

ئۇر پادىشاھ قەبرىسىدىن كۆپلىگەن لاپىس ـ
لازۇلىدىن (لازۇرات) ياسالغان زىبۇ ـ زىننەت
بۇيۇملىرى ئۇچرايدۇ . لاپىس ـ لازۇلى قەدىمكى
ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرى ناھايىتىمۇ ئەتىۋارلايدىغان
قىممەتلىك تاش بولۇپ ، بەزى تارىخىي بايانلاردا
قەيت قىلىنىشىچە ، ئافغانىستاندىكى بەدەخشان تاغ-
لىرى ئۇنىڭ بىردىن ـ بىر كېلىش مەنبەسى ئى-
كەن . ⑥ لېكىن «يېڭى تاڭنامە» 22 ـ جىلد .
4157 ـ 4156 ـ بەتلىرىدە «لاپىس ـ لازۇلىنىڭ
(楼兰) ھەممىسى بەدەخشاندىن چىقمايدۇ» ـ
دەپ قەيت قىلىنىدۇ . ⑦ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە
دەستۇرى» دا «لاپىس ـ لازۇلى ، كەھرىۋا قاتار-
لىق كان مەھسۇلاتلىرى پارسلار بىلەن 凉洲
ئارىلىقىدىكى جايلاردىن چىقىدۇ» ⑧ دەپ خە-
ۋەر قىلىنىدۇ . 12 ـ ئەسىردە كىتاب قىلىپ تۈ-
زۈلگەن «يۈنلىن تاش تەزكىرىسى» دە لاپىس ـ
لازۇلى خوتەن تاشلىرىنىڭ بىر خىلى . ئۇ يېشىل ،
كۆك رەڭلىك بولىدۇ . بەدەخشاندىمۇ يېشىل رەڭ-
لىك لاپىس ـ لازۇلى چىقىدۇ . لېكىن يېشىل
رەڭدىكىسى كۆك رەڭدىكىسىدەك قىممەت ئەمەس»
دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ . ⑨ دېمەك ، يۇقىرىدىكى
بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، يۇرتىمىزدا
يالغۇز قاشتېشىلا ئىشلەپچىقارماستىن بەلكى قىم-
مەت لاپىس ـ لازۇلىمۇ چىققان ھەم سودا تاۋارى
سۈپىتىدە شەرق ۋە غەرب ئەللىرىگە سېتىلغان .
مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللار ئەتراپىدا
سۇمېرلىقلارنىڭ شەرق ئەللىرى بىلەن بولغان سو-
دا مۇناسىۋىتى جانلانغان . ئۇلار ئۆزلىرىگە كېرەك-
لىك بولغان ئاليۇمىن ۋە لاپىس ـ لازۇلىنى ئاسا-
سەن ئىككى يول ئارقىلىق ئىمپورت قىلغان . بىرى
زاگرۇس تاغلىرى ۋە ئىران ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ
شەرققە تۇتىشىدىغان قۇرۇقلۇق يولى . يەنە بىرى
پارس قولتۇقىنىڭ قىرغاقلىرىنى بويلاپ ھىندى
دەريا ۋادىلىرىغا يېتىپ بېرىپ ئاندىن تېخىمۇ
شەرققە تۇتىشىدىغان سۇ يولى . ⑩ يېقىن شەرقنىڭ
بۇنىڭدىن 4000 يىللار ئىلگىرىكى ھاۋا كىلىماتى
ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا ، نەم ۋە سال-
قىن بولغان . بۇ پارس قولتۇقى ئۈچۈن ياخشى
پورت شارائىتى ھازىرلاپ بەرگەن . پارس قولتۇقى-
نىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى خورما ، بېلىق ، راك ،
توقۇلما بۇيۇملار سۇ يولى ئارقىلىق بۈگۈنكى ئافغا-
نىستان ، پاكىستانغا ، ئاندىن بۇ يەردىن تېخىمۇ
شەرقتىكى جايلارغا توشۇلغان . ⑪ ئەگەر «يىپەك
يولى» لىنىيىسىدىكى خوتەن ، يەكەن قاتارلىق جاي-
لاردىن دەريا ئېقىنلىرىنى بويلاپ پامىر ۋە قارا
قۇرۇم تاغلىرىدىن لاداققا يېتىپ بارغىلى ، ئاندىن
غەربىي شىمال يۆنىلىشى بويىچە ھىندى دەريا ۋادى-
لىرىنى بويلاپ ماڭسا ئاسانلا پارس قولتۇقىغا يې-
تىپ بارغىلى بولىدۇ . بۇ يوللار قەدىمكى شەرق
ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدا قاتناپ يۈرىدىغان خەلقلەرنىڭ
بېسىپ ئۆتۈش مۇمكىنچىلىكى بولغان يوللىرى بو-
لۇپ ، يۇرتىمىز بىلەن سۇمېرلىقلار ئوتتۇرىسىدا
مەلۇم مەدەنىيەت ۋە سودا مۇناسىۋىتى بولغانلىقى

ئېھتىمالغا يېقىن .

دۆلەت سىرتىدىن تېپىلغان بىزگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بەزى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلار بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ . پارس قولتۇقىدىكى ئارال دۆلەت بەھرەيىندىن بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان 1.87×1.87×0.65cm³ لىق تۆت چاسا تامغا تېپىلغان ⑫ تامغىنىڭ بىر تەرىپىگە شىرنىڭ تەسۋىرى ، يەنە بىر تەرىپىگە بىر جۈپ بۆرىنىڭ تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن . ھەممىمىزگە مەلۇم ، بۆرە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق بولغان توتېم ئوبيېكتى . بۆرە ئىككى دەريا ۋادىسىغا يات بولغان سەنئەت تەسۋىرى بولۇپ ، ئىككى دەريا ۋادىسىدىن تېپىلغان تامغا ، تام سۈرەتلىرى ، نەقىشلەردە بۆرە تەسۋىرى ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ . بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان يەنە بىر تامغا ئافغانىستاندىن تېپىلغان ، تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا ، بۇ تامغىلارنىڭ كېلىش مەنبەسى مەركىزىي ئاسىيا ئىكەن ⑬ .

ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقى تارىختا ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پائالىيەت سورۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ، بۇ چوڭ تارىخىي سەھنىدىكى ھەرقايسى خەلق ، مىللەت ئۆز ئارا مەدەنىيەت ، تېخنىكا ، ئىدېئولوگىيە ، سودا جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە ئۇچرىشىشتا بولغان . ئەلۋەتتە بۇ خىل مۇناسىۋەت تورى ئىچىگە تەڭرىتاغ بويلىرى ، تارىم ۋادىسى ۋە سۇمېر رايونىدىكى خەلقلەرمۇ قاتناشقانىدى . تەڭرىتاغ بويلىرى تارىم ۋادىسى بىلەن سۇمېرلىقلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر تىل (قازاق تەتقىقاتچىسى ئولجاس سۇلايمانوف قەدىمكى تۈركىي تىللار بىلەن سۇمېر تىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك بولغان 60 چە سۆزلۈكنى دەلىللەپ چىققان) ، يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار يېتەرلىك بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇ مېنىڭچە بىزنىڭ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان تېما بولالايدۇ .

س . ف . ئولدېنبورگ «ئىنسانىيەت تارىخى ئۈستىدە سۆز ئېچىشقا توغرا كەلسە ئالدى بىلەن بۇ تارىخقا شەرق خەلقلىرىنىڭ تارىخى تولۇق ھوقۇقلۇق بولۇپ كىرگەندىلا ئۇنىڭدىن سۆز ئېچىشقا بولىدۇ . بۇ جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا بولۇپمۇ شىنجاڭ تارىخى پەۋقۇلئاددە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە» دەپ يازىدۇ . ⑭ ئىل دەرياسى ، ئىككى دەريا ۋادىسى ، گرېكلار ۋە رۇملار ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا بىرنەچچە ئەسىر ۋاقىت بولدى . لېكىن كۆپلىگەن سوئاللار جاۋابسىز قېلىۋاتىدۇ . يۇرتىمىزنىڭ تارىخى ، مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار تېخىچە باشلىنىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتىدۇ ؛ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقات ۋە بايقاشلاردا ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلار ئىسپاتلىنىپ قالار دېگەن ئۈمىدتە مەن .

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

① ستون لويد : «مېسوپوتامىيە ئارخېئولوگىيىسى» لوندون نەشرى . 1970 ـ يىل . 90 ـ بەت ، ئىنگلىزچە .

③ ② شۇۋنىكەن : «شىنجاڭ مومىيالىرى ۋە توخرىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى» «ھىندى ـ ياۋروپا تەتقىقاتى» ژۇرنىلى . 1995 ـ يىل 3 ـ سان . 362 ـ بەت .

⑤ ④ كامال بالقان : «گۆت تىلى ۋە تۈرك تىلى» «ئېردەم» ژۇرنىلى ئەنقەرە نەشرى . 1990 ـ يىل . 82 ـ 83 ـ بەتلەر .

⑥ خالد . كلوفورد : «سىرلىق سۇمېرلىقلار» جېجىياڭ خەلق نەشرىياتى . 2000 ـ يىل 3 ـ ئاي . خەنزۇچە نەشرى . 155 ـ بەت .

⑦ «يېڭى تاڭنامە» 22 ـ جىلد . جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشرى . 4157 ـ 4156 ـ بەتلەر .

⑨ ⑧ شېفىر «تاڭ دەۋرىدىكى سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەت» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى . 1995 ـ يىل . 533 ـ 554 ـ بەتلەر .

⑪ ⑩ برەنۋىن . ئى . دەنتىن : «ئەرەب ئارخېئولوگىيە ۋەسىقىلىرى» . دانىيە 1994 ـ يىل 47 ـ بەت . ئىنگلىزچە .

⑬ ⑫ خاررىد . كرائېفورد . ۋە خالىد ئەل سىندى : «بەھرەيىن موزېيىدىكى تامغا ھەققىدە» دانىيە . 1995 ـ يىل 113 ـ بەت .

⑭ «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى . 2000 ـ يىل 3 ـ ئاي نەشرى . ئۇيغۇرچە . 7 ـ بەت .

(مۇئەللىپ : شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى مۇئەللىمى)

«تارىم» نامىنىڭ ئېتمولوگىيىسى ھەققىدە

پالتاخۇن ئەۋلاخۇن، گۈلنار ئىسمائىل

«تارىم» ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بۇيان تىنماي ئېمىپ كەلگەن ۋە يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، قەشقەرلەردىكى چوڭ ـ كىچىك دەريا، تارماق ئېقىنلاردىن ھاسىل بولغان بولسىمۇ، تارماق ئېقىنلىرى لاتقىلىق تۇزلەڭلىكلەرگە كەلگەندە تاشقىنلىنىپ كۆل، ساسلىقلارنى ھاسىل قىلغان ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەس بىر دەريانىڭ، شۇنىڭدەك مۇشۇ دەريانىڭ قۇملۇقلار ئىچىدىكى مۇساپىسىنى ئاساس قىلغان بىر چوڭ ئويمانلىقنىڭ ھەمدە شايار، لوپنۇر ناھىيىلىرىدىكى بىر يېزىنىڭ، چەرچەن يەنە لوپنۇر ناھىيىسىدىكى بىر كەنتنىڭ، كىچىكرەك قىلىپ ئېيتقاندا ئاقسۇ شەھىرىگە قاراشلىق بىر دەريا كېچىكنىڭ ئورتاق نامى. بىر نامنىڭ مۇنداق كۆپ جايلارغا نام بولۇپ كېلىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك. مانا بۇ «تارىم» نامىنىڭ بىر ئۇلۇغ، مۇقەددەس ئاتىنىڭ نامى ئىكەنلىكىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدىن ئىبارەت.

بۇ مۇقەددەسلىك ۋە ئۇلۇغلۇق ھەرقايسى ئەل سەيياھ، تەتقىقاتچىلىرىنى ئۇنىڭ ئەسلى ئېتمولوگىيىسىنى بىلىشكە ۋە باشقىلارغا چۈشەندۈرۈشكە ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان قىزىقتۇرۇپ كەلدى. ئەمما چۈشەندۈرگۈچىلەر ۋە قىزىققۇچىلارمۇ بۇ مۇقەددەس نام ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ھازىرغىچە بىرلىككە كەلتۈرەلمىدى ۋە چوڭقۇرلاشتۇرالمىدى. شۇڭا تۆۋەندە بۇ نامنىڭ ئەسلى يىلتىزى ۋە ئېتمولوگىيىسى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىزنى بۇ ھەقتە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنىمىز.

1. «تارىم» نامىنىڭ ئېتمولوگىيىسى ھەققىدىكى قاراشلار ۋە بۇ قاراشلارغا باھا

تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا ئۇزۇندىن بۇيان «تارىم» نامىنىڭ ئېتمولوگىيىسى ۋە ئورنى ھەققىدە ئوخشاش بولمىغان قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلدى. بۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، «تارىم» نامىنى سانسكرىتچە «Sita» نامىغا باغلايدىغان قاراش. بۇ قاراشنى ئەڭ دەسلەپتە فېڭ چىنجۈن ئەپەندى «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ناملىق ئەسىرىدە (يەنى 1930 ـ يىلى) ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ «Sita» نامىنى «يەكەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ سانسكرىتچە نامى» دەپ قارىغان. ① . ھەمدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «تارىم (Tarim) دەرياسى، سانسكرىتچە نامى «Sita»، «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى»دا «ergolgol» دەپ ئاتالغان» ② دەپ كۆرسەتتى. سانسكرىتچە «Sita» دەپ ئاتالغان نام قەدىمكى بۇددا نومى ۋە باشقا جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدا «私陀»، «私多»، «私他»، «期陀»، «死多»، «多»، «徙多»، «徙多» دەپ ئاتالغان بولۇپ، كېيىنكى ئاتىلىش شۇەن زاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا سەپەر» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان ③ بولغاچقا، بۇ ئەسەرنى لى شيەنلىن قاتارلىقلار «سېلىشتۇرۇپ ئىزاھلىغان» دا (1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغان) «徙多» نامىنى فېڭ چىنجۈن ئەپەندىنىڭ قارىشىغا ئاساسەن «يەكەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان. ④ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى تۈزۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەر مىلادى 2 ـ ئەسىردە يۇنانىدا ئۆتكەن مەشھۇر جۇغراپىيۇن پتولېمى يازغان «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسەرنىڭ «يىپەك (سېرىس) ئېلى» قىسمىدىكى «... ئۇلار پىئالايلار ـ pialai ـ نەقىل كەلتۈرگۈچى) ئويغارد دەرياسى قىرغاقلىرىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن ئوخشاش نامدىكى ئويغاردايلار (Oikhardai) ياشايدۇ» ⑤ دېگەن بايانلارنى

مىسالغا ئالىدۇ ھەمدە ئەنگلىيە ئالىمى ھېنرى يۇلې ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇيغاردايلار ئۇيغۇرلاردۇر، ئويغارد دەرياسى تارىم دەرياسىدۇر» ⑥ دېگەن قاراشنىمۇ قوشۇمچە قىلغان. قارىغاندا، فىلىڭ چىنجۇن ئەپەندى «sita» دەرياسى «يۇناننىڭ قەدىمكى يەر ناملىرى تەزكىرىسى» «Oikhardes» دەپ ئاتالغىنى شۇ دېگىنى پىتولېمى يەتكۈزۈپ بەرگەن ھەم ھېنرى يۇلې «تارىم دەرياسى» دەپ قارىغان « Oikhardai » (ياكى Oechordas) دەرياسى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور پەرقنىڭ بارلىقى روشەن. ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى يەكەن دەرياسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «سىت ئۆگۈز» دەپ ئاتالغان، سانسكرىتچە «sita» دىن كەلگەن، بۇددا نوملىرىدا يەكەن، شۇ جۈملىدىن تارىم دەرياسىمۇ «سىت ئۆگۈز» دەپ ئاتالغان دەپ قارايدۇ ⑦. مېنىڭچە، سانسكرىتچە «sita» دەپ ئاتالغان دەريانىڭ نامى بىز ئېنىقلىماقچى بولغان «تارىم» نامى ئەمەس، ھەم تارىم دەرياسى قەدىمدە «sita» دەپ ئاتالغانمۇ ئەمەس. بۇ نام ئېھتىمال سىېن جۈڭمىيەن ئەپەندى ئىزاھلىغان «sarchil» ، «sarcil» ، «sarcol» نامى، ھازىرقى تاشقورغان ناھىيىسىدىكى «sarikol» (sarikul) ـ سارىكۆل بولسا كېرەك ⑧. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كاۋانتا» (kavan ta) دەپ ئاتالغان قەدىمكى تاشقورغان ئېلىنىڭ نامى بولۇپ، قەدىمكى تاجىكلار «سارىكۆل ـ sarikol» دەپ ئاتىغان ئىدى. ⑨ شۈەن زاڭ تىلغا ئالغان «sita» دەرياسىمۇ قەدىمكى كاۋانتا (kavanta) ئېلىدە ئىدى⑩. دېمەك، قەدىمكى يەكەن دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى بولغان تاشقورغان دەرياسى «sita» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. كېيىن جۇڭگو تارىخ كىتابلىرىدا «saku» ، «saka» (莎车) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان ⑪ بولۇپ، خاتا ھالدا ھازىرقى يەكەننى كۆرسىتىپ قالغان.

ئىككىنچى، «تارىم» نامى ئۇيغۇر تىلىدا «ئېكىنزار»، «تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەيدىغان قاراش ⑫. بۇ قاراش 1819 ـ يىللىرى يېزىلغان «غەربىي يۇرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى» دە ئېيتىلغان «تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر» دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلاشتىن كەلگەن ⑬ بولۇپ، ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى 1990 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان «تارىمدىن تامچە» ناملىق ئەسىرىدە «تارىم» ـ «تار» (تەرمەك) دىن ياسالغان ھەرىكەتنام، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تار» تېرىلغۇ مەنىسىنى بېرىدۇ، دېمەك «تارىم» نامى «ئېقىن ـ ۋادا»، «ئېتىز ـ ئۆلكە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قارىغان ئىدى ⑭. 1996 ـ يىلى «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 2 ـ سانىدا يەنىلا مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ⑮. دېمەك، ئالتە يىلدا ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ قارىشى يېڭىلانمىغان. ھالبۇكى، «ئېكىنزار»، «تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر»، «ئېقىن ـ ۋادا»، «ئېتىز ـ ئۆلكە» دېگەن مەنىلەر يەنىلا ئوخشاشلىقتا ئىكە، ئارتۇقچە پەرق يوق. ئەمما مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تارىم» نامىنى بۆلۈپ چۈشەندۈرمىگەن، بەلكى باشقىچە ئىزاھلىغان.

ئۈچىنچى، «تارىم» نامىنى «كۆل ۋە قۇملۇقلارغا قۇيۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى» دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلايدىغان قاراش ⑯. بۇ قاراش مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «تارىم» سۆزىگە بەرگەن «كۆل ۋە قۇملۇقلارغا قويۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى (تارماق دەريا)» دېگەن ئىزاھاتىدىن كەلگەن ⑰. مېنىڭچە بۇ قاراش «تارىم» نامىنىڭ ئەسلى مەنىسىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. چۈنكى، مەھمۇد قەشقەرى بۇ يەردە «ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا» ئۇسمى تارىم دەرياسىنىڭ «شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ» ⑱ كېتىدىغان تارماق ئېقىنلىرىنى ئىزاھلىغان.

تۆتىنچى، «تارىم» نامىنى چاغاتاي تىلىدا «پەلەك، ئاسمان» مەنىسىنى بېرىدىغان «تارىم» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەيدىغان قاراش ⑲. بۇ قاراش 1992 ـ يىلىلا ئېلى غوپۇر ئەپەندى تەرىپىدىن ئاڭدۇرۇلغان.

بەشىنچى، «تارىم» نامىنى قەدىمكى ئەمەل نامىدىن كەلگەن دەيدىغان قاراش. بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئېلى غوپۇر ئەپەندى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ «تارىم» ئۇنۋانىغا مۇيەسسەر بولغان بىر ەر شاھزادىسىنىڭ ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسىنى سۇيۇرغال قىلىپ ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراشقا بولىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلغان. ⑳ ئەمما بۇ قاراشنىڭ پاكىتى كۆرسىتىلمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاراخانىيلار دەۋرىدە ياشىغان مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسىرىدە «تارىم»، «ئۇسمى تارىم» دەپ ئاتىلىدىغان يەر ناملىرىنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغان. ئەگەر راستتىنلا شۇنداق بولغان بولسا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆز ئەسىرىدە بۇ يېڭى قويۇلغان يەر نامىنىڭ قويۇلغانلىقىنى ئىزاھلىشى

مۇقەررەر ئىدى . چۈنكى بۇ شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۈچۈنمۇ تازا پايدىلىق ئىدى . يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا ، «تارىم» دەرياسىنىڭ نامى بىلەن تەڭ كەلگەن «تارىم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاينىڭ نامىنى ۋە «ئۈسمى تارىم» دەپ ئاتىلىدىغان دەرياناملىرىنى ئاۋانقا سۈرگىلى بولمايدۇ .

ئالتىنچى ، «تارىم» نامىغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن «ئۈسمى» نى قۇم بېسىپ كەتكەن «ئېشەم» شەھىرى بولسا كېرەك ، دەيدىغان قاراش ㉑ . مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئۈسمى» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا «ئۈسمى ، ئۈسمى تارىم ، ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا . بۇ دەريا شۇ يەردە (ئۇيغۇر ئېلىدە ـ نەقىل كەلتۈرگۈچى) قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ .» دەپ كۆرسىتىدۇ ھەمدە «تارىم» سۆزىنى ئىزاھلاپ «تارىم . ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى ‹كۈچا› دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي . بۇ يەر ‹ئۈسمى تارىم› مۇ دېيىلىدۇ . ئۇ يەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ ‹تارىم› دېيىلىدۇ .» دەيدۇ ㉒ . مېنىڭچە قاراخانىيلار دەۋرىدە «تارىم» دەرياسى مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇرلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارغا ئاساسەن كۈچانىڭ غەرب تەرىپىدىكى جايلارنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلغىنىغا ، ئۇنىڭ شەرقىنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلمىغىنىغا قاراپ «ئۈسمى تارىم» دەپمۇ ئاتىلىدىغان «ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى ‹كۈچا› دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى ، «تارىم» دەپ ئاتىلىدىغان جاي ئەينى چاغدا ئىسلام ئېلى بىلەن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چېگرىلىرىدىن بىرى بولسا كېرەك . بۇنىڭدىن قارىغاندا ، «تارىم» دەپ ئاتالغان جاينىڭ يېنىدىن ئۆتىدىغان دەريا ـ تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى يەنى غەرب تەرىپى «ئۈسمى تارىم» دەرياسى دەپ ، تۆۋەنكى ئېقىمى ، يەنى شەرقى تەرىپى «تارىم» دەرياسى دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك . بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ، مەھمۇد قەشقەرى ئىزاھلىغان «ئۈسمى تارىم» دەپمۇ ئاتىلىدىغان «كۈچا» دېگەن جاينىڭ يېنىدىكى «تارىم» نامى ھازىرقى شايار ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى ، يەنى كۈچا چېگرىسىگە يېقىن جايدىكى «تارىم كەنتى» بولسا كېرەك . ئېلى غوپۇر ئەپەندى ، ئابې تاكىئو ئەپەندىنىڭ «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىنىڭ 351 ـ بېتىدىكى «ئۈسمى» گە ئائىت مۇنداق باياننى نەقىل كەلتۈرگەن : «تارىم كۈچانىڭ جەنۇب تەرىپىدە ، تارىم دەرياسى بويىدىكى بىر كىچىك كەنتمۇ «تارىم» دېيىلىدۇ . يۇەن دەۋرىدىكى ‹曲先塔林› (ئۈسمى تارىم) بەلكىم شۇ بولۇشى مۇمكىن . ㉓

2 . «تارىم» نامىنىڭ ئەسلىي يىلتىزى ۋە ئۇنىڭ مەنىسى

ئېلى غوپۇر ئەپەندىنىڭ «تارىم» نامىنى «ئەمەل نامىدىن كەلگەن» دەپ قارايدىغانلىقىنى ۋە بۇ قاراشنىڭ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئىزاھلانغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەن ئىدۇق . «تارىم تېكىنلەرگە (شاھزادىلەرگە) ، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز . خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ . خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا ـ خېنىملارغا ئۇنىۋان ئورنىدا ‹ئالتۇن تارىم› دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ ㉔ . مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئىزاھاتىدىن ئىككى نەرسىنى چۈشەنمەك قىيىن ئەمەس . بىرى ، ئافراسىياپ دەۋرىدىمۇ «تارىم» سۆزىنىڭ بولغانلىقىنى ۋە بۇ سۆزنىڭ دەسلىپىدە ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغىلا خاس سۆز ئىكەنلىكىنى ، يەنى ئۇلارنىڭ ئەڭ ئالىي مەرتىۋىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ؛ يەنە بىرى ، «خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ» غانلىقىدىن «تارىم» سۆزىنىڭ ناھايىتى ئۇلۇغ بىر مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، «خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا ـ خېنىملارغا ئۇنىۋان ئورنىدا» ئىشلىتىلىدىغان بۇ نامنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇنىۋان ئورنىدا پەقەت خان ئەۋلادلىرىنىڭلا بەھرىمەن بولالىغانلىقىمۇ ، ئەلۋەتتە يەنىلا «تارىم» سۆزىنىڭ ئۇلۇغ مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇنداقتا «تارىم» نامىنىڭ يىلتىزى زادى نېمە؟ مېنىڭچە مەھمۇد قەشقەرى يەتكۈزۈپ بەرگەن «ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا» ۋە «خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا ـ خېنىملارغا» ئىشلىتىلىدىغان خاس سۆز ، يەنى مەرتىۋە (ئۇنىۋان) نامىغا قاراش كېرەك . بۇ خاس سۆزنىڭ دەسلىپىدە

پەقەت ئاياللارغىلا ئىشلىتىلگەنلىكى بىزنى ئويلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ. مانا بۇ «تارىم» نامىنىڭ ئەسلى يىلتىزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مېنىڭچە، «تارىم» سۆزىنىڭ دەسلەپتە ئاياللارغىلا خاس بولۇشى، قەدىمدە ئېسىل نەسەبتىن بولغان ئاياللارنىڭ ئىلاھلاشتۇرۇلۇشى، ئېنىقراقى ئاياللارغا ئىلاھ ـ تەڭرى نامىنى بېرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. كېيىنچە ئەرلەر (خان ئەۋلادلىرىدىن بولغانلىرى) گىمۇ سۈپەت نامى قىلىپ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىلەن قەدىمكى دەۋردە خان ياكى خان ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئەرلەرنىڭ ئىسمىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئاتالغان. ن. ن. كروتكوف ئۈرۈمچىدىن يىغىۋالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ياپ توغرىلنىڭ كىمسۇن ئىسىملىك بىر دېدەك (ئايال قۇل) نى ساتقانلىقى ھەققىدىكى ھۆججەتنىڭ 13 ـ قۇرىدا «تارىم» ئىسىملىك بىر گۇۋاھچى تىلغا ئېلىنىدۇ ㉕. مىلادى 1300 ـ يىللار ئەتراپىدا قومۇلنىڭ «تارىم» (Tarim) » ئىسىملىك شاھزادىسىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ㉖. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە «تارىم» سۆزى «تەڭرى» مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان، 1942 ـ يىلى رامستېدت تەتقىق قىلغان «كۆنقۇزنىڭ بۇقا قولى ئاتلىق قۇلىنى ئازاد قىلىش ھەققىدىكى ۋەسىيەتنامىسى» نىڭ 17 ـ ۋە 18 ـ قۇرىدا

« 1...tanuq tort m(a)harac t(a)ngri—lar tanuq yiti aka baldiz t(a)ngrim—lar...»

«1 . . . گۇۋاھچى؛ تۆت ئۇلۇغ تەڭرىلەر، گۇۋاھچى؛ يەتتە ئاچا ـ سىڭىل تەڭرىلەر» ㉗ دېيىلگەن. بۇ ھۆججەتنى مېھرىگۈل ماموت نەشرگە تەييارلىغاندا «tort m(a)haract(a)ngri—lar»نى «تۆت ماخاراج تەڭرىلەر» دەپ تەرجىمە قىلغان ㉘. ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىدىن تېپىلغان بىر پارچە ھۆججەتتە يۇقىرىقى ھۆججەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان گۇۋاھقا تارتىلغان سۆز بار:

« (17)tanuq tort maharac t(a)ngri—lar yiti aka baltiz tarim—lar»

« (17) گۇۋاھچى: تۆت ئۇلۇغ تەڭرىلەر، (گۇۋاھچى:) يەتتە ئاچا ـ سىڭىل تارىملار» ㉙. ئۈرۈمچىدىن تېپىلغان بىر پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «دەپنە خىراجىتى خاتىرىسى» نىڭ 93 ـ قۇرىدا «tarim (تەرىم) سۆزى بىۋاسىتە ئوردا خېنىملىرىنى كۆرسەتكەن ㉚. يۇقىرىقى ھۆججەتلەردىكى ئىلاھ نامى سۈپىتىدە گۇۋاھقا تارتىلغان «تارىم» (tarim)، «يەتتە ئاچا ـ سىڭىل تەڭرىلەر» ياكى ئوردا خېنىملىرىنى كۆرسەتكەن «تارىم» (tarim) لارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش «تەڭرى» (tangri) نامىدىن كەلگەن بولۇپ، «يەتتە ئاچا ـ سىڭىل تارىملار» بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دېمەك، «تەڭرى» سۆزى «يەتتە ئاچا ـ سىڭىل تەڭرى (تارىم)» ۋە «تۆت ئۇلۇغ تەڭرى» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. «تارىم» دېگەنلىك «تەڭرى» دېگەنلىكتۇر. پىلنىئوتىنىڭ قارىشىچە، «تەڭرىم» (tangrim) سۆزى «تەرىم» (tarimm) گە، «تەرىم» بولسا «تارىم» (tarim) غا ئۆزگەرگەن ㉛. بىزگە مەلۇمكى، قەدىمكى ھون تىلىدا «ئىلاھ» سۆزى «تەڭرى» دېيىلگەن. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «تەڭرىتاغ» نامى قويۇلغان. ئەلۋەتتە، تەڭرىتېغىنىڭ ئېتەكلىرىدىن سىرغىپ چىققان «تارىم» دەرياسىمۇ «تەڭرى سۇ» ئىدى. مەنىسى ئىلاھ، مۇقەددەس تاغ ياكى دەريا دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا «تارىم» دەپ نام بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسەبلىك ئىكەنلىكى بىلەن ئىلاھ ئورنىدا چوقۇنۇشى كېلىپ چىققان. كېيىن خان ئەۋلادلىرى، ئوردا خېنىملىرى بۇ مەرتىۋىگە نائىل بولغان. قەدىمكى كىشىلەردە بىرەر توختام تۈزۈلگەندە «يەتتە ئاچا ـ سىڭىل تارىم (تەڭرىم)» نىڭ گۇۋاھقا تارتىلىشى تەبىئىي ئەھۋال.

قىسقىسى، «تارىم» نامى «تېرىقچىلىق»، «ئېكىن يەر»، «ئېقىن ـ دەريا»، «ئېتىز ـ ئۆلكە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرمەيدۇ. بەلكى «تەڭرى»، «تەڭرىم» دېگەنلىك بولۇپ، مۇقەددەس، ئىلاھ دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنچە خانزادىلەرنىڭ ھۆرمەت نامى بىلەن ئاتىلىپ ئەمەل نامى بولۇپ كەلگەن. بۇ ئىلاھەتلىك ھۆرمەتلىك، مۇقەددەس دېگەنلىك بولىدۇ.

بىزگە لازىمى تەپرىقچىلىق ئەمەس تەنقىدچىلىك

يۇسۇپ ئىگەم

1999 ـ يىلى 10 ـ ئايلاردا «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىدا دوتسېنت غەيرەتجان ئوسمان بىلەن مۇھەممەد تۇرسۇن ئەلىنىڭ فولكلورچى ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ ھايات پائالىيىتى، ئىلمىي ئەمگەكلىرى تونۇشتۇرۇلغان، ئابدۇكېرىم راخمان ئىجادىيەتلىرىنىڭ يالغۇز جۇڭگودىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئېرىشكەنلىكى ھەققىدىكى ماقالە بېسىلغان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىدىن خەۋەردار بولغان ۋە بولمىغان كىشىلەر ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ ئۇتۇق ـ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى خەلقنىڭ ئۇتۇق ـ مۇۋەپپەقىيىتى دەپ بىلىشىپ قۇۋانچقا چۆمۈشكەن ئىدى . . . .

لېكىن ئارىدىن يەتتە ئاي ئۆتە ـ ئۆتمەيلا «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2000 ـ يىلى 22 ـ ئاپرېل سانىدا تولۇمىدىن توقماق چىققاندەكلا «ماۋزۇ ئىسلاھاتى ئىستراتېگىيىسى» ۋە «مۇھەررىر قويمىچىلىرى»، نامىلىق بىنورمال ماۋزۇلۇق ماقالە بېسىلدى. مەن ماقالىنى بىر رەت ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن «تەنقىدچى» نىڭ بەزى باھالارنى چېكىدىن ئاشۇرۇپ ئېيتقانلىقىنى، ئەسەرنى تەنقىدلەيمەن دەپ ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ شەخسىيىتىگە تېگىدىغان گەپلەرنى قىلغانلىقىنى، ماقالەنىڭ شەخسىي ئۆچمەنلىككە تويۇنغانلىقىنى، ماقالە مەزمۇنىدىمۇ ماھىيەتلىك مەسىلىلەردە سەۋەنلىك ۋە سەل قاراشلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدىم. كونىلاردا «بىراۋلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىڭلار سىلەرنىڭ ئادىل بولۇشۇڭلارغا توسالغۇ بولمىسۇن» دېگەن گەپ بار. «تەنقىدچى» ماقالىسىدا مۇنۇ ئىككى نۇقتىغا سەل قارىغان. بىرىنچى: ھەرقانداق مۇئەللىپ مەتبۇئاتقا ئەسەر تاپشۇرسا مۇھەررىرلەر تەرىپىدىن قىسقارتىلىش ياكى بەزى يەرلىرى ئۇزارتىلىش، ماۋزۇلىرى ئۆزگەرتىلىش ھادىسىسىگىمۇ ئۇچراش بىلەن ئەسىرى ئېلان قىلىنىپ قالىدۇ. مۇئەللىپنىڭ ئەسىرى ئۆز قولىدىن قانداق چىققان شۇنداق ئېلان قىلىنىدۇ دېسەك، بىر تەرەپلىمە قارىغان بولىمىز. ئەگەر مۇئەللىپنىڭ ماقالىسى بىرىنچى قېتىملىق بېسىلىشتا مۇھەررىر تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلىشكە ئۇچرىغان بولسا مۇئەللىپ قايىل بولماي قايتا ئېلان قىلسا ياكى قۇرامىيە (نەزەرىيە)، كۆز قاراشلارنى تېخىمۇ يېڭىلاپ، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ قايتا يېزىپ ئېلان قىلىشىمۇ بولىدۇ. چۈنكى ئىلمىي قۇرامىيە (نەزەرىيە) ۋە كۆز قاراش ئاخىرقى ھۆكۈم ئەمەس ھەم مەڭگۈلۈك نەرسە ئەمەس. ئۇلار دائىم ئۆز مۇئەللىپلىرى ۋە باشقا ئىجادىيەتچىلەر تەرىپىدىن يېڭىلىنىپ تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ، مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ. بۇنىڭغا ئەدەبىي تەنقىدچىلەر زورلاپ ئارىلاشمىسىمۇ «ئاتالمىش دېزىنفېكسىيە» ئىشلىرىنى قىلمىسىمۇ شۇ پەن ساھەسىنىڭ كەسپكارلىرى ۋە ھەۋەسكارلىرى چۈشىنىپ يېتىدۇ.

ئىككىنچى: «تەنقىدچى» ماقالىسىدە 1982 ـ ۋە 1983 ـ يىللاردىكى ئۆزى قەستەن «خاتا» دەپ قارىغان ئەھۋاللارنى 1984 ـ يىلدىكى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى ئېلان قىلغان (849 ـ نومۇرلۇق) «كىتاب ـ ژۇرناللارنىڭ باسما ھوقۇقىنى قوغداش توغرىسىدا سىناق تەرىقىسىدە ئىجرا قىلىنىدىغان نىزامنامە» ۋە 1990 ـ يىلى ئىجرا قىلىنىش رەسمىي قارار قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقى» قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىشنى كۈتۈپ كىشىلەرنىڭ ئالدىغا ئۆلۈك مۈشۈك تاشلاپ بەرگەندەك گەپلەرنى قىلىپ يۈرگەندىن سىرت، مۇھەررىرلەرگىمۇ ھاقارەت كەلتۈرگەن. «تەنقىدچى» نىڭ ئىشلەتكەن ھاقارەتلىك سۆزلىرىنى نورمال ئەخلاق قارىشىغا ئىگە ئادەملەر ئوقۇشتىن نومۇس قىلىدۇ.

كۆپ سانلىق كىشىلەرگە ئايان. ھەرقانداق ۋەقە ئۆز دەۋرىدىكى قانۇن ـ نىزام بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ ئەدلىيە، سىياسىي

ـ قانۇن ئىشلىرىنىڭ كۆنتەرتىپىدە يېڭى مۇناسىۋەتلىك قانۇن نىزامنامىلەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بۇرۇنقى مۇناسىۋەتلىك قانۇن ـ نىزامنامىلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ . شۇڭا ، ئالدىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى كېيىن ئىمزالانغان قانۇن ـ نىزامنامىلەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ . شۇڭا ، «تەنقىدچى» نىڭ ئادەتلىنىپ قالغان باشقىلارغا «قالپاق كەيدۈرۈش» ئارقىلىق «گەدەپلەش ئۇسۇلى» بويىچە ھېچقانداق قانۇن ـ نىزاملارغا مۇخالىپ كەلمەيدىغان ئاپتورنىڭ ئىجادى ئەمگەكلىرىنى يېڭى ئېلان قىلىنغان قانۇن ـ نىزاملارغا مەجبۇرلاپ تېڭىش گوياكى تۇغۇلمىغان بالىغا ئات قويغاندەكلا كۈلكىلىك ئىش .

كونىلاردىكى «ھېكمەت ئاتا قىلىنغان كىشىگە كۆپ ياخشىلىق ئاتا قىلىنغان بولىدۇ» دېگەن ھېكمەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان ئۆزىنىڭ مۇئەللىملەرگە خاس خىسلىتىنى ساقلاپ توغرا دەلىللەرنى كۆرسىتىپ «تەنقىدچى» گە ۋە پۈتكۈل ئوقۇرمەنلەرگە چۈشەندۈرۈشلەرنى بېرىپ «ھەقىقەت پوپوزىدىن قورقمايدۇ» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ «يىقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندەك تەنقىدچى زىددىيەتنى «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» گە يۆتكەپ شۇ گېزىتنىڭ 27 ـ ماي سانىدا «ئۇيغۇر فولكلور ساھەسى ‹قاشاسىز كۆل› ، ئەمەس» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ تېخىمۇ بەك ھاقارەتلىك سۆزلەرنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆردۈم . «تەنقىدچى» نىڭ ئېيتقانلىرى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى قايىل قىلىدىغان بولسا ، «تەنقىدچى» نىڭ قەلەم قۇۋۋىتى ھەقىقەتەن كۈچلۈك بولىدىغان بولسا ، ئۆز ئىززەت ئابرۇيىنىمۇ قايرىپ قويۇپ ئىجادىيەتنىڭ باھاسىدە ئابدۇكېرىم راخماننى ئىجتىمائىي ئەخلاققا خىلاپكارانە ھاقارەتلىمىگەن بولاتتى . بىلىشۈبىلىشقا بولىدۇكى «تەنقىدچى» نىڭ ماقالىسى قايىلچانلىقى يوق ، ئىلمىيلىكنى يوقاتقان ، شەخسىي ئاداۋەتتىن تۇغۇلغان مەھسۇلات . تەنقىدچى بۇ ماقالىسىدىمۇ مەقسەتلىك بۇرمىلاش ۋە ئېزىقتۇرۇشتىن خالىي بولالمىغان .

كۆپچىلىككە ئايانكى ، قېلىپلاشقان فولكلورلۇق ھادىسىلەرنى بىرنەچچە ئالىم ئوخشاش يېزىشى مۇمكىن . ئۇلارنىڭ پەقەت سۆز ئىبارىلىرى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولمايدۇ . بۇنى تۇرمۇشتىكى ئەمەلىي مىسال بىلەن باشقىچە ئىزاھلاپ ئۆتەي . مەسىلەن ئابدۇكېرىم راخماننىڭ ھاياتىي پائالىيىتى ۋە ئىجادىيىتىنى غەيرەتجان ئوسمان بىلەن مۇھەممەد تۇرسۇن ئەلى تونۇشتۇرۇپ يازدى ، ئەگەر مەنمۇ يازسام مەزمۇن ئوخشاش چىقىدۇ . لېكىن تىل ئىشلىتىشىم بىلەن يېزىش ئۇسلۇبىم ئوخشىماسلىقى مۇمكىن . ماقالەم ئېلان قىلىنغان ئەھۋالدا مېنى غەيرەتجان ئوسمان بىلەن مۇھەممەد تۇرسۇن ئەلىنىڭ ئىجادىيىتىدىن كۆچۈرگەن دېگىلى بولامدۇ ؟ !

«تەنقىدچى» ئاللىبۇرۇن ھەل بولغان «ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئومۇمىي بايان» ۋەقەسىنى قايتا كۆتۈرۈپ چىقىپ يەنە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئابدۇكېرىم راخماننىڭ ماقالىلىرىنى بىرمۇ ـ بىر كۆرۈپ چىقىشىغا ئۈلگۈرمەيدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ مەسىلە ـ مىساللارنى ناھايىتى كۆپ ئالغان . لېكىن ئاشۇ مىساللار ئابدۇكېرىم راخماننىڭ ماقالىلىرىدە ئۆزى يېزىپ قويغان نەقىللەرنىڭ مەنبەلىرىدۇر . مانا بۇ «تەنقىدچى» نىڭ ئېزىقتۇرۇش تاكتىكىسى .

بۇ ھادىسىدىن بىز بىر خىل ئومۇمىيلىقنى كۆرۈۋالايمىز . بۇنداق ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشى جەمئىيىتىمىزدە پەقەت «تەنقىدچى بىلەن ئابدۇكېرىم راخمان» غىلا تەۋە ئىش ئەمەس .

كۆپ سانلىق كىشىلەر مۇئەييەنلەشتۈرۈپ كېلىۋاتىدۇكى ، پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى ئۆرپ ـ ئادەتنى جاپالىق تەتقىق قىلغان ئۆزىنى ئىلىمگە بېغىشلىغان ، ھوسۇللۇق تەتقىقاتچى . يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ئۇ يەنىلا دىيارىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى يىراق كۆرمەي جاپا تارتىپ ئايلىنىپ چىقىپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا شىنجاڭ بويىچە تۇنجى ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇزېيىنى قۇرۇشتا ياشلار بىلەن تەڭ ئىشلىگەندىن سىرت ، مۇزېينىڭ باشقۇرۇشىدا ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە ، ئىنگلىزچە «شىنجاڭ فولكلور مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى (شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر ژۇرنىلىنىڭ 2000 ـ يىللىق 1 ـ سان 44 ـ بەتكە قارالسۇن) چىقىرىمەن دەپ ھەر تەرەپتىن يول ئىزدەۋاتقان ئەھۋالدا ، «قانداق ياردەم بېرىمىز ؟ تىراژ توپلاپ بېرەلەمدۇ ؟ تەشۋىق قىلىپ بېرەلەمدۇ ؟ » دېگەن ئېزگۇ تىلەكلەر پەيدا بولماي ، پۇت قولى ئىشقا بارمىسۇن ، تىلى گەپكە دېگەنچەلەپ تەپرىقىي ماقالىلەر يېزىلىپ دىققىتىنى چاچىدىغان ئىشلار يۈز بېرىۋاتقانلىقىنى ھەممە كۆرۈپ تۇردى .

تارىخىمىزدا زىيالىلىرىمىز مۇنداق چوڭ ـ كىچىك زىددىيەتلەردىن خالىي بولالماي بەدەل تۆلىگەن ئىدى . ئۆتمۈشتىكى زىيالىيلىرىمىزنىڭ شۇ تەپرىقچىلىقى بۈگۈنكىدەك ئىلىم ـ پەن يۈكسەك ئۇستۇنلۇككە چىققان دەۋردە قايتا يۈز بەرسە نو-

مۇس ئەمەسمۇ ؟ بىز ئىلىم ـ پەندە ئارقىدا قالغان
كىشىلەر بولغاندىن كېيىن ئالدىغا كەتكەنلەرگە قا-
رىغادا تېخىمۇ بەك ئۆگىنىشىمىز ، تېخىمۇ چوڭقۇر
تەتقىق قىلىشىمىز . ئىلگىرىكىلەردىن ساۋاق ئېلى-
شىمىز ، مۇتەخەسسىسلىرىمىزنى خۇسۇسەن بىر ـ
بىرىمىزنى ئىلىم ـ پەندە ئىلگىرى كەتكەنلەرگە
قارىغاندا تېخىمۇ بەك ھۆرمەتلىشىمىز كېرەك ئى-
دىغۇ ! ؟ لېكىن بىزدە تەتۈرلۈك بار ، ئابدۇكېرىم
راخماندەك مائارىپچىلىرىمىز نەچچە ئون يىللاپ
مۇنبەردە بور سۈمۈرۈپ ، سائەت ـ سائەتلەپ ئۆرە
تۇرۇپ ، گاللىرىنى قۇرۇتۇپ ، دەرس سۆزلەپ ،
ياش بوغۇنلار قەلبىگە مەرىپەت نۇرىنى چېچىپ دەم
ئېلىشقا چىقاي دېگەندە ئۇلارنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىشلى-
رىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان ئادەملەر ناھايىتى ئاز .
لېكىن ئارىمىزدا «تىرناق ئاستىدىن كىر ئىزدەيدى-
غان» ھېلىقىدەك تەپرىقچىلەرگە سۈكۈت قىلىپ
«تاماشا» كۆرىدىغانلار خېلى كۆپ .

بولدىلا . . . ماقالىنىڭ بېشىدىكى گەپكە كې-
لەيلى . «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» گە بېسىلغان
«ئۇيغۇر فولكلور ساھەسى ‹قاشاسىز كۆل › ئە-
مەس» دېگەن ماقالىنىڭ تېمىسىدىلا مەسىلە بار .
پەن ساھەسىدە قاشا پەيدا قىلىپ كىمنى كىرگۈ-
زۈش كىمنى كىرگۈزمەسلىك مەسىلىسىنى ئويلى-
شىدىغان بولساق . ئەڭ ئالدى بىلەن فولكلور سا-
ھەسىنى «ئەدەبىي تەنقىد بىلەن دېزىنفېكسىيەلەش»
كويىدا بولىدىغان ئەدەبىي تەنقىدچىلىكنى پەقەت ۋە
پەقەت «ئىنكارچىلىق» ياكى بولمىسا «ئەدەبىي
غەيۋەتچىلىك» دەپلا چۈشىنىۋالغان ئادەملەرنى
كىرگۈزمىسە بولىدۇ .

«ئۇيغۇر فولكلور ساھەسى ‹قاشاسىز كۆل ›
ئەمەس» دېگەن ماقالىنىڭ بىرىنچى تارمىقىدىكى
ئېيتىلغان مەزمۇن 1980 ـ يىللاردا ھەل بولۇپ
ش ئۇ ئا ر نەشرىيات ـ ئاخبارات ئىدارىسى ئابدۇ-
كېرىم راخماننى ئاقلاپ ھۆججەت چۈشۈرۈپ ھەر-
قايسى مەتبۇئات ئورۇنلىرىغا تارقاتقان . ماقالىدە
تەكرار دېيىلگەن «ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئومۇمىي
بايان» كىتابىنىڭ 1982 ـ يىلى تۇنجى بولۇپ نەش-
رىدىن چىققىنى شۇ چاغدىكى دەرسلىك كەم بولۇ-
ۋاتقان شارائىتتا مائارىپ ساھەسىدىكى مۇۋەپپەقى-
يەت ئىدى . ئەينى چاغدىن ھازىرغىچە ئۇيغۇر
فولكلورى تېمىسىدىكى تېخىمۇ مۇكەممەل بىرەر
نەزەرىيىۋى كىتابنىڭ نەشردىن چىقماسلىقى ۋە
1997 ـ يىلدىكى تۈركىيە مەدەنىيەت باقانلىقىنىڭ
باش باقانىنىڭ مەزكۇر ئەسەرگە كىرىش سۆز يې-
زىپ بېرىشى بىلەن تۈركىيىدە قايتا نەشر قىلىنى-
شى پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخماننىڭ شەخسىي
مۇۋەپپەقىيىتىمۇ بولالايدۇ . «ئۇيغۇر فولكلورىدىن
ئومۇمىي بايان» ھادىسىدەك ھادىسىلەر پەن تارىخىدا
كۆپ ئۇچرايدۇ . نەزەر دائىرىمىزنى كېڭەرەك قىلى-
ساق بۇنى ئوبدان چۈشىنىۋالالايمىز . جۇڭگو تىل-
شۇناسلىق تارىخىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدىغان
ۋاڭ گۇلونىڭ «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان»
ناملىق كىتابى ئاساسلىقى ياپونىيىلىك ئەنتو جىگى-
سىنىڭ تىلشۇناسلىق كىتابىنى تەرجىمە قىلىش
ئاساسىدا 1931 ـ يىلى يېزىلىپ نەشرلەنگەن .
جوۋبىيەنمىڭ ، يۈن دىيەنچىڭ 1944 ـ يىلى يېزىپ
چىققان «تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى» ناملىق كىتا-
بىمۇ تەرجىمە ئاساسىدا قوشۇمچە پىكىر قوشۇشىنىڭ
مەھسۇلاتى . لېكىن خەنزۇ تىلشۇناسلارنىڭ ھېچ-
قايسىسى بۇ ئەسەرلەرنى كۆچۈرمىچىلىكنىڭ تۇ-
غۇندىسى دېمەيدۇ ؛ بەلكى ئەشۇ دەۋرلەردە تىلشۇ-
ناسلىق بىلىملىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدا يۇقىرىقى كى-
تابلار بىلەن خەلققە يەتكۈزۈلگەنلىكتىن پەخىرلى-
نىپ ئۇ ئەسەرلەرگە جۇڭگو تىلشۇناسلىق تارىخى-
دىن ئورۇن بېرگەن . ھېچكىم ۋاڭ گولو ، جوۋبى-
يەنمىڭ ۋە يۈن دىيەنچىڭنى كۆچۈرمىچى دېمىگەن
ھەم تىللىمىغان . بۇنىڭدىن باشقا مىسالنى ئالساق ،
مەلۇم ساھەدىكى مۇتەخەسسىستە شۇ زاماندىكى ياكى
بولمىسا ئىلگىرىكى دەۋردىكى پېشقەدەم كەسىپداش-
لارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولىدۇ . تىلشۇناس خۇ-
يۇلۇدا دانىيە تىلشۇناسى ئوتتو يېسپېرسېننىڭ تە-
سىرى كۈچلۈك ، خۇيۇلۇ ئوتتو يېسپېرسېننىڭ
تەسىرىدىن ئۆمۈر بويى دېگۈدەك قۇتۇلالمىغان ،
بۇنىڭغا قاراپ تىلشۇناس خۇيۇلۇنى يېسپېرسېنى-
دىن كۆچۈرگەن دېگىلى بولمايدۇ . «ئۇيغۇر فولك-
لورىدىن ئومۇمىي بايان» دا مۇئەللىپ پايدىلىنىل-
غان مەنبەلەرنى قەيت قىلغاندا «بۇ كىتابنى تۈ-
زۈشتە پروفېسسور ۋۇبىڭئەننىڭ «جۇڭگو فولكلو-
رى» ناملىق نوپۇزلۇق ئەسىرى ماڭا ناھايىتى زور
ياردەم بەردى شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇستازىم ۋۇ-
بىڭئەنگە چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن» دې-
گەن روشەن پىكرىنى بايان قىلغان . قالغان ماقالى-
لىرىدىمۇ قانچە مۇتەخەسسىسنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلا-
نغان بولسا شۇنچە مۇتەخەسسىسنىڭ نام ـ شەرىپى-
نى ، ئىلمىي ئەمگىكىنى ئەسەرلىرىنىڭ ئاخىرىدا
ئەسكەرتىپ ئۆتكەن ، ئۆزىنىڭ ئەقەللىي كەسپىي
ئەخلاق بۇرچىنى ئادا قىلغان . بەزىدە ئىجادىيىتىدە
جۇڭگو ۋە دۇنياغا ئورتاق بولغان فولكلورلۇق نەزە-
رىيىنى ئۇيغۇر فولكلور ساھەسىگە تەدبىقلىغان .
«ئۇيغۇر فولكلورىدىن ئومۇمىي بايان» ھەققىدە

توختالغاندا بىز ئابدۇكېرىم راخماندا ۋۇبىڭئەننىڭ تەسىرى كۈچلۈك دېيەلەيمىز.

«ئۇيغۇر فولكلور ساھەسى ‹قاشاسىز كۆل› ئەمەس» دېگەن ماقالىنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە دەپ ئۆتۈلگەن مۇناسىۋەتلىك قانۇن - نىزامنامىلەردىن نەقىل ئېلىش، ئۈزۈپ ئىشلىتىش 2500 خەتتىن (خەنزۇچە خەت سانى) ئېشىپ كەتمەسلىكى تەشەببۇسى بىر تىلدىكى ماقالىلەرگە قارىتىلغان بولۇپ تەرجىمە قىلىپ، قايتىدىن تۈزۈپ نەقىل ئېلىش بۇنىڭ سىرتىدىكى مەسىلە. بىز تەرجىمىنىڭمۇ ئىجادىي قىممىتىنى نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك. نەقىل ئېلىشتىكى مەسئۇلىيەت مەسىلىسى ئايرىم - ئايرىم ئىككى پارچە ئەسەردىكى نەقىل - ئىستاتىلاردا بولۇپ ھەرگىزمۇ ھەرقايسى ئەسلىي ئەسەرلەردىن ئېلىنغان نەقىللەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنىڭ خەت سانىنىڭ بىر پارچە يېڭى ئەسەردىكى يىغىندىسى ئەمەس.

مۇئەللىپنىڭ باشقىلارنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىغا قاراش كېرەك. پايدىلىنىلغان مەنبەلەر ئۆز ئانا تىلىدىكى ئەمەس خەنزۇ تىلىدىكى ياكى چەت ئەل تىلىدىكى ماتېرىياللار بولسا پۈتۈنلەي ئۇنى كۆچۈرمىچىلىك دېگىلى بولمايدۇ. پەن ساھەسىدە بۇنىڭغا مىسال كۆپ، 1990 - يىللاردىكى تىلشۇناس ئابدۇرەئۇپ پولاتنىڭ «ئۇيغۇر تىلى سۆزلەمشۇناسلىقى» ناملىق كىتابى خەنزۇچە «سۆزلەمشۇناسلىق جۇڭگو بۈيۈك قامۇسىنىڭ تىل - يېزىق بۆلۈمىنىڭ مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ناملىق كىتاب جۇڭگو بۈيۈك قامۇسىنىڭ تىل - يېزىق بۆلۈمىنىڭ مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلىرى ئاساسىدا يېزىلغان. «ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدە يۈسۈپ ھاجى قەشقەردە ئىبنىسىنانىڭ ‹ئەلقانۇن› ناملىق كىتابى ئاساسىدا ‹قانۇنچە› ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققى» (ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىدىن ئومۇمىي بايان 168 - بەت)، تەقلىد قىلىشنىڭمۇ ئىجادىيەت ئۈچۈن تۆھپىسى كۆپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز» رومانى ئايشەم ئەھمەدنىڭ «ئۈچمەس ئىزلار» رومانىنىڭ تەقلىدى. مۇھەممەد ئىمىن توختايوفنىڭ «قانلىق يەر» رومانى ئابدۇللا قادىرىنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» ناملىق رومانىنىڭ تەقلىدى. پەن ساھەسىدە يەنە ئىككى خىل قۇرامىيە (نەزەرىيە) سىستېمىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈن يېڭى قۇرامىيە (نەزەرىيە) سىستېمىسى قىلىپ قۇرۇپ چىققان ئەھۋاللارمۇ بار بولغان. مەسىلەن 19 - ئەسىردىكى دۇنيا يوقسۇللىرىنىڭ كۆسەمى (داھىيسى) كارل ماركس گېرمان كلاسسىك پەيلاسوپى فېيرباخنىڭ مېتافىزىك ماتېرىيالىزمى بىلەن گېگېلنىڭ ئىدىيالىستىك ئېيتىشىمنى (دىئالېكتىكىسىنى) ۋۇجۇدقا چىقارغان ئىكەن. ئەگەر «تەنقىدچى» نىڭ ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەرسەك ئاخىرىدا بېرىپ كارل ماركسنىمۇ جۇڭگونىڭ ئەقلىي مۈلۈك سوتىغا سۆرەپ چىققۇسى بار. «تەنقىدچى» نىڭ ئۆز ماقالىلىرىدە كەلسە - كەلمەس شىپە كەلتۈرۈشى، ماقالىنىڭ ساختا جەلپكارلىقىنى ئاشۇرۇپ، ساختا جامائەت پىكرى پەيدا قىلىپ ئابدۇكېرىم راخمانغا مۇناسىۋەتلىك كەسپىي، ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئاقسىتىپ ياكى يوققا چىقىرىپ، ئاخىرىدا خەلقنى زىيان تارتقۇزۇشقا ئاپىرىدۇ.

«تەنقىدچى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» ۋە «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» دىكى ئىككى پارچە چاينالما ماقالىسىنىڭ ئورنىغا ئىككى پارچە تەرجىمە ياكى خەۋەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ كىشىلەر «تەنقىدچى» دىن خۇرسەند بولغان بولۇشاتتى. چۈنكى تىللاش ۋە ھاقارەتلەشنىڭ ئۆزى ئىلىم - پەن ئەمەس. ئىلىم - پەن بىزدىن ئىجادكارلىق، بەرپاچىلىق تەلەپ قىلىدىغان بولۇپ ھەرگىزمۇ ئاھانەت تەلەپ قىلمايدۇ. بىزگە دائىم كۈلۈمسىرەش بىلەن باقىدۇ، بىزگە ۋە كەلگۈسى ئەۋلادلارغا لازىمى ئىشى يوق ھورۇنلارغا ۋە ئۆز قېرىندىشىنىڭ گۆشىنى يەيدىغان غەيۋەتچىلەرگە ئويۇن تاماشا پەيدا قىلىپ بېرىدىغان تەپرىقىچىلىق ئەمەس؛ بەلكى ساغلام مەزمۇندىكى توغرا مۇنازىرە يولى بىلەن ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ يولىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان تەنقىدچىلىكتۇر.

مۇئەللىپ: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى تىل فاكۇلتېتى مۇئەللىمى

نەشرىياتچىلىقىمىزنى چوڭقۇرلاپ تونۇش، نادىر ئەسەرلەرنى بايقاش ھەققىدە

مۇھەممەت پالتا

ھازىرقى كۈندىكى نەشرىياتچىلىقىمىزدا بارلىققا كېلىۋاتقان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى، تۈرلىرىنىڭ موللىقى ھەقىقەتەن تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىگە يەتتى. بولۇپمۇ شىنجاڭدا جاھالەت بولۇتلىرى ھۆكۈم سۈرگەن، نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسەتلىرى ياۋۇزلاشقان دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەل مەنزىرە ئېچىلدى. بۇ جەھەتتىكى ئۇتۇقلارنى ئويلىغاندا، بىز پارتىيىنىڭ نەشرىياتچىلىق فاڭجېنىغا تەشەككۈر ئېيتماي تۇرالمايمىز. ئەمما، بىز مۇشۇنداق پارلاق سىياسەت ئاستىدا ئۆزىمىزنىڭ كۆزۈر بولىدىغان مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئېلىمىز مەدەنىيىتىگە، ئىنسانىيەتكە تېگىشلىك تۆھپە قوشالمىغان تەرەپلىرىمىزدىن مەيۈسلىنىمىز.

ئويلاپ باقايلى، «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «دىۋانى لوغەت تۈرك» ۋە «ئون ئىككى موقام» باشچىلىقىدىكى كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىز ئېلىمىز ۋە دۇنيادا نىمە دېگەن ئالىي ھۆرمەتكە ئىگە بولدى. ئەگەر بۈگۈنكى كۈندە شۇ بوۋىلىرىمىزدەك پىكىر ئۇستىلىرى بولسا ئىدى، يەنە قانچىلىك شۆھرەت قازانغان بولاتتۇق ـ ھە! مېنىڭ كاللامدا مۇشۇ خىيال ھۆكۈم سۈرىدۇ: بىز يۈكسەك دېموكراتىيىگە ئىگە سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزدە نېمىشكە زامانىمىزدا كۆزولۇق رول ئالىدىغان ئەشۇنداق ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ؟ «بىزمۇ نەشرىياتچىغۇ؟ شۇنداق پىكىرلىك ئەسەرلەرنى ئىزدەپ كۆردۇقمۇ؟ ئالدىمىزغا كەلگەن ئەسەرلەردىن شۇنداق پىكىرلەر ئۇچقۇچۇپ تۇرىدىغان نادىر ئەسەرلەرنى بايقاش قابىلىيىتى بىزدە يېتىلدىمۇ؟» بۇ خىياللىرىمنى خىزمەتداشلىرىمغا ئېيتسام، «سەندەك بىر پەن ـ تېخنىكا تەھرىرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ خىياللار بەك كەڭ» دېيىشىدۇ. مېنىڭچە، ھەرقانداق ساھەدىكى نەشرىياتتىدا، مۇشۇنداق ئارزۇ ـ ئىستەك بولۇشى كېرەك. بۇ يالغۇز كەسپىي نۇقتىدا ئېيتىلغان كەسپىي ئەخلاق مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، ئۇ ۋىجدان مەسىلىسى، بۇرىچ تۇيغۇسىدۇر. مۇشۇنداق روھ بولغاندىلا، بىز ئۆزىمىزدىن ھازىرقى ھالىتىمىز بىلەن توختاپ قالماستىن، تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىپ، كەسپىي ئەخلاق جەھەتتە ۋىجداندىن ئاداشقان تەرەپلىرىمىزنى تۈزىتىپ، تېخىمۇ ئۇلۇغ مۆجىزىلەرنى ئويلاشقا، مۆجىزىلىك پىكىرلەرنى بايقاپ ئۇنى خەلقىمىزنىڭ كۆزۈرى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالايمىز.

ۋىجدان دېگەندە، نۆۋەتتىكى بازار تەلىپى بىلەن نەشر قىلىۋاتقان كىتابلار كۆز ئالدىمىزدىغا كېلىدۇ. ئالايلۇق، نەشرىياتلاردا خىراجەت مەسىلىسى جىددىيلەشكەندىن كېيىن، ھەدىسىلا «ئۆزى كىچىك، بازاردا پۇل بولىدىغان كىتاب چىقىرىمىز» دەپ، دۇنيانىڭ بىلىم چولپانلىرى ياراتقان ئىجادىيەت مېۋىلىرىنى خالىغانچە قىسقارتىپ، خەلقنىڭ قەلبىگە ماياك بولىدىغان مەزمۇنلارنى ناھايىتى پىخسىقلىق بىلەن تارقىتىشقا باشلىدۇق. ھەتتا دۇنيانىڭ ئۇنداق ياخشى ئەسەرلىرىنى ھەزىم قىلالمايدىغان تەرجىمان، تەھرىرلەرگە تاپشۇرۇپ، نۇرلۇق بىلىم دولقۇنلىرىنى پارچە ـ پۇرات بىلىم خەۋەرلىرىگە ئايلاندۇرۇپ قويدۇق. ئۆزىمىزنىڭ بوۋىلىرى قالدۇرغان كىلاسسىك ئەسەرلەر ئۈستىدە ھېچقانداق بىر نەشرىيات ئايرىم بۆلۈم قۇرۇپ، تەتقىقاتقا ماسلىشىپ چىقارماستىن، ئۆزىمىزنى تونۇش ۋە تونۇتۇش ئۈستىدىكى بۇنداق بىر ئىلمى پائالىيەتنى ئالۋاڭ ئورنىدىكى سودىغا ئايلاندۇرۇپ قويدۇق. ئەگەر ئاپتورلاردىن كەلگەن ئۇ ئەسەرلەر سەل ـ پەل چوڭ بولۇپ كېتىدىكەن، بېسىلىپ قىلىۋەردى. ئەڭ يامىنى شۇ بولدىكى، ئۆزىمىزنىڭ ئارىسىدا يېزىلغان ئەشۇنداق نادىر ئەسەرلەر سەل ـ پەل چوڭ كىتاب بولۇش ئېھتىمالى بولۇپ قالسىلا، باش تەھرىرىدىن تارتىپ خاس شۇ ئەسەرگە مەسئۇل بولىدىغان تەھرىرلەرگىچە، ھەتتا ئۇنى ئوقۇپمۇ باقماستىن «مۇنچە بەتتىن ئېشىپ كەتسە چىقارمايمىز» دەپ، ئايلاپ، يىللاپ ئارقىغا سۈرۈپ، باشقا مىللەتلەردە تېخى بارلىققا كەلمىگەن بۇ گۆھەر پىكىرلەرنى بۇرۇنراق نەشر قىلىشقا ئالدىرىمىدۇق.

مېنىڭ بىر بۇرادىرىم بار ئىدى. ئۇ زامانىمىزغا ئەڭ ئويغۇن كېلىدىغان بىر كىتاب يازدى. مەن ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشقا قارىتىلغان بۇ كىتابنىڭ ئورگىنالىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان ئىدىم. ئۇنىڭ كىتابىدىكى پىكىرلىرىنى خەنزۇ ئالىملار « 新的思想飞跃 »، «پىكىر جەھەتتىكى يېڭى سەكرەش» دېگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ كىتابى 96 ـ يىلى پۈتكەن ئىدى. بۇ يېڭىلىق چوڭراق كىتاب بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈنلا تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە نەشردىن چىقمىدى. پارچىلاپ ماقال قىلىنغاندا بولسا، ژۇرناللارنىڭ مۇقاۋىلىرىغا ماۋزۇسى يېزىلىپ گەۋدىلىك ئېلان قىلىندى. گەپنىڭ راستىنى ئېيتقاندا، ئۇ ئەسەردىكى پىكىرلەر مەن ئۈچۈنمۇ بىلىم ئىگىلىكى ھەققىدىكى ياخشى دەرسلىك بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە ھازىرقى بىلىم ئىگىلىكىنىڭ تەلەپلىرى ۋە بىزنىڭ بىلىم ئىگىلىكىگە قانداق ئويغۇنلىشىش

ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارنى بىزدىن تەخمىنەن 10 يىل بۇرۇن ئەسەر قىلىپ يېزىپ بولغان، يەنە كېلىپ تولۇق ئىلمى پوزىتسىيە بىلەن ئىش كۆرۈپ، ئۇزاققىچە ھۆكۈم سۈردىغان ئەقلىشۇناسلىق مەسىلىلىرى بىلەن ئىجادى قۇدرەت ھەققىدىكى بۈيۈك قاراشلارنى ھەممىباب تىل بىلەن بىزگە شەرھىيلەپ بەرگەن. بىلىم ئىگىلىكى دېگەن ئەڭ ئالدى بىلەن ئەقىل بىلەن ئىقتىدارنى چۈشىنىشكە مۇھتاج ئىددىغۇ؟

دېمەك، بىزدىكى كىتابچىلىق شۇنداق تەرەققىي قىلىپ بىزگە بەخت تۇيغۇسى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، نادىر ئەسەرلەرنى ۋاقتىدا بايقاش ۋە ئىلمى پوزىتسىيە بىلەن نەشر قىلىشتا مەسىلىلەر ئاز ئەمەس. كەسپى جەھەتتىكى بۇنداق كېسەل نۇرغۇنلىغان نادىر ئەسەرلەرنى قېرىتىپ، ئۆزى كىچىك، پۇل بولىدىغان ئەسەرلەرگە دۇم چۈشۈرمەكتە. بۇ بىزنىڭ ئۆزىمىزنىڭ كۆزۈر ئەسەرلىرىنى چىقىرىشقا چوڭ توسالغۇ. بۇ جەھەتتە نەشرىياتچىلىقنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تونۇشىمىز، ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلىشىمىز، باشقىلارنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئەشۇنداق پىكىرلىك ئەسەرلەرگە مەپتۇن بولۇشىمىز كېرەك.

نەشرىياتچىلىق دېگەن نېمە؟ بۇ ھەقتە مۇتەخەسسىسلەر توم - توم كىتابلارنى يېزىپ ئاجايىپ بىلىم جەۋھەرلىرىنى ياراتتى ھەمدە ئۇنىڭ مەھسۇلاتى بولغان كىتابلارنى تەھرىرلەيدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ساپا - سۈپەتلىرى ھەققىدىكى بىلىملەرنى «تەھرىرشۇناسلىق» دېگەن پەن دەرىجىسىگە كۆتۈردى. شۇنچە مۇكەممەل بىلىم قاتلىمى ۋە كەسپىي ئەخلاقى تەلەپلەر يۇرتلىغان بۇ پەننى نېمە ئۈچۈن شۇنچە كۆپ كىشىلەر ئۆگىنىمىز؟ جامائەت نېمە دەپ بىز نەشرىياتچىلارغا تەلپىندۇ؟ يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا نەشرىياتچىلىق ئاساسلىقى پىكىر يايغۇچى تۈگۈن. بۇ تۈگۈنگە خۇددى كىچىكلىتىلگەن كائىنات ئادەمنىڭ بەدىنىدىكى شۇنچە مۇرەككەپ جىسمانىي قۇرۇلما ئۇنىڭ مېڭىسىگە ئۇلىنىپ تۇرۇپ ھەرىكەت قىلغاندەك، جەمئىيەتتىكى بارلىق كىشىلەر ئەنە شۇ نەشرىيات يايغان پىكىرلەر بويىچە ھەرىكەت قىلىدۇ، بۇنداق ئىكەن، نەشرىياتچى ئەگەر دۇنياۋى پىكىرلەردىن تارتىپ ئۆز خەلقى ئىچىدىكى ئەڭ توغرا پىكىرلەرنى ئىجادىي تارقىتالىغاندىلا مېڭىسى ساق ئادەم دادىل، توغرا ھەرىكەت قىلالىغاندەك، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ توغرا ھەرىكەت قىلىشىغا كېپىللىك قىلالايدۇ.

بۇنداق ئىكەن، نەشرىياتچى ئۆزىنىڭ نەپسى خائىشىنى يەڭگەن ئىجتىمائىي گۈزەللىكنى قوغلاشقۇچى بولىدىكى، باشقا بىر نېمە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇ دۇنيادىكى قىيىنچىلىقى بار ئادەملەرنى كۆرگەندە ئۆزىمۇ قىيىنچىلىقتا قالغاندەك بولىدۇ. ئاچ - يالىڭاچلارنى كۆرگەندە ئۆزىمۇ ئاچ - يالىڭاچ قالغاندەك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بېشىدىكى كۈلپەتنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن يېڭى پىكىرلەرنى يېيىپ ئۇلارغا ھەمدەم بولىدۇ، زاماننىڭ تەرەققىياتىنى كۆرگەندە ئۆز خەلقىنىڭ ئارقىدا قالغانلىقىنى نىشان قىلىدۇ - دە، ئۇلارغا تېز - تېز ئالغا چامداشقا ماياك بولىدىغان مەنىۋى ئوزۇق تەييارلايدۇ. مانا بۇ نەشرىياتچىلىقتىكى ۋىجدانى گۈزەللىكتۇر.

تەھرىرنىڭ ۋەزىپىسى ئەنە شۇنداق گۈزەللىكنى قوغلاشچىقىدۇر. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىلغار مىللەت ۋە ئىلغار دۆلەت دېگەنلەر باشقا نەرسە ئەمەس، شۇ مىللەت ۋە شۇ دۆلەتتىكى شۇڭقار پىكىرچىلەرگە، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئەمگەكچى خەلق مەنپەئەتى يولىدىكى توغرا ئىلمى پىكىرلەرگە بولۇشۇپ بېرىدىغان، شۇلارغا مۇلازىم بولۇپ خەلقنى ئىلىم - پەن بىلەن قۇراللاندۇرۇشقا ماھىر نەشرىياتچىلىرى، ژۇرنالىستلىرى، ئاخباراتچىلىرى دولقۇنلاپ تۇرىدىغان دۆلەتتۇر. بۇنداق نەشرىياتچىلىرى بار خەلق ئەلۋەتتە زېرەك ئالىملىرى، ئەدىبلىرى، سەنئەتكارلىرى، بولۇپمۇ بايلىق ۋە مەدەنىيەت ئۈچۈن تېرەك بولىدىغان ئىختىراچىلىرى، كارخانىچىلىرى بىلەن ۋاقتىدا تونۇشىدۇ، ئىلھام ئالىدۇ، توغرا يولدا مېڭىشنى باشقىلاردىن بۇرۇن بايقاپ، بۇرۇن قۇدرەت تاپىدۇ.

شۇڭا، بىز نەشرىياتچىلار شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ئىلىم - پەن تارقىتىش بىر خىل گۈزەللىك، ئىلىم - پەن ئىجادىيى بولسا ئالىي گۈزەللىك. ئىنسانلار چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك قوغلاشقانلىرىدا ئالدى بىلەن ئىلىم - پەن گۈزەللىكىنى قوغلىشىدۇ. نەشرىياتچى پەقەت مۇشۇ گۈزەللىكنى قوغلاشقاندىلا ھەم ئىلىم - پەندىكى ئىجادىيەتلەرنى ۋاقتىدا بايقىغاندىلا، «كۆرۈنمەس پرونت» تىن ئۆزىنىڭ سىخىيلىق خاسلىقى بىلەن جامائەت ئىچىدىكى ئۇنتۇلماس گۈزەل شەخسلەرگە ئايلىنىدۇ.

چۈنكى، ھەرقانداق گۈزەل نەرسە كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمەيدۇ. ئۆزىڭىز ياخشى كۆرگەن گۈزەل ئادەملەرنى ئېسىڭىزگە ئېلىڭچۇ، ئۇلارنىڭ تاتلىق سۆزلىرى، نازلىق خۇلۇقلىرى، تۇرمۇشتىكى ئۇماق شوخلۇقلىرى كۆز ئالدىڭىزدا جىلۋە قىلىدۇ. سىزنىڭ ھاياتىڭىزمۇ شۇنداق، ئەگەر سىز نەشرىياتچىلىق جەريانىدا ئەشۇ گۈزەللىكلەرگە شەيدا بولسىڭىز، سىزنىڭ جىسمىڭىز كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىن غايىپ بولغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا مەنىۋى ئوبرازىڭىز ئۇلارنىڭ قەلبىدە قالىدۇ. سىزنىڭ ھەربىر گۈزەل پەزىلەت، ھەرىكىتىڭىز، گۈزەل خاسلىقىڭىز سىز ئۆلۈپ كەتكەن بىلەن كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن ھەرگىز كۆتۈرۈلۈپ كەتمەيدۇ. سىزنىڭ تەھرىرلىك ئەمگىكىڭىز بولسا كېلىچەكتە سان - ساناقسىز ئەۋلادلارنىڭ ئىدىيە ۋە ئىرادىسى بولۇپ قالىدۇ. سىزدەك خاسىيەتلىك نەشرىياتچى ئۈچۈن ۋاقىت ئالىيجانابلىقنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم ئەمەس، كېلىچەك سىزدىن خۇشال بولىدۇكى، سىزنىڭ ئۆگىنىشكە ئىرىنچەك، ئاپتورلارغا كىبىرلىك قىلىدىغان چاكىنا «تەھرىر» لەردىن ئۈستۈن ئەخلاقى پەزىلىتىڭىز سەھرايى قىشلاقلىرىمىزنىڭ، بازار - شەھەرلىرىمىزنىڭ، خەلقىمىزنىڭ ئەخلاقى پەزىلەتلىرىنى ئۆستۈرىدۇ. سىز ۋىجدان ئويغۇتۇشى ۋە خەلقپەرۋەرلىك بۇرچى قوزغايدىغان بۇنداق ئۇلۇغ روھقا ھەمراھ بولمامسىز؟

كوسوۋودىكى مىللىي زىددىيەتنىڭ تارىخى مەنبەسى

ياۋروپا بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە
جايلاشقان بۇرۇنقى يۇگوسلاۋىيىدە سېربىيە،
كرودىيە، سلوۋېنىيە، ماكېدونىيە، مونتېگرو ۋە
مۇسۇلمانىيىدىن ئىبارەت 6 جۇمھۇرىيەت بار ئى-
دى. كوسوۋو يۇگوسلاۋىيىنىڭ سېربىيە جۇمھۇرى-
يىتى تەۋەلىكىدىكى بىر ئاپتونوم ئۆلكىسى بولۇپ،
بۇرۇنقى يۇگوسلاۋىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنىنىڭ
سېربىيە جۇمھۇرىيىتىدە ئىككى ئاپتونوم ئۆلكە قۇ-
رۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە بىنائەن ۋىنا-
گىرلارغا ھامى بولىدىغان ۋويۋودىنىيە ئاپتونوم
ئۆلكىسى بىلەن ئالبانلارغا ھامى بولىدىغان كوسوۋو
ـ مىتوشىيە ئاپتونوم ئۆلكىسى 1946 ـ يىلى
قۇرۇلغان ئىدى. بۇ يەردە ئالبانلار، سېربلار،
تۈركلەر، بۇلغارلار ياشايتتى. يېقى ئەسىر يېتىپ
كېلىش پەيتىدە، مۇشۇ كوسوۋو ئاپتونوم ئۆلكىسى-
دە ئىنسانلار تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق ئۇ-
رۇش مالىمانچىلىقى پاجىئەسى يۈز بەردى.

مىللىي زىددىيەت دىنىي كەمسىتىشتىن كې-
لىپ چىقتى. كوسوۋولۇقلارنىڭ ئەجدادى ھازىرقى
سېربلار بىلەن ئالبانلارنىڭ كېلىش مەنبەسى بول-
غان بالقان يېرىم ئارىلىدا ئۆتكەن ئىرلىيىكلەر
ئىدى. مىلادى 6 ـ 7 ـ ئەسىردە يۇگوسلاۋىيىدىكى
ھەرقايسى ئۇرۇق جەمەتلەر بالقان يېرىم ئارىلىغا
تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار شۇ يەردىكى
ئۆز مىللىتىنىڭ سلاۋىيان، مەدەنىيىتىنىمۇ بىر-
گە ئېلىپ كەلدى. ئۇزۇن يىللار ئارىلىشىپ يا-
شاش نەتىجىسىدە كۆپلىگەن ئاھالىلار تەدرىجىي
ھالدا ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى.
سېربلار ئەنە شۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ھالبۇ-
كى، قىسمەن ئىرلىيەلىك ـ ئۆز ئەنئەنىلىرىنى
ساقلاپ، ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنمىغان ئاز سانلىق-
لارغا ئايلىنىپ، تەدرىجىي ھالدا بۈگۈنكى ئالبان-
لارنى شەكىللەندۈردى. ئەمەلىيەتتە ئالبانىيە تېر-
رىتورىيىسى ئىچىدىكى ئالبانلارنىڭ ئاتا بوۋىلىرىمۇ
ئىرلىيەلىكلەر ئىدى.

14 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئوسمان ئىمپېرىيە-
سى كوسوۋو رايونىغا كىرىپ ئىسلام دىنىنى تەر-
غىب قىلىش ئۈچۈن يەرلىك ئاھالىلارغا قارىتا دى-
نىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت «كەڭ قويۇ-
ۋېتىش» سىياسىتىنى قوللاندى. ئۇلار ئىسلام دى-
نىغا كىرگۈچىلەرگە ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى
قوللىنىپ، پىرتىساك دىنىدىكى سېربلار بىلەن
كاتولىك دىنىدىكى ئالبانلاردىن ئېلىنىدىغان باجنى
زور دەرىجىدە كۆپەيتتى. بۇنداق باجنى ئادەتتىكى
كىشىلەر ئەگەر ئىسلام دىنىغا كىرسە تاپشۇرمايت-
تى. بۇ خىل تەڭسىز مىللىي دىنىي سىياسەتكە
قارىتا ئىككى مىللەت ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل
يولنى تاللىدى. ئالبانلار باج تاپشۇرالمىغانلىقتىن
ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىنى
قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولۇشتى، سېربلا بولسا
دىنىي ئېتىقادىدىنمۇ ۋاز كەچمەيدىغان، باجمۇ تاپ-
شۇرمايدىغان، ئېتىقادىنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن
ئۆي ماكانلىرىنى تاشلاپ كېتىدىغان قارشىلىشىش
ئۇسۇلىنى تاللىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە
ئەسىر ئىچىدە ئۇلار خرىستىئان دىنى ئېتىقادىنى
ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن يۇرت ماكانلىرىدىن ئايرى-
لىپ ئۇزۇنغىچە سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ، ئاخى-
رىدا خرىستىئان دىنى ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار-
غا ماكانلاشتى. 17 ـ 18 ـ ئەسىر ئىچىدىلا 30
ـ 40 مىڭدەك سېربلار گابوسبورىگ ئىمپېرىيىسى-
نىڭ ۋېنگىرلار رايونى بىلەن ئادرىياتىك دېڭىزىدى-
كى كرويا رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىشتى. بۇ يەرگە
ئولتۇراقلاشقان پىرتىساك دىنىدىكى سېربلار زىياد-
كەشلىككە ئۇچرىمىدى، دىنىي پائالىيەت سورۇنلى-
رى ياخشىلاندى. كەتكەنلەرنىڭ ئۆي زېمىن ماكان-
لىرى تۈرك ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن ئېتىقادىنى
ئۆزگەرتكەن ئالبانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى، ھەمدە
ياندىش ئەللەردە ياشاۋاتقان ئالبانلارمۇ كوسوۋوغا
كۆچۈپ كېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى ئال-
بانلار تېزدىن كۆپىيىپ، 1910 ـ يىلىغا كەلگەندە
ئۇلارنىڭ سانى بۇ يەردىكى نوپۇسنىڭ %60 نى؛
سېربلار، تۈركلەر ۋە بۇلغارلار بولسا %40 نى
ئىگىللىدى. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇسۇلمان-
لارغا قىلغان ئېتىبار بېرىش يۆلەش سىياسىتى
ئالبان مىللىتىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پىرتىساك دى-
نىدىكى سېرب مىللىتىگە قاراتقان مىللىي كەمسى-
تىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ خىل ھالەت
سېربلارنى ئىنتايىن نارازى قىلدى. ئۇلار ئوسمان
ئىمپېرىيىسىگە بولغان بارلىق ئۆچمەنلىكلىرىنى
ئالبانلارغا قاراتتى، مىللىي دۈشمەنلىشىش كەيپىيا-
تى بارغانسېرى چوڭقۇرلاشتى.

ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى مىللىي زىد-
دىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. بىرىنچى دۇنيا ئۇ-
رۇشىدىن كېيىن كوسوۋونىڭ كۆپ قىسىم جايلى-

رى پارچىلىنىۋېتىلىپ سىربىيىگە بىلەن مونتېنگروغا
ئايرىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ئۇ يەرلەردىكى مىللى
تەركىبلەردە ئۆزگىرىش بولمىدى. 1918 ـ يىلى
بىرىنچى قېتىم سىربلار، كورداتلار ۋە سلاۋيانلار-
دىن بىرلىككە كەلگەن يۇگوسلاۋىيە دۆلىتى شەكىل-
لىنىپ، سىربلار ھۆكۈمەت ۋە ئارمىيىدە مۇھىم
ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىنىش بىلەن كوسوۋودىكى ئالبان-
لارنىڭ قاتتىق ئەدىپىنى بېرىپ، كەمسىتىش، زە-
يانكەشلىك قىلىش، قوغلاپ چىقىرىش قاتارلىق
بىر يۈرۈش زەربە بېرىش، ئۆچ ئېلىش ۋاستىلىرى-
نى قوللاندى، بۇنىڭ بىلەنلا قالماي ئۇلارنى يات
ئەللىكلەر دەپ تونۇپ، ئۇلارنى نورغۇنلىغان پۇقرا-
لىق نورمال ھوقۇقلىرىدىن مەھرۇم قىلدى. ھۆ-
كۈمرانلار يۈرگۈزگەن بۇ خىل ھەرىكەتلەر سىربلار
بىلەن ئالبانلار ئارىسىدىكى ئۆچمەنلىكنى تېخىمۇ
كۈچەيتىۋەتتى، ئالبانلارنىڭ مۇستەقىللىققا ئىنتى-
لىشى كۈنسېرى كۈچەيدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە يۇگوس-
لاۋىيىنى گېرمانىيە، ئىتالىيە، ۋېنگرىيە، بولغا-
رىيە قاتارلىق كۈچلۈكلەر بۆلۈشۈۋېلىپ، مىللەت-
لەرنى پارچىلاپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈ-
زۈپ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدى-
لىنىپ، بىر تەرەپكە يان بېسىپ، بىر تەرەپنى
باستى. ئۇلارنىڭ قۇترىتىشى ۋە پايدىلىنىشى بىلەن
مىللىي زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى.
سلوۋېنىيىنىڭ جەنۇبىنى ئىتالىيە ئىشغال قىلدى،
شىمالىنى گېرمانىيە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ سلاۋيان-
لارنى ئىشغالىيەت رايونىدىن قوغلاپ چىقاردى،
ماكېدونىيىنىڭ 3/2 قىسمىنى بولغارىيە يۇتۇۋال-
دى، بولغارلار ماكېدونىيىلىكلەرنى ماكېدونىيىدە
ئولتۇراقلاشقان بۇلغارلار دەپ تونۇپ، بۇ مىللەت-
نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى قىلچىمۇ ئېتىراپ قىلمىدى.
كوسوۋو، ماكېدونىيە، مونتېنگرودىكى ئالبانلار
ئولتۇراقلاشقان رايونلار ئىتالىيە يار يۆلەك بولۇ-
ۋاتقان بۈيۈك ئالبانىيىگە قوشۇۋېتىلدى. كوسوۋو-
دىكى ئالبان مىللەتلەر بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال
بولۇشتى. بىرلىككە كېلىش ئۈمىدى تۇغۇلدى دەپ
قاراپ، تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تورمايلا قالماس-
تىن، بۇنىڭدىن ئىنتايىن سۆيۈندى. ئۇلارنىڭ فا-
شىستلارغا يېقىنلىق قىلىشلىرى سىربلارنىڭ ئۇ-
لار بىلەن دۈشمەنلىشىش كەيپىياتىنى كۈچەيتىۋەت-
تى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئىتالىيىلىكلەر كۈشكۈرتىپ
بەرگەنلىكتىن ئالبانلار سىربلارنى، ماكېدونىيىلىك-
لەرنى، مونتېنگرولىقلارنى قوغلىۋېتىپ، مىتو-
شىيە رايونىدىكى كۆچمەنلەر كەنتلىرىنى ۋەيران
قىلىپ، بىرقاتار قانلىق ۋەقەلەرنى پەيدا قىلدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن مىللىي
ئۆچمەنلىكتىن ھېساب ئېلىندى. ئىككىنچى دۇنيا
ئۇرۇشىدىن كېيىن كوسوۋونى يۇگوسلاۋىيە يېڭى-
ۋاشتىن قايتۇرۇۋېلىپ، ئىتالىيە فاشىستلىرىغا
يېقىنلىق قىلغان ئالبانلارنى تازىلىدى. شۇنىڭ بى-
لەن سىربلارمۇ ئۆچ ئېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.
مىللەتلەر ئارىسىدىكى قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ ئۈز-
لۈكسىز يۈز بېرىشى كوسوۋودىكى ئالبانلارنىڭ
مۇستەقىللىق ئىرادىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.
يۇگوسلاۋىيە كومپارتىيىسى ھوقۇق تۇتقان 20 يىل-
نى يۇگوسلاۋىيىدىكى مىللىي توقۇنۇشلار نىسبەتەن
پەسەيگەن، دۆلەت ئىچى ۋەزىيىتى بىرقەدەر مۇقىم
بولغان مەزگىل دېيىشكە بولاتتى. شۇنداقتىمۇ كو-
سوۋودىكى ئالبانلار بىرلىككە كېلىش تەلىپى ۋە
ھەرىكىتىدىن زادىلا ۋاز كەچمىدى، يۇگوسلاۋىيە
كومپارتىيىسى ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن مىللىي
باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئىناقلىقنى بىرىنچى
ئورۇندىكى سىياسەت قاتارىدا ئاساسى قانۇنغا كىر-
گۈزگەن بولسىمۇ، ئالبانلار بۇنىڭدىن رازى بولمى-
دى. ئۇلار باشقا بىرقانچە جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن
ئۆزلىرىنى سېلىشتۇرۇپ ئاساسلىق مىللەت بولۇپ
ياشاش شارائىتىمىز، جۇمھۇرىيەت بولۇپ شەكىل-
لىنىش شەرتىمىز بار دەپ قاراپ، سىربىيە جۇم-
ھۇرىيىتى قارمىقىدىكى ئاپتونوم ئۆلكە بولۇشقا قا-
يىل بولمىدى. ئازغىنا نوپۇسى بىلەن مونتېنگرو-
لىقلار ئۆزلىرىنىڭ جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغان يەردە،
ئۇلارنىڭ نوپۇسى مونتېنگرولۇقلارنىڭكىدىن بىر-
قانچە ھەسسە كۆپ تۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەت
دەپ قارىلىپ، جۇمھۇرىيەتنىڭ بىر ئاپتونوم ئۆل-
كىسى بولۇپ قالغانلىقىنى كاللىسىدىن ئۆتكۈزەل-
مىدى. شۇ ۋەجىدىن، جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئۇلار-
نىڭ يۇگوسلاۋىيە ھۆكۈمىتىدىن تەلەپ قىلغان كۆپ
يىللىق ئارزۇسى بولسىمۇ، ھەر نۆۋەتلىك ھۆكۈ-
مەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قى-
لىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلارغا بولغان غەمخورلۇقىنى
بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۇ جۇمھۇرىيەت قارمىقىدى-
كى ئاپتونوم ئۆلكىلەرگە ئالاھىدە ئىمتىيازلارنى
بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىل يېزىقىنى ئىشلىتىش،
ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنى قۇرۇش، ئۆز-
لىرىنىڭ بايرىقى بولۇشقا يول قويىدى. بۇنىڭدىن
كوسوۋو ئاپتونوم ئۆلكىسى يۇگوسلاۋىيە فېدىراتسى-
يىسىدىكى باشقا جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن باراۋەر ئىم-
تىيازغا ئىگە پەۋقۇلئاددە ھوقۇقلۇق ئاپتونوم ئۆلكە
ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى. ھالبۇكى، ئۇ-
لارنىڭ تەلەپ قىلغىنى پەۋقۇلئاددە ھوقۇق بولماس-
تىن مۇستەقىللىق ھوقۇقى ئىدى. يۇگوسلاۋىيە
ھۆكۈمىتى ئۇچۇن ئېيتقاندا كوسوۋودىكى ئالبانلار
يۇگوسلاۋىيىدىن ئايرىلىپ كەتمەيدىغانلا ئىش بول-
سا، ئۇلارغا بەزى ھوقۇقلارنى كېڭەيتىپ بېرىشكى-
مۇ بولاتتى. شۇڭا، بۇ مەزگىللەردە مىللىي زىددى-
يەت نىسبەتەن پەسەيگەن بولسىمۇ، ئالبانلارنىڭ
مۇستەقىللىقنى تەلەپ قىلىش ئارزۇسى يەنىلا ئىش-

قا ئاشمىدى .

ئالبانلار مۇستەقىللىقنى ئاشكارا تەلەپ قىلدى . 1980 ـ يىلى تىتونىڭ ۋاپاتى بىلەن مىللىي زىددىيەت تېزلا باش كۆتۈرۈپ چىقتى . 1981 ـ يىلى كوسوۋودا يەنە مالىمانچىلىق يۈز بەردى . ئۇنىڭغا كوسوۋودا فىرشتىينا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپ ئامىغىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ ئېلىپ بارغان نامايىش سەۋەب بولدى . لېكىن بۇ ھەرىكەت شۇئانلا جەمئىيەتتىكى ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ ، كىشىلەر تۈركۈملەپ كوچىلارغا چىقىپ ، «بىزگە ئاپتونوم ئۆلكە ئەمەس ، كوسوۋو كېرەك» ، «كوسوۋو ئالبانلارنىڭ كوسوۋوسى ، يۇگوسلاۋىيىلىكلەرنىڭ كوسوۋوسى ئەمەس» دېگەن شوئارلارنى توۋلاشتى . ھۆكۈمەت ۋە سىربىيە جۇمھۇرىيىتىدىكىلەر ئاخىرى باستۇرۇش ۋاستىسىنى ئىشقا سالدى . بۇ ئۇلارنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق كەيپىياتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى . ئۇلار قانۇن سىرتىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلارنى ئويۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەي ، سىربلار ۋە مونتىنگ90رولۇقلارغا تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ ، ئۇلارغا تارىخى خاراكتېرلىك ئۆچ ئېلىش ھەرىكەتلىرىنى قوللاندى . نەتىجىدە نۇرغۇن سىربلار ، مونتىنگرولۇقلار خەتەرلىك مۇھىتتىن قۇتۇلۇپ ، ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، توپ ـ توپ بولۇپ يۇرت ماكانلىرىدىن كېتىشتى .

90 ـ يىللارنىڭ بېشىدا خەلقئارا ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىشنىڭ تەسىرى بىلەن كۆپ پارتىيە تۈزۈلمىسىدىكى يۇگوسلاۋىيە پارچىلىنىپ كەتتى . ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىشتى ، جۈملىدىن كوسوۋودىكى ئالبانلارمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن پايدىلىنىپ ، مۇستەقىللىق تەلەپلىرىنى بالداقمۇ ـ بالداق ئۆرلىتىشكە تىرىشىپ ، زوراۋانلىق ، تېرورلۇق ھەرىكەتلەر ھەمىشە يۈز بېرىپ تۇردى . ھالبۇكى ، ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلمىشلىرىغا قارىتا يەنىلا بۇرۇنقى ئۇسۇلى بويىچە باستۇرۇپ ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى . شۇنداقتىمۇ ، كوسوۋودىكى ئالبانلار بۇنىڭلىق بىلەن ھەرىكىتىنى توختاتمىدى ، ئاشكارا ھەرىكەت قىلىشتىن يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىشقا يۈزلىنىپ ، يوشۇرۇن ئادەم ۋە ماددىي كۈچ تەشكىللەپ ، قورال كۈچى بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلىش تەييارلىقىدا ئۆزلىرىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى شەكىللەندۈرۈشكە كىرىشتى . 1997 ـ يىلدىن باشلاپ قوراللىق توقۇنۇش باشلىنىپ ، شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلدىن بۇيان پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرى كوسوۋونىڭ شەھەر يېزا قىشلاق ، قاتناش تۈگۈنلىرى ، چېگرا بويلىرىدا دېگەندەك يۈز بېرىپ تۇردى .

1998 ـ يىلىغا كەلگەندە ، خەلقئارا جامائەتچىلىك كوسوۋودىكى مىللىي زىددىيەتكە ئارىلىشىشقا باشلىدى . ئالبانىيە بۇ ئۆزگىرىشلەرگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ ، كوسوۋودىكى سىربلارنىڭ ئالبانلارنى باستۇرغانلىقىنى قاتتىق ئەيىپلىدى . ئەھۋال تەرەققىي قىلىپ ، 2000 ـ يىلغا كەلگەندە ، ئالبانىيە ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ كوسوۋودىكى ئالبانلارغا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ، بۇ ئالبانلارنىڭ سىربلارغا بولغان قارشىلىشىشىنى تېخىمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈۋەتتى .

روسىيە كوسوۋو مەسىلىسىدە ئالبانىيىنىڭ ئەكسىچە پوزىتسىيە تۇتۇپ ، ئالبان بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ قىلمىشلىرىنى ئەيىپلىدى . ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى شىمالى ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى 1999 ـ يىلى 24 ـ مارتتىن باشلاپ ، 78 كۈنگىچە يۇگوسلاۋىيىنى ئەسەبىيلەرچە بومباردىمان قىلدى ، دۇنيانى زىل ـ زىلىگە سالغان بۇ خىل ۋەھشىيانە قىلمىش تىنچلىق سۆيەر خەلقلەرنىڭ قاتتىق ئەيىپلىشىغا ئۇچرىدى . خەلقئارادىكى خىلمۇ خىل سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن بۇ يەردىكى ئەسلىدىن ئىنتايىن مۇرەككەپ ھالەتتىكى مىللىي زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى .

تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، مەلۇم بىر رايون ، ياكى بىرەر دۆلەتتە ، سىرتقى كۈچلەر بىر تەرەپكە يان بېسىپ ، يەنە بىر تەرەپكە زىيانكەشلىك قىلىپ ، سىياسىي ئېكسپىلاتاتسىيە قىلسا ، ھەتتا ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارسا ، ئۇ ، مۇقەررەركى ، شۇ رايوندىكى مىللىي مەسىلە تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ ، دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن گۇمران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار يەنىلا ئاۋام ـ پۇقرا بولىدۇ .

يۇگوسلاۋىيىدىكى چوڭ سايلام 2000 ـ يىلى ئۆكتەبىردە ئاياغلاشتى . ئۇرۇش ئازابىدىن سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ئادەملەر ئەمدى يېڭى قارارلىق رەھبەرلەرنىڭ باشچىلىقىدا مىللىي كىرىزىسنىڭ تۇمانلىرىنى تازىلاپ ، ئىلگىرىكى سالاپىتىنىڭ قايتىدىن نامايەندە بولۇشىنى ئۈمىد قىلىشقا باشلىدى .

«قاموس» ژورنىلىنىڭ 2001 ـ يىلى 2 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلغۇچى : قۇربان سوپى

新疆社科论坛　（维吾尔文版）
新疆维吾尔自治区社会科学界联合会主办

2001 年第 5 期　（总第 53 期）

目　录

新世纪，科学与生活 …… 本刊评论员 1

经济商业

经济发展中的尉犁 …… 尉犁地方志委员会 5

经典著作，经典音乐

纳瓦依生评及其创作的论辨 …… H·乌斯曼 10
阿布都合里克维吾尔和辛亥革命 …… A·呢亚孜，I·吾买尔 22

文化，教育

文化中的实事 …… Y·玉乌赛音 24
再能承授飞跃上升的学费吗? …… 肖学惠 34

历史，文物

雅尔塔协定与和平统一中国的政策 …… 邹谠 40
谈苏美尔人与西域文明的联系 …… A·阿不都热西提 48
塔里木之称的词源分析 …… P·艾吾拉胡 G·司马依 52

分析，批评

我们需要的是批评，不是内讧 …… Y·艾格木 56

新闻出版

进一步认识出版，为精品而努力 …… M·怕里塔 60

小百科

科索沃民族民族矛盾的历史根源 …… 宋立梅 62

主编：巴赫提亚·沙依托夫
副主编及其责任编辑：斯拉木江·谢日甫
责任校对：买如甫·买买提明

ئەقلىي ئىقتىدار ھاياتىمىزنىڭ تۈگىمەس بايلىقى، يوشۇرۇن ئىقتىدارنى ئېچىش ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بۈيۈك خىزمىتى، ژۇرنىلىمىز مانا مۇشۇ بۈيۈك خىزمەت ئۈچۈن پىداكار. ساپا - سۈپىتىمىزنى ئۆستۈرۈشنى ئويلىسىڭىز بۇ يىل 6 - ساندىن باشلاپ بۇ ھەقتىكى سەھىپىلىرىمىزگە مۇراجەت قىلىڭ.

مۇھتەرەم ئوقۇرمەن، سىز ژۇرنىلىمىز بىلەن تونۇشقانمۇ؟ بۇ ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بارلىق ساھەلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەن مەدەنىيەت تارىخىدا ۋە ھازىرقى كۈندە قولغا كەلتۈرگەن ئوتۇقلىرىنى توغرا بىر پەلسەپىۋى ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئومۇملاشتۇرۇپ خەلققە تاپشۇرىدىغان قوش ئايلىق ئىلمىي ژۇرنال، مەلۇم مەنىدە دۇنيا خەلقىمىزنىڭ ئىلىم پەندىكى پۈتۈن ئەھۋالىنى كۆرۈپ تۇرىدىغان جاھاننامىدۇر. شۇ ۋەجىدىن ژۇرنىلىمىزدىكى مەزمۇنلار ئۇزاققىچە ساقلاش، تەكرار تارقىتىش ۋە يېڭى بىلىملەرنى ئىجاد قىلىشقا يېتەكلەشتەك مۇھىم قىممەتكە ئىگە. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ژۇرنىلىمىز پەننىڭ سىرلىق ئوردىلىرىدىكى جەۋھىرى پىكىرلەرنى ھەممىباب تىل بىلەن ئەمگەكچى خەلقنى ئاساس قىلىپ تونۇشتۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ ساپاسىنى بىلىم ئىگىلىكىگە توغرىلاش ئۈچۈن بىجانىدىل خىزمەت قىلىدۇ. مانا قارىماسىز، بۇ يىلقى سانلىرىمىز جامائەت ئىچىدە ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر بولۇپ، تۇرمۇشىمىزدىكى جىددىي مەسىلىلەرنى يورۇتۇشقا خەلقنىڭ ئۇسسىغان يېرىگە باردى. بەزى ماقالىلىرىنى ھەتتا كىشىلەر قويىن قىلىپ گۆھەردەك قەدىرلەپ كېتىشتى. بىزگە كېلىۋاتقان خەتلەردە ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى. ئەمما، بىز بۇنىڭ بىلەن قانائەت ھاسىل قىلمايمىز، ژۇرنالنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكىل جەھەتتىكى سۈپەتلىرىنى ئىلمىلىك، ئوقۇشچانلىق، ھەممىباپلىق جەھەتلەردىن داۋاملىق ئۆستۈرۈپ، ئۇنى پەننى ئومۇملاشتۇرۇش بويىچە خەلق سۆيۈپ ئوقۇيدىغان بىر ئاممىۋى ژۇرنال قىلىش ئۈچۈن تىرىشىمىز. ئەپسۇسكى، خېلى كۆپ كىشىلەر تېخى بۇ ژۇرنالنى ۋە بىزنىڭ كۆڭلىمىزدە تارقىتىشقا پىلانلانغان مول بىلىم كارتىنىلىرىنى بىلىپ كېتەلمەيدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئوقۇرمەنلىرىمىزدىن يېڭى تەلەپ پىكىرلەر ۋە نادىر ئەسەرلىرى بولسا بىزگە يوللاپ بېرىشىنى ھەمدە ژۇرنىلىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن ئەتراپىدىكىلەرنى خەۋەردار قىلىپ قويۇشنى سورايمىز.

ئادرېسى: ئۈرۈمچى ئالتۇن يولى ئاخباراتچىلار سارىيى 9 - قەۋەت «مۇنبەر» تەھرىراتى
دۆلەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65—1147 / C پوچتا نومۇرى: 830002
مۇشتەرى قوبۇل قىلىش نومۇرى: 137 - 58 تېلېفون : 2882273 يەككە باھاسى 4.00 يۈەن